

**Upp er boðið Ísland : einokunarverslun og íslenskt samfélag 1602-1787
/ Gísli Gunnarsson.**

Gísli Gunnarsson, 1938-

[Reykjavík] : Örn og örlygur, 1987.

<http://hdl.handle.net/2027/coo.31924050878101>

HathiTrust

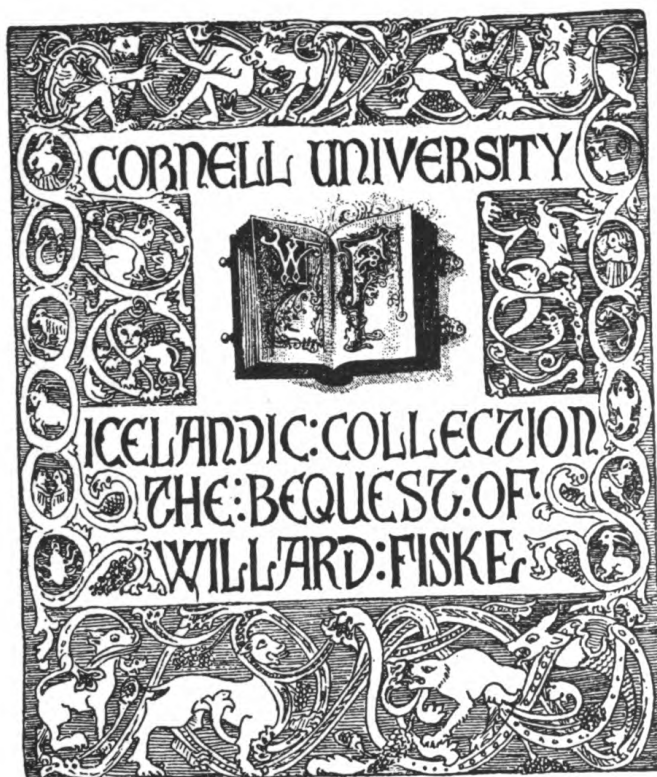
www.hathitrust.org

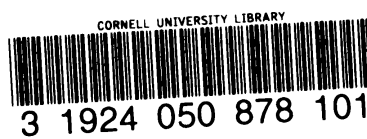
Creative Commons Attribution

http://www.hathitrust.org/access_use#cc-by-3.0

This work is protected by copyright law (which includes certain exceptions to the rights of the copyright holder that users may make, such as fair use where applicable under U.S. law) but made available under a Creative Commons Attribution license. You must attribute this work in the manner specified by the author or licensor (but not in any way that suggests that they endorse you or your use of the work). Please check the terms of the specific Creative Commons license as indicated at the item level. For details, see the full license deed at <http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/>.

ICE
HF
3655
G53
1987

—

UPP ER BODIÐ ÍSALAND

GÍSLI GUNNARSSON

UPP ER BODIÐ ÍSALAND

Einokunarverslun og íslenskt
samfélag 1602–1787

BÓKAÚTGÁFAN ÖRN OG ÖRLYGUR HF. – 1987

Gísli Gunnarsson

Aðaltitill bókarinnar, „Upp er boðið Ísaland“, er fenginn úr kvæði eftir Eggert Ólafsson (1726–1768), *Uppboð Íslands* 1958. Fjallað er um uppböð þetta á bls. 162 í bók þessari.

Kápumyndin er litgerð eftirmynd teikningar í bók Olaus Magnus, *Historia om de nordiska folken*, nánar tiltekið þeim kafla bókarinnar, sem ber heitið „Islandsfisk“.

IC
35986
6/18251

UPP ER BOÐIÐ ÍSALAND

© copyright 1987 Gísli Gunnarsson.

Bók þessa má ekki afrita með neinum hætti, svo sem með ljósmyndun, prentun, hljóðritun eða á annan sambærilegan hátt, að hluta eða í heild, þar með talið tölvutækt form, án skriflegs leyfis höfundar og útgefanda.

Kápugerð: Sigurþór Jakobsson.

Bók þessi er sett með 10 pt. Garamond lettri á 12 pt. fæti.

Setning, umbrot, filmuvinna og prentun:
Prentstofa G. Benediktssonar.
Bókband: Arnarfell hf.

FORMÁLI

Bók þessi er þýðing mín og endursögn á doktorsritgerð minni *Monopoly Trade and Economic Stagnation, Studies in the Foreign Trade of Iceland 1602–1787*, sem kom út í bókarformi í Lundi í Svíþjóð árið 1983. Mjög fáu í útgáfunni 1983 hefur hér verið sleppt en ýmsu hefur nú verið bætt við, t.d. öllu efni í köflum 2.10, 3.6 og 11.3 hér í bókini. Kafli 8.1, um einokunarverslunina 1759–1764, er einnig nýr í meginatriðum.

Ýmsir aðilar hafa styrkt útgáfu þessarar bókar. Hugvísindadeild Vísindasjóðs og Sáttmálasjóður Háskóla Íslands hafa kostað vinnu mína við bókina að miklu leyti. Nokkur einkafyrirtæki studdu útgáfunna einnig. En um fram allt ber að nefna í þessu sambandi Verzlunarráð Íslands, sem hefur m.a. kostað tölvusetningu bókarinnar.

Margrét Ólafsdóttir vann við tölvusetninguna af mikilli elju. Annar starfsmaður Verzlunarráðs Íslands, Grímur Jósafatsson, las eina próförk bókarinnar. Fyrrverandi framkvæmdastjóri Verzlunarráðsins, Árni Árnason, sýndi í orðum og gjörðum mikinn áhuga á útgáfunni.

Félagi minn í fræðigreininni hagsögu, Dr. Magnús S. Magnússon, sá um gerð línurita.

Öllum ofangreindum aðilum og einstaklingum og raunar mörgum fleirum færi ég bestu þakkir mínar.

En síðast en ekki síst stend ég í þakkarskuld við þá fjölmörgu einstaklinga, sem hafa hvatt mig og rekið á eftir mér að koma bók þessari á framfæri á íslenskri tungu og í sæmilegu formi. „Hvenær kemur doktorsritgerð þín út á íslensku“ er spurning, sem hefur dunið yfir mig í tíma og ótíma undanfarin fjögur ár. Margvísleg fræðistörf og síðast en ekki síst umfangsmikil háskólakennsla hafa komið í veg fyrir

að ég gæti unnið við bókina sem skyldi, en svarið við spurningunni ætti þó að liggja fyrir núna.

Reykjavík í annarri viku haustmánaðar 1987.
Gísli Gunnarsson

ÞAKKARORÐ MEÐ ENSKRI ÚTGÁFU 1983.

Ég hef sinnt um árábil margvíslegum rannsóknum á samfélagi Íslands á átjándu öld og hefur það ávallt verið gert í samhengi við almennar sagnfræðirannsóknir, þar á meðal verslunarsögu Kaupmannahafnar. Rannsóknir þessar hef ég stundað á vegum hagsögudeildarinnar við Háskólann í Lundi í Svíþjóð. Ég stend því í þakkarskuld við starfsfólk og fræðimenn hagsögudeildarinnar, sérstaklega við Lennart Jörberg, Björn Lárusson, Olle Krantz, Rolf Ohlsson, Tommy Bengtsson, Christer Gunnarsson og Magnús S. Magnússon.

Erik Helmer Pedersen, lektor við hagsögudeild Kaupmannahafnarháskóla, sýndi mér þá vinsemd að leyfa mér að nota á þann hátt, sem ég sjálfur taldi vera bestan, allt óprentað efni á vegum dönsku verðsögurannsóknarinnar.

Doktorsstyrkur sænsku háskólanna og styrkir frá Vísindasjóði og Gjöf Jóns Sigurðssonar hafa gert mér fjárhagslega kleift að sinna þessum rannsóknum á undanförunum árum. Auk þess ber að nefna að fjölskyldubætur sænska velferðarríkisins gerðu fjölskyldu minni mögulegt að ég stundaði þessar rannsóknir.

Ég flyt fjölskyldu minni og þá einkum konu minni sérstakar þakkir fyrir alla þá hvatningu, sem þau hafa veitt mér í starfi mínu á undanförunum árum.

Skrifað í ágúst 1983 í Lundi, Svíþjóð.

EFNISYFIRLIT

Formáli	5
Þakkarorð með enskri útgáfu 1983	6
Töfluskra	10
Skra um myndir og línurit	12
1. INNGANGUR	15
2. STOÐIR GAMLA ÍSLENSKA SAMFÉLAGSINS.	
2.1. Fjölskyldan og lögbýlið	18
2.2. Mannfjöldinn á Íslandi á átjándu öld	20
2.3. Eignarhald á jörðum	24
2.4. Bjargræðisvegir og mataræði	25
2.5. Búalögin	26
2.6. Hjáleigubændur og húsfólk	31
2.7. Vinnuhjú og lausamenn	32
2.8. Erlendir kaupmenn og innlend atvinna	38
2.9. Landsframleiðsla og utanríkisverslun	42
2.10. Landskuld og utanríkisverslun eftir landshlutum	44
2.11. Einokunarverslunin	50
3. ARÐSEMI EINOKUNARVERSLUNARINNAR OG VERÐBREYTINGAR.	
3.1. Innflutningur og útflutningur	52
3.2. Verðbreytingar á fiski og mjöli	55
3.3. Verðlag á innfluttum rúgi og gæði hans	61
3.4. Hvað olli arðsemi einokunarverslunarinnar?	65
3.5. Vöruskiptakjör kaupmanna	65
Viðauki við kafla 3.5: Reikningur á vöruskiptakjörum kaupmanna	67
3.6. Kúrantmynt fyrir specie	69
3.7. Launverslun og skiptin á tóbaki og prjónlesi	71

4. KONUNGSVALD OG VERSLUN FRAM TIL 1733.	
4.1. Verslun og verslunarhömlur fram til 1620	73
4.2. Verslunarfélag og umdæmaverslun 1620-1733	79
5. HAFNIR, SKIP OG UTANRÍKISVIÐSKIPTI.	
5.1. Kauphafnir 1602-1787	83
5.2. Skipastóll Kaupmannahafnar og Íslandsverslunin	87
5.3. Hamborg og Glückstadt	97
Viðauki við kafla 5.3: Valdatafl Kristjáns IV í Holstein	103
5.4. Framleiðsla og útflutningur fiskmetis	106
5.5. Útflutningur á kindakjöti	113
6. ÍSLENSKA VERSLUNARFÉLAGIÐ 1733-1742.	
6.1. Heimildir	121
6.2. Hlutabréf og arður til 1741	121
6.3. Hagur verslunarfélagsins 1742-1743	123
6.4. Heildartekjur verslunarfélagsins	125
6.5. Uppgjörsverð verslunarfélagsins	125
6.6. Niðurstöður	127
7. VERSLUNARFÉLAG HÖRMANGARA 1743-1759.	
7.1. Hörmangarar yfirtaka Íslandsverslunina	128
7.2. Skipulag og bókhald verslunarfélagsins.	133
7.3. Afkoma félagsins 1743-1759. 7.4	136
7.4. Möndluðu Hörmangarar með innflutninginn?	140
7.5. Hluthafar, hlutabréf og arðgreiðslur	142
7.6. Niðurstöður	147
Viðauki við kafla 7: Töflur	148
8. ÍSLANDSVERSLUNIN 1759-1774.	
8.1. Konungsverslunin 1759-1764	161
8.2. Bókhald og hagur Almenna Verslunar- félagsins 1764-1774	168
8.3. Hlutfjárverðmæti verslunarfélagsins	174
8.4. Orðstír Almenna Verslunarfélagsins og nýjungar þess .	177
8.5. Léleg kjör verslunarfélagsins	180

9. VELGENGNI VERSLUNARINNAR OG HRUN 1774-1787.	
9.1. Kameralistarnir og yfirtaka þeirra á Íslandsversluninni	183
9.2. Velgengi verslunarinnar	184
9.3. Harðæri	195
9.4. Hrun verslunar	200
9.5. Breyttir verslunarhættir 1787	203
Viðauki við kafla 9: Verðbreytingin árið 1776	208
10. TEKJUR KONUNGS OG KAUPMANNA AF ÍSLANDI OG ÍSLANDSVESLUN.	
10.1. Jarðabókarsjóður	211
10.2. Verslunarleigan	214
10.3. Tolltekjur konungs af Íslandsversluninni	218
10.4. Hreinar tekjur konungs af Íslandi 1743-1788	219
10.5. Íslandsverslunin og atvinna í höfuðborginni	221
10.6. Afkoma einokunarverslunarinnar	224
11. FRAMFARAVIDLEITNI, VERSLUNARDEILUR OG SAGNRITUN.	
11.1. Innréttingarnar	229
11.2. Verslunardeilan 1770-1771	233
11.3. Sagnritun einokunarverslunarinnar til 1919	242
12. EINOKUNARVERSLUNIN OG GAMLIR ÍSLENSKIR SAMFÉLAGSHÆTTIR: KVISTIR Á SAMA MEIÐI.	
12.1. Hræðsla við nýjungar	250
12.2. Afturför í tækni	255
12.3. Fast verðlag og áhættuhræðsla	256
12.4. Vöruskipti, peningar og lánsverslun	257
12.5. Breytingar á eftirspurn og framboði í föstu verðlagi	262
12.6. Vítahringur úreltra framleiðslu- og samfélagshátta	264
12.7. Samantekt: Rétt og rangt í sagnritun einokunarverslunarinnar	266
HEIMILDASKRÁ.	
Handrit	269
Prentuð rit	270

TÖFLUR

2.1. Hlutfall giftra kvenna af heildarfjölda kvenna á Íslandi og í Svíþjóð á mismunandi tímum	22
2.2. Hlutfall giftra og áður giftra karla og kvenna, mismunandi aldurshópar á mismunandi tímum	23
2.3. Fjöldi vinnuhjúa á Íslandi sem hundraðshluti heildarmannfjöldans	35
2.4. Mat á verðmæti landsframleiðslu til innanlandsnotkunar og utanríkisverslunar á 18.öld	43
2.5. Landskuld og leigur, verslunarafgjöld og mannfjöldi eftir landshlutum, árin 1695, 1703, 1706	48
3.1. Innflutningur til landsins eftir vöruflokkum, í hundraðshlutum	53
3.2. Útflutningur frá landinu eftir vöruflokkum, í hundraðshlutum	54
3.3. Verðhækkunarir 1740-1790	57
3.4. Fylgni á árlegu verði skreiðar á fjórum mismunandi kaupsvæðum	58
3.5. Þyngd eins hektólíters af rúgi í kílógrömmum	64
3.6. Vægi innflutnings, skv. innflutningi 1759/63	68
3.7. Vægi útflutnings, skv. útflutningi 1733/42, 1764/83 ...	68
5.1. Kauphafnir á einokunartímanum og fjöldi skipa, sem sigldu á hverja höfn	84
5.2. Fjöldi kauphafna og mat á fjölda þeirra kaupskipa, sem sigldu til Íslands á einokunartímanum	85
5.3. Dönsk skip á leið um Eyrarsund eftir áfangastöðum 1669-1783	89
5.4. Skip á leið frá Íslandi, sem sigldu um Eyrarsund, eftir heimahöfn 1661-1783	91

5.5. Skip á leið frá Norður-Atlantshafi til Eyrarsunds og frá Eyrarsundi til Norður-Atlantshafs. Skip frá Íslandi, Færeyjum og Grænlandi í hundraðshlutum allra skipa frá Norður-Atlantshafi til Eyrarsunds	93
5.6. Skip á leið frá Íslandi til Eyrarsunds. Meðalfjöldi ár hvert á hverjum áratug og ýmsum tímabilum ásamt staðalfrávikum	94
5.7. Dönsk skip og önnur skip, sem sigldu milli dönsku hjálandanna og Eyrarsundssvæðisins árið 1670	96
5.8. Útflutningur verkaðs þorskfisks frá Íslandi 1733-1746 eftir mismunandi framleiðsluaðferðum, í hundraðshlutum af heildarmagni	107
5.9. Fullverkaður þorskur, aðallega skreið og þurrsaltaður fiskur, frá ýmsum löndum við Norður-Atlantshaf á 17. og 18.öld	110
6.1. Greiðslur til forstöðumanns vöruhúss verslunarfélagsins í Kaupmannahöfn 1739-1743	124
6.2. Heildartekjur/útflutningur íslenskra verslunarfélaga í kúranríkisdölum. 1733-1741 og 1743-1759	125
7.1. Endurgerður rekstrarreikningur Íslandsverslunarinnar 1743-1759, ásamt tryggingareikningi	150
7.2. Endurgerður reikningur vörubirgða á Íslandi	152
7.3. Útflutningur frá Íslandi eftir vöruflokkum, borgum, kaupendum. Endurgerðir reikningar vöruhúsanna í Kaupmannahöfn og Glückstadt	154
7.4. Afkoma Hörmangarafélagsins af Íslands- og Finnmerkurversluninni 1743-1759	158
7.5. Íslenska Verslunarfélagið 1743-1766: Heildarverðmæti hlutafjár og greiðslur til hluthafa og frá þeim	159
7.6. Samanburður á útflutningsmagni 1733-1742 og 1743-1746 eftir mismunandi vöruflokkum	160
8.1. Greiðslustaða Íslandsverslunar Rybergs við fjárhirslu konungs 1760-1763	166
8.2. Almennur rekstrarreikningur og tryggingareikningur Almenna Verslunarfélagsins 1764-1774	170
8.3. Almennur rekstrarreikningur og tryggingareikningur Almenna Verslunarfélagsins. Mismunandi verslunarsvið	172
8.4. Skipting eigenda Almenna Verslunarfélagsins á hreinni	

eign þess 1773 milli þrenns konar verslunarstarfsemi félagsins	175
9.1. Almennur rekstrarreikningur Konunglegu Íslandsverslunarinnar 1774-1787 (1788)	188
9.2. Afkoma Konungsverslunarinnar 1774-1787, á Íslandi, Finnmörku, „annars staðar“ og í heild	197
9.3. Breytingar á afkomu mismunandi greina Konunglegu Íslandsverslunarinnar 1774-1787	201
9.4. Verðbreytingin 1776. Verð nokkurra útflutnings- og innflutningsvara í hlutfalli við verðlag á gildum fiski ..	209
9.5. Mat á kaupverði kjötafurða á Íslandi fyrir 1776	210
10.1. Tekjur og útgjöld af Íslandi 1743-1788 að Jarðabókasjóði undanskildum	220
10.2. Afkoma einokunarverslunarinnar 1743-1788 í kúrantríkisdölum	226
10.3. Afkoma einokunarverslunarinnar í ríkisdölum eftir vöruflokkum	227
10.4. Afkoma einokunarverslunarinnar í ríkisdölum eftir vöruflokkum tímabilið 1774-1783	228

MYNDIR OG LÍNURIT

2.1. Fæddir og dánir á Íslandi 1735-1900	21
2.2. Vopnafjörður í upphafi 19. aldar	29
2.3. Djúpivogur í upphafi 19. aldar	39
2.4. Skipting Íslands í fimm mismunandi hluta á grundvelli kaupsvæða, ásamt dreifingu íbúa 1703	47
2.5. Ísafjörður í upphafi 19. aldar	50
3.1. Mjög alhæft línurit um verð skreiðar í hlutfalli við verð korns 1400-1800	56
3.2. Verð á 100 kg. skreiðar í grömmum silfurs. Fimm ára meðaltöl 1730-1799. Fimm kaupsvæði	59
3.3. Verð á einni tunnu af dönskum rúgi í Kaupmannahöfn og einni tunnu af Königsbergarrúgi í Amsterdam á 18.öld. Fimm ára meðaltöl	61
3.4. Verð á einni rúgtunnu í innkaupum verslunarfélagsins 1742-1758	63

3.5. Vísitala vöruskiptaverðmæta kaupmanna 1723-1787 ..	66
3.6. Silfurverð í Kaupmannahöfn 1736-1787 og í Íslandsversluninni 1753-1787	70
4.1. Flatey um aldamótin 1800	78
5.1. Kauphafnir 1602-1787	86
5.2. Gamalt skjaldarmerki Danakonungs	105
5.3. Verðbreytingar á kindakjöti í Kaupmannahöfn, bæði saltað íslenskt kjöt og nýtt danskt lambakjöt, aðallega á 18.öld	115
7.1. Hluti Rentukammerskjals, þar sem uppboðinu á Íslandsversluninni 16.apríl 1742 er lýst	131
7.2. Lýsing á skipulagi einokunarverslunarinnar eins og það kemur fram í bókhaldi verslunarfélags Hörmangara 1743-1759	135
8.1. Niels Ryberg 1725-1804	165
8.2. Michael Fabritius 1696-1746	165
8.3. Skjaldarmerki Íslandsverslunarfélaganna 1764-1787 ...	169
9.1. Titilsíðublað bókar Pontoppidans 1787-1788	185
9.2. Fiskiskútur Konungsverslunarinnar síðari	195
9.3. Keflavík í upphafi 19. aldar	205
10.1. Jarðabókartekjur konungs 1725	213
10.2. Verslunarleigan 1662-1783, silfurverð (þúsundir spesíuríkisdala)	215
10.3. Afkoma Íslands- og Finnmerkurverslunarinnar 1743-1759 og 1764-1785	225
11.1. Hafnarfjörður í lok 18. aldar	235
11.2. Otto Thott 1703-1785	239
11.3. Fiskimenn skipta hlut. Mynd frá því um 1800	245
12.1. Hólmurinn og Reykjavík 1715	255
12.2. Skuldabréf Torfa Þórðarsonar í Bátsendakaupstað árið 1742	261

1. INNGANGUR.

Landnemar Íslands tímabilið 870-930 voru kvikfjárþændur, sem höfðu akuryrkju fyrir aukabúgrein. Þessu olli lágur sumarhiti í nýja landinu og þær atvinnu hefðir, sem þeir fluttu með sér frá gamla landinu, Noregi. Landnemarnir hafa sennilega talið það til landkosta hve lítið var um skóga á Íslandi, því að það kostaði lítið eða ekkert að taka nýtt land til notkunar í landbúnaði, andstætt því sem gerðist víðast hvar í Evrópu, þar sem landbúnaður var fyrst mögulegur eftir að skógar höfðu verið ruddir. Runnar og kjarr mynduðu gott beitiland og gáfu gnótt eldsneytis.

En þær aðstæður, að eiginlegt skóglendi var ekki til og landið var eyja fjarri öðrum löndum, hafði það í för með sér að eftir tiltölulega skamman tíma var ekkert nýtt land til að nema. Fljótt var búið að taka í notkun allt það land, sem yfirleitt var hægt að nýta til landbúnaðar. Hagkerfið byggðist á kvikfjárrækt, sem fyrst og fremst krafðist mikils landrýmis; hver eining gróins lands gaf af sér lítinn arð miðað við það sem gerðist almennt í Evrópu. Skepnurnar eyddu kjarrinu, en öllu alvarlegra var samt að vegna skógarleysisins urðu íbúarnir að eyða kjarri og runnum til að hita upp hífýli sín og til kolagerðar, en kol þurfti m.a. til að vinna járn úr mýrarauða. Eyðing kjarrsins var ekki síst slæm vegna þess að jarðvegurinn var víða laus og fokbanndur. Graslendi minnkaði þess vegna samhliða því sem kjarrlendi dróst saman og landbúnaðinum voru þannig settar þrengri náttúrulegar skorður. Viss afturför í landbúnaði var því óhjákvæmileg.

Það er mjög sennilegt, að tiltölulega snemma hafi mannfjöldinn náð því hámarki, sem náttúrugæði og ríkjandi tækni leyfðu. Ef til vill má að einhverju leyti rekja landnám íslenskra kvikfjárþænda og veiðimanna í Suður-Grænlandi skömmu fyrir árið 1000 til vaxandi skorts á landrými til búskapar á Íslandi. En möguleikinn á slíkum fólksflutn-

ingum hætti brátt að vera til staðar vegna þess að skip skorti,¹ en þann skort má einnig rekja til skógleysisins í landinu. Það hindraði einnig lengi vel þróun fiskveiða við Íslandsstrendur. Því gátu framfarir í íslenskum fiskveiðum fyrst hafist að ráði, þegar utanríkisverslun hafði eflst á Íslandi, og Íslendingar gátu keypt timbur, hamp og tjöru fyrir fisk.

Efling sjávarútvegs var það eðlilega svar, sem Íslendingar áttu við minnkandi afrakstri landbúnaðar. Gróðurriki Íslands hefur ávallt verið fremur fátækt miðað við önnur Evrópulönd en lífríkið í hafinu umhverfis landið er hins vegar mikið og auðugt. Íslensku fiskimiðin voru gjöful, en til þess að nýta sér þessar gjafir í ríkum mæli þurfti meiri tækni en Íslendingar höfðu á árum fyrr yfir að ráða. Allt fram á síðustu áratugi nítjándu aldar var fiskveiðitækni Íslendinga á lágu stigi miðað við tækni annarra þjóða í löndum við Norður-Atlantshaf. Því er haldið fram í þessari bók, að léleg utanríkisverslun hafi átt mestan þátt í að málum var á þann veg háttað á Íslandi.

Koma þýskra og enskra fiskimanna og kaupmanna til Íslands á fimmtándu öld braut að nokkru leyti þennan vítahring vistfræðilegrar einangrunar.² Höfðingjar landsins fögnuðu þeim möguleikum til auðsöfnunar, sem efling fiskveiða hafði í för með sér, en samtímis gerðu þeir ráðstafanir til að hindra að sjávarútvegur ylli einhverjum meiri háttar breytingum á samfélagsskipan landsins. Þessi andstaða höfðingja við samfélagsbreytingar og þar með einnig breytingar í atvinnumálum er meðal helstu viðfangsefna þessarar bókar.³

Íslensk utanríkisverslun var sett í sterk bönd reglna og stjórnunar við innleiðingu einokunarverslunar árið 1602 og þó einkum við eflingu hennar árin 1619 og 1620. Vörumagnið í versluninni var að mestu leyti ákveðið fyrirfram á hverju ári. Verðlagskerfið byggðist á föstum verðtöxtum sem breyttust mjög lítið í hér um bil 160 ár. Þessir verðtaxtar voru í öllum meginatriðum nokkurs konar útfærsla á jöfnum vöruskiptum íslensku búlaganna, sem áttu vel við íslenska innanlandsverslun en endurspegluðu aðeins í takmörkuðum mæli verðþró-

1. Ísland og Grænland voru einnig of fámenn og tækni var þar á of lágu stigi til að fólk þaðan gæti numið land til frambúðar á meginlandi Norður-Ameríku. Alfred W. Crosby hefur fjallað sérstaklega um þessi mál í bók sinni 1986, bls. 45-56.

2. Sbr. Björn Þorsteinsson 1970.

3. Sjá kafla 2.11, 4.1, 12.1 og 12.6.

un erlendis. Kaupmönnum var aðeins leyft að dvelja á Íslandi stuttan tíma um sumarmánuðina. Þeim var ekki leyft að taka þátt í íslenskum atvinnugreinum, þar sem þeir máttu hvorki eiga báta til að gera út frá Íslandi né að ráða Íslendinga til vinnu fyrir sig í einhverjum verulegum mæli.

Einokunarverslunin gerði því hvort tveggja að efla félagslegan stöðugleika og hindra efnahagsframfarir á Íslandi. Hún tryggði að ákveðið lágmark lífsnauðsynja var flest árin flutt til allra landshluta, en verðlagskerfið var hagstætt landbúnaði á kostnað sjávarútvegs. Fiskverði var haldið mjög lágu á Íslandi miðað við markaðinn erlendis og hagnaðinum, sem kaupmenn fengu af fiskversluninni, var að nokkru leyti varið til að greiða niður verð á innflutningsvörum til allra landsmanna. Verðmæti voru þannig flutt frá fiskimönnum til kvikfjárræktarbænda.⁴

Þetta laga verð á fiski kom í veg fyrir fjárfestingu og notkun nýrrar tækni í fiskveiðum. Þannig hélt þessi vítahringur „vistfræðilegrar einangrunar“ áfram að vera til. Aukin verslun við lok átjándu aldar rauf hann að nokkru leyti. En þrátt fyrir afnám einokunarverslunarinnar 1787 héldu ýmsar verslunarhömlur áfram að vera til staðar og þær, ásamt ýmsum erfiðum ytri aðstæðum, komu í veg fyrir að vítahringurinn væri þá að fullu rofinn. Framfarir í efnahags- og atvinnumálum voru raunar mjög takmarkaðar mest alla nítjándu öldina. Sú staðreynd er eigi að síður óhögguð, að aðeins kraftmikil utanríkisverslun gat rofið vítahring efnahagslegrar stöðnunar á Íslandi; aðeins stórefling utanríkisverslunar skapaði Íslendingum möguleika að brjótast út úr þeirri fátækt, sem lítill jarðargróði hafði skapað þeim. Þá fyrst varð mögulegt að nýta hin miklu auðæfi hafsins umhverfis landið í ríkum mæli.

4. Þessi atriði eru öll rædd betur hér í bókinni, samanber tilvitnun númer 3 hér að ofan, svo og kafla 3.2 og 10.7 hér í bókinni.

2. STÖÐIR GAMLA ÍSLENSKA SAMFÉLAGSINS.

2.1. FJÖLSKYLDAN OG LÖGBÝLIÐ.

Önnur meginstöð gamla íslenska samfélagsins var lögbýlið. Lögbýlin voru 4020 við lok 17. aldar¹ og fjöldi þeirra hafði eftir því er best verður séð breyst mjög lítið síðan á 11. öld og hann breyttist mjög lítið langt fram á 20. öld. Andstætt því sem venjan var erlendis voru bændaborp fátíð á Íslandi. Hlutverk bændaborpanna í Evrópu, að skipuleggja samskipti manna, var í höndum hreppanna á Íslandi. Samkvæmt fornum lögum áttu að vera að minnsta kosti 20 lögbýli í hreppnum. Aðalhlutverk hreppsins var skipulagning fátækrahjálpar.

Hvert lögbýli var sjálfstæður skattaaðili, bæði gagnvart kirkjunni, krúnunni og hreppnum. Ef fleiri en einn bóndi bjó á lögbýli, voru bændurnir sameiginlega ábyrgir fyrir skattgreiðslum. Sameiginleg ábyrgð á greiðslu landskuldar hefur sennilega einnig verið reglan, enda gildi hún eftir 1700 um leiguliða krúnunnar en ekki um leiguliða einstakra landeigenda. Þeir síðastnefndu greiddu hver fyrir sig landskuld og leigur til landeigenda.

Að öðru leyti var heimili hvers bónda sjálfstætt bú. Samkvæmt manntalinu 1703 voru lögbýlisbændur alls 5915 á öllu landinu.

Árið 1695 voru um það bil 94% allra lögbýlisbænda leiguliðar.² Þessi bændastétt var mjög sundurleit og í henni voru bæði ríkir landeigendur og fátækir leiguliðar. En í hreppnum, grundvallarskipan bændastéttarinnar í samfélaginu, höfðu allir bændur sama lagalegan rétt og sambærilegar skyldur, að minnsta kosti að nafninu til.

Varðveisla lögbýlisins á þeim forsendum að hún væri meginstöð samfélagsins var veigamikil atriði í íslenskum lögum allt frá miðöld-

1. Björn Lárusson 1967, bls. 33. Þar má einnig finna frekari skilgreiningu á lögbýlinu og skyldum efnum á bls. 28-41.

2. Sama heimild, bls. 59-82.

um fram á 20. öld. Fyrirmyndin um bóndann sem landstólpa var sígilt þema í íslenskri menningu.

Það sjónarmið, að lögbýlið væri eini eðlilegi vettvangurinn fyrir atvinnurekstur Íslendinga, hafði meðal annars í för með sér þá almennu reglu, að enginn fékk að eiga eða reka bát nema hann ætti eða leigði jarðnæði á vegum lögbýlis.

Fjölskyldan var hin meginstoð samfélagsins. Hana mynduðu venjulega allt frá dögum elstu íslensku laganna eiginmaður, eiginkona hans, börn þeirra og vinnufólk þeirra. Sjaldgæft var, að þrjár kynslóðir byggju á sama heimili vegna þess hve mannsævin var stutt og hve seint fólk giftist. En þegar svo bar undir voru oftast aðeins ein hjón í fjölskyldunni. Það eru til leifar eldri og víðtækari fjölskyldugerðar en þessi kjarnafjölskylda með vinnufólki, sérstaklega í elstu íslensku lögunum og þá aðallega í málefnum sem vörðuðu erfðir og fátækraframfærslu.

Forráðamaður fjölskyldunnar var húsráðandi heimilis. Heimili var löggilt, ef bú þess var lögbýli. Þannig tengdust fjölskylda, heimili og lögbýli föstum böndum hefða og laga. Húsráðandinn átti allan arð af vinnu heimilisfólksins, einnig þegar hún var innt af hendi utan heimilis hans, og hann var ábyrgur fyrir framfærslu þess.

Yfirráð yfir landi var forsenda þess að fólk fékk að stofna eigin fjölskyldu.³ Samfélagið réði þannig yfir mikilvægum hjónabandshömlum með því að takmarka aðgang að jarðnæði. Skilgetin frjósemi tengdist því fjölskyldunni og þar með eigin heimili og lögbýli. Að vera bóndi jafngilti næstum því að vera í hjónabandi. (84% allra karla sem voru húsráðendur voru giftir 1703, 5-6% voru ekklar og þannig höfðu u.þ.b. 10% þessara karla aldrei giftst. En aðeins 1% vinnumanna voru giftir og 1% þeirra voru ekklar).⁴

Vinnuhjú mynduðu aldrei sérstök heimili, sömu sögu er að segja af börnum þeim, sem heima dvöldu og skylduómögum. Þetta fólk tilheyrði heimilum lögbýlisbænda og einstöku sinnum heimilum hjáleigubænda.

3. Fjallað er ítarlega um þetta efni í riti mínu Nuptiality and Fertility in Iceland's Demographic History (Gísli Gunnarsson 1980: 1).

4. Í talnavinnslu manntalsins 1703, Hagskýrslur Íslands II, 21, er ekki að finna neina nákvæma tölu um fjölda ekkla í bændastétt, aðeins fjölda ekkla meðal allra húsráðenda, sem var 5.6%.

2.2. MANNFJÖLDI Á ÍSLANDI Á ÁTJÁNDU ÖLD.

Það er einkum þrennt í fólksfjöldasögu Íslands á 18.öld, sem hefur vakið sérstaka athygli margra fræðimanna.

Fyrst er að nefna þær miklu sveiflur í dánartíðninni sem komu greinilega fram í mannfellisárunum miklu 1755-1758 og 1783-1785.⁵ Í öðru lagi lága giftingarhlutfallið, sem var mjög áberandi í manntalinu 1703.

Í þriðja lagi hefur kynjahlutfallið á Íslandi á 18.öld vakið mikla athygli, miklu fleiri konur voru á Íslandi þá en karlar.⁶

Manntalið 1703 er tvímælalaust merkasta og einstæðasta íslenska fólksfjöldaheimildin. Manntal þetta var tekið til að kanna ástandið á Íslandi í kjölfar mikilla erfiðleikaára undanfarinn áratug, en margir Íslendingar dóu þá úr hungursóttum⁷ og samkvæmt tiltækum heimildum gerðist það í ríkum mæli sérhvert ár 1694-1702. Því hefur verið haldið fram, að alls hafi 9000 manns þá dáið úr hungri,⁸ sem hefur sennilega numið um sjötta hluta heildarmannfjöldans.

50.358 einstaklingar bjuggu á Íslandi árið 1703. Samkvæmt manntalinu 1801 var mannfjöldinn á Íslandi þá 47.240. Eftir mannfellisárin 1783-1785 var fjöldi Íslendinga 38.363. Mannfjöldi Íslands á 18. öld virðist aldrei hafa náð tölunni 50.000 eftir 1703, sem gefur ótvírætt til kynna, að Íslendingar hafi almennt verið færri á 18. öldinni en þeir voru á seinni helmingi 17. aldar. Þetta er mjög greinileg vísbending um þá miklu erfiðleika, sem hrjáðu íslenskt efnahagslíf á 18. öld. Mynd 2.1 sýnir fæðingarhlutfall og dánarhlutfall tímabilið 1735-1900.

5. Imhof og Lindskog 1973: 2 hafa rætt um fjórða atriðið í fólksfjöldasögu Íslands, sem telja verður nokkuð sérstakt, en það eru dánarorsakirnar. Þeir benda á að „...oft hafi verið mögulegt að útskýra dánartíðni aðeins með hungursneyð...“; engar farsóttir hafi þá verið í landinu til að flækja skýringar um dánarorsakir, andstætt því sem gerðist í þéttbýlli löndum.

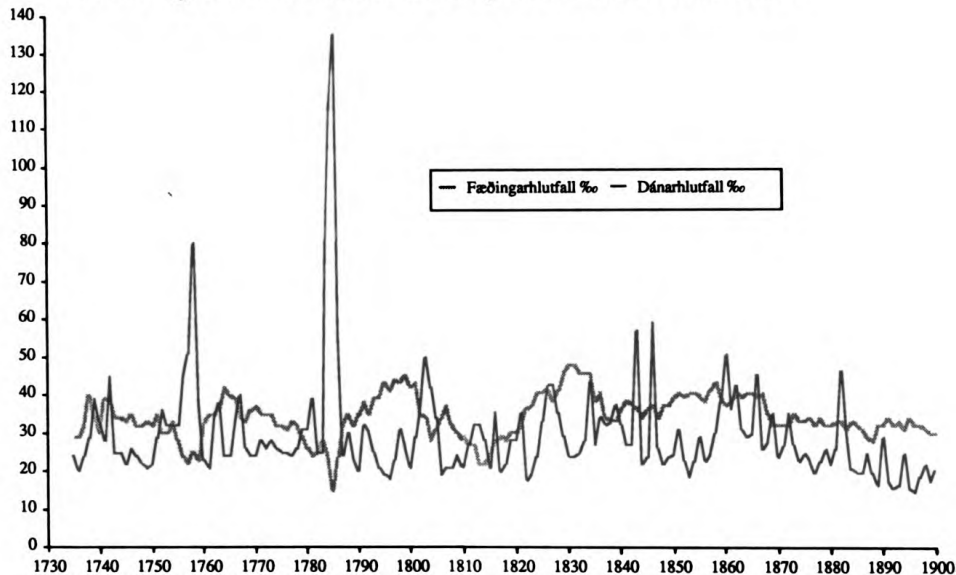
6. Gille (1949/1950) hafði aðallega áhuga á sveiflunum í dánartíðni og á kynjahlutfallinu. Hajnal (1965) varð fyrstur manna til að beina athygli fræðimanna um heim allan að lága giftingarhlutfallinu á Íslandi. Hansen (1978 og 1979) hefur gert viðamiklar rannsóknir á frjósemi og dánartíðni í íslenskri fólksfjöldasögu. Endurgerðir reikningar hans á ungbarnadauða á átjándu öld eru mjög gagnlegir. Hansen hefur einnig rætt nokkuð um giftingarhlutfallið í samhengi við rannsóknir á frjósemi (1979).

7. Þorvaldur Thoroddsen 1916-1917. Jón Steffensen 1975.

8. Samkvæmt heimildum gengu engar alvarlegar farsóttir á Íslandi 1672-1707. En vegna hungursneyðar jókst þá dánartíðni af völdum landlægra sjúkdóma.

MYND 2.1.

Fæddir og dánir á Íslandi á hverja 1000 íbúa 1735–1900

Skráð giftingarlutfall var mjög lágt árin 1703, 1769 og 1801, einkum voru fáar konur giftar. Giftingarlutfallið hélst áfram lágt alla 19. öldina og varð lægst um 1880.⁹ Við vitum hverjar voru ástæðurnar fyrir lækkandi giftingarlutfalli á 19. öld, en þær voru jarðnæðis-skortur og fá atvinnutækifæri. Ástæðurnar fyrir mjög lágu giftingarlutfalli árin 1703 og 1880 voru vafalaust svipaðar að mörgu leyti. Auk þess kom til árið 1703 hungursneyð undanfarinna ára.

Afbrigðilega kynjahlutfallið á Íslandi kom fyrst og fremst til af því, að dánartíðni karla var mjög há í öllum aldurshópum og munaði hér mestu um ungbarnadauðann (dánartíðni barna frá fæðingu til eins árs aldurs). Ungbarnadauðinn var 37% að meðaltali fyrir hvert ár 1770–1800.¹⁰ Þótt dánartíðni kvenna í öllum aldurshópum væri einnig há, var hún samt talsvert lægri en karla.

Sú staðreynd, að miklu fleiri konur lifðu á Íslandi en karlar, er auðvitað ein skýring þess hve giftingartíðni kvenna var lág. En erfiðleika-

9. Fjallað er ítarlegar um efni þetta í riti mínu 1980:1, sbr. tilvitnun númer 3 hér að ofan.

10. Fjallað er ítarlegar um efni þetta í riti mínu 1983 um kynjahlutföll og ungbarnadauða (Gísli Gunnarsson 1983:1, sbr. bókaskrá).

TAFLA 2.1

Hlutfall giftra kvenna af heildarfjölda kvenna á Íslandi og í Svíþjóð á mismunandi tímum.

	Ísland Aldurshópar		Svíþjóð Aldurshópar
	15+	20+	15+
1703	28,4	32,9	
1729	38,4	44,7	
1750			50,3
1769	43,4		
1800/01		47,2	50,1
1850	40,1	48,3	46,5
1880	34,2	39,8	
1900/01	39,8	44,7	46,8
1930	42,8	48,7	46,8
1950	48,9	55,1	59,6
1960	55,9		60,6
1974	57,7	66,8	

1729: Aðeins þrjár sýslur á Íslandi.

1769: Aldurshópurinn 16 ára og eldri.

Heimildir:

1. Ísland: Hagskýrslur Íslands II, 21, 40, 59, 63.
Skýrslur um landshagi, bindi 1–5.
Statistiske Meddelelser, 3. Række 6. Bind, 4. Række 14 Bind.
2. Svíþjóð: Historical Statistics of Sweden, Part 1, Population. Í ritgerð H. Gille 1949–1950 er að finna samanburð við Noreg, Danmörku og Finnland fyrir árin 1750, 1800 og 1900.

ár höfðu hér einnig sín áhrif, eins og þegar hefur verið vikið að og eins og við getum greinilega séð í töflum 2.1 og 2.2. Þannig lækkaði mjög giftingartíðni karla þegar að kreppti, eins og sjá má í töflu 2.2.

Frjósemi, dánartíðni og giftingarhlutfall tengdist ótvírætt efnahagsaðstæðum á Íslandi á hverjum tíma. Lága giftingarhlutfallið fyrir 1900 endurspeglar tilraunir til að hindra fólksfjölgun: Efnahagsörðugleikar orsökuðu lágt giftingarhlutfall, sem síðan hafði í för með sér lága tíðni fæðinga miðað við heildarfólksfjöldann. Orsakasamhengið milli lágrar giftingartíðni og efnahagsörðugleika fólst fyrst og fremst í jarðnæðisleysi og því valdi, sem máttarstólpar sveitarinnar, skattbændur, hreppstjórar, prestar og landeigendur höfðu í hverju héraði til að ákveða gang mála.

Sú skoðun var algeng á Íslandi á fyrstu áratugum 19. aldar, að ekki gæti fleira fólk búið í landinu en 45.000 manns, í mesta lagi 50.000. Öll fólksfjölgun umfram þessi mörk hlyti að leiða til einhverrar tegundar fólksfækkunar.¹¹ Athyglisvert er við þessar hugmyndir, að grundvallarorsök harðinda var talin felast í ákveðinni óheppilegri samfélagsþróun, nefnilega fólksfjölgun, og margbreytilegar beinar orsakir fólksfækkunarinnar eins og pestir, hafís og eldgos væru í reynd aðferðir til að koma aftur á náttúrulegu jafnvægi í fólksfjöldanum.

Það liggur í augum uppi, að þetta sjónarmið um náttúrulegt hámark mannfjöldans í gamla og staðnaða íslenska samfélaginu er rétt. En spurringin er, hvort þessi stöðnun hafi verið óhjákvæmileg. Skynsemishyggjumenn 18. aldar töldu að sjálf sögðu, að svo væri ekki og obbin af íslenskum embættismönnum og lærdómsmönnum á

TAFLA 2.2.

Hlutfall giftra og áður giftra karla og kvenna, eftir aldurshópum.

KONUR	1703	1850	1880	1901	1974
GIFTAR					
20–49	34,1	50,0	40,6	48,5	74,8
20+	33,2	48,3	39,8	44,8	66,8
50+	30,8	44,6	37,8	37,2	53,5
ÁÐUR GIFTAR					
20–49	3,8	4,8	5,9	5,4	4,7
20+	9,8	13,6	16,0	15,8	13,9
50+	24,9	29,9	41,5	37,1	29,1
KARLAR KVÆNTIR					
20–49	36,6	51,4	42,9	50,2	65,3
20+	42,6	56,3	48,3	53,7	66,9
50+	62,0	68,9	63,8	62,5	70,0
ÁÐUR KVÆNTIR					
20–49	1,7	2,8	2,8	2,6	2,9
20+	4,1	7,6	8,2	7,9	6,2
50+	11,4	19,7	24,4	21,8	12,4

Heimildir:

Sjá töflu 2.1.

11. Í þessu samhengi má benda á röksemdir Bjarna Þorsteinssonar amtmanns 1834. (Om Islands Folkemængde og Oeconomiske Tilstand, Kjöbenhavn 1834, bls. 18–25). Lúðvík Kristjánsson (1971) hefur fjallað um þær svartsýnu hugmyndir um hámarksfjölda Íslendinga sem voru mjög vinsælar snemma á nítjándu öldinni.

seinni hluta 18. aldar tilheyrði þessum hópi. Þeir komu með aragrúa tillagna um það hvernig best væri að bæta hag landsins. Þannig taldi mikill meirihluti þeirra, að einokunarverslunin eins og hún væri rekin væri ein ástæðan fyrir slæmu ástandi landsins.¹²

Samkvæmt grundvallarreglum skynsemishyggjunar var maðurinn sjálfur ábyrgur fyrir því sem aflaga fór í samfélaginu, ábyrgðin hvíldi ekki á guði (eða andskota hans), eins og rétttrúaðir lútherstrúarmenn höfðu áður haldið fram.

Í sagnfræðiritum síðustu áratuga hefur borið nokkuð á fremur einhæfum náttúruskýringum á samfélagsþróuninni: Veðurfar (eða eldgos) stjórnaði gangi sögunnar, maðurinn sjálfur gerði það ekki. Slíkar skýringar eru í eðlilegu rökréttu samhengi við lútherska forlagatrú fyrir tíma skynsemissstefnunnar.¹³

2.3. EIGNARHALD Á JÖRÐUM.

Í riti sínu 1967 skipti Björn Lárusson jarðeignum á Íslandi árið 1696 eftir eignarformi þannig: Jarðir í einkaeign 51,9%, kirkjueign 31,9%, krúnueign 16,2%.¹⁴

Alengt var að landareign sama einstaklings skiptist á mörg mismunandi býli og hver eignarhluti væri of lítill til að hægt væri að stofna á honum bú. Því var það að sumir bændur voru samtímis leiguliðar og landeigendur. Fjöldi bænda í sjálfsábúð var þá aðeins 349, sem var 6% allra lögbýlisbænda.¹⁵

85% allra húsráðenda áttu ekkert jarðnæði. Allt að þriðjungur þeirra bænda, sem voru landeigendur, áttu of lítið land til að það gæti myndað nógu stóran grundvöll fyrir bú, jafnvel þótt öll landareignin væri á sama stað. 96% allra húsráðenda voru leiguliðar. 94% lögbýlisbænda voru leiguliðar. 1% húsráðenda áttu 24% alls lands á Íslandi, sem er all mikið þegar haft er í huga að kirkja og krúna áttu saman 48% landsins.¹⁶

12. Sjá í þessu samhengi kafla um verslunardeiluna 1770-1771. (Kafli 11.2).

13. Fjallað er ítarlega um þetta efni í riti mínu 1980 um veðurfar og sögu. (Gísli Gunnarsson 1980:3, sbr. bókaskrá). Vísast til þess varðandi frekari röksemdir um haldleysi ýmissa veðurfarsskýringa í sögu.

14. Björn Lárusson 1967, bls. 81.

15. Sama heimild, bls. 75.

16. Reikningar þessir byggjast á upplýsingum í fyrrnefndri bók Björns Lárussonar, aðallega bls. 73.

Biskupar og prestar höfðu kirkjujarðir að léni. Um það bil helmingur allra kirkjujarða tilheyrðu biskupsstólunum. Öðru kirkjulandi var mjög ójafnt skipt milli hinna ýmsu prestakalla, sumum kirkjunum tilheyrðu miklar jarðeignir en öðrum engar. Mikilvægasta tekjulind prestastéttarinnar voru landskuld og leigur.

Venjulega komu biskuparnir, prestar bestu brauðanna og lénsmenn krúnunnar úr ríkum fjölskyldum, sem áttu mikið land. Oft höfðu ríkir landeigendur lönd krúnu eða kirkju að léni. Því var á Íslandi tiltölulega samstæð yfirstétt, sem efnalega hafði bæði stuðning af einkajörðum sínum og lénsjörðum kóns og kirkju (og skipaði að sjálfsögðu helstu embætti kóns og kirkju). Þessi yfirstétt var innbyrðis tengd sterkum ættar- og venslaböndum.

Á Íslandi var ekkert kerfi, sem tryggði elsta syninum forgang í erfðum umfram aðra syni. Arfur skiptist ávallt milli allra barna og þannig dreifðist arfur við hver arfskipti og eigendum fjölgaði. Duglegir eða heppnir lénsmenn voru í góðri aðstöðu til að auka einkaeign sína og þannig varð lénskerfið til að vinna á móti áhrifum arfdreifingarinnar. Afleiðingin var sú, að þrátt fyrir hana var áfram til á Íslandi öld eftir öld öflug stétt eigenda tiltölulega mikilla jarðeigna.¹⁷

2.4. BJARGRÆÐISVEGIR OG MATARÆÐI.

Aðalatvinnuvegur Íslendinga var kvikfjárrækt, bústofninn var mest kýr og ær og mjólk var helsta framleiðsluvaran. Þetta má sjá í töflu 2.4. Fita, prótein og kolvetni mjólkurinnar ásamt meðfylgjandi vítamínum voru aðskilin við vinnslu og gerð geymsluhæf í formi smjörs, skyrs og sýru, en mjólkurmatur var aðalfæða Íslendinga og myndaði, samkvæmt mati einnar heimildar, 60% þeirra hitaeininga sem þjóðin neytti árið 1703.¹⁸

Fiskur var mikilvæg viðbótarfæða. En ekki höfðu allir landsmenn sæmilegan aðgang að fiskimiðum. Samkvæmt mati Skúla Magnússonar 1786 bjuggu aðeins 15.8% allra Íslendinga á býlum með aðgang

17. Eftir 1783 og einkum eftir 1787 var land, sem þá var í eign biskupsstólanna, selt einkaaðilum (Björn Lárusson 1982, bls. 37-41). Þótt margar þessara jarða kæmust í eign tiltölulega ríkra jarðeigenda, olli þessi sala umtalsverðri aukningu á fjölda lítilla jarðeigenda. Þetta kom greinilega fram á nítjándu öldinni. (Björn Lárusson 1982, bls. 41).

18. Jón Steffensen 1975, bls. 250.

að fiskimiðum allt árið.¹⁹ 69.3% bjuggu á býlum, sem ekki var hægt að stunda sjávarútveg frá neinn tíma ársins. Því varð mikill meirihluti Íslendinga annað hvort að kaupa fisk frá öðrum bændum eða fá leyfi til að veiða fisk frá býlum annarra bænda. Seinni valkosturinn var oft tekinn og voru þá gjarnan vinnumennn sendir í verin til fiskveiða. Á vetrarvertíðinni 1780 voru á verstöðvum í Gullbringusýslu 1230 utansýslumenn,²⁰ en verstöðvar, sem aðrir en heimamenn gátu sótt, var einkum að finna í Gullbringu- og Snæfellsnessýslum.

2.5. BÚALÖGIN.

Kúgildið var grundvöllur landaurareikningsins (og þar með búalaganna).²¹ Þessi áhersla á kúgildið var ekkert séríslenskt fyrirbæri. Nautgripir, og þá einkum mjólkurkýr, eru elsta þekkta verðmætiseiningin meðal kvikfjárræktarþjóða, eins og eðlilegt er.²² Þetta má meðal annars rekja hjá indóevrópskum málahópum, bæði við rannsóknir á gömlum ritheimildum og í orðmyndunarfræði, til dæmis í Indlandi á tímum Vedaritanna (u.þ.b. 1000-500 f.Kr.), í Grikklandi Hómerskvæða (u.þ.b. 800-700 f.Kr.), í elstu ítölsku lögunum (u.þ.b. 600-500 f.Kr.). Í elstu skráðu írsku lögunum (u.þ.b. sjöttu öld e.Kr.)

19. Skúli Magnússon 1786/1944, bls. 100-101.

20. Skúli Magnússon 1785/1944, bls. 139.

21. Ásamt álnum vaðmáls (og að því er best er hægt að sjá silfri, fyrir 1100 eða 1200). Samkvæmt Jóni Jóhannessyni (Íslendingasaga, bindi 1, 1956, bls. 390-398) var kúgildið upphaflega 2,5 aurar silfurs (u.þ.b. 67 grömm) en þar sem silfur gerðist æ fátíðara á Íslandi á elleftu öld komu álnir vaðmáls í stað silfurs. Mikilvægar heimildir um kúna sem verðmætiseiningu er að finna í Grágás (sem geymir lög þjóðveldistímans), til dæmis Grágás 1b. bls. 192-194, og í alþingissamþykktinni um verðlag, sem talin er vera frá tólftu öld (Diplomatarium Islandicum, bindi 1, bls. 164-167). Magnús Már Lárusson 1960 hefur fjallað um tengslin milli kúgilda og stórs hundraðs álna og komst hann að þeirri niðurstöðu, að ein kýr hefði jafngilt 120 álnum þegar á miðri tólftu öld. Fyrri skýringar voru þær að þessi verðtengsl hefðu fyrst komist á með Jónsbók 1281 (sbr. Jón Jóhannesson 1956). Alla vega jafngilti fullgild kýr (sem var lýtalaus og hafði kelft tvisvar) 120 álnum alla tíð síðan.

22. Mjólkurkýrin var tvímælalaust þýðingarmesti matargjafi fólksins meðal kvikfjárræktarþjóða. Þegar hefur verið vikið að þessu atriði hvað Ísland áhrærir í kafla 2.4 hér að framan. Auðæfi og þar með félagsleg staða einstaklinga voru metin í þeim fjölda nautgripa, sem þeir áttu. Þessar aðstæður leiddu meðal annars til ákveðinnar andúðar á slátrun nautgripa, bæði í Indlandi og í Afríku. Í bókum Basil Davidsson 1969/1973, bls. 59-65, og A.G.Hopkins 1973, bls. 39-42, eru góðar lýsingar á „heilögu kúnum“ í Afríku: Þær voru miðpunkturinn í öllu efnahagslífi og í hugmyndafræði.

voru greiðslur allra sekta og landskulda tilgreindar í kúgildum. Í biblíupýðingu Ufilas á gotnesku (4. öld e.Kr.) voru til dæmis orðin græðgi og auðæfi þýdd með orðasamböndum, þar sem stofnorðið var *faihu*, en það er rótskylt orðinu *fé* og merkir hér nautgripir.²³

Í Noregi á 13. öld og í Englandi á tímum Engilsaxa fyrir 1066 var kúgildið grundvöllur verðmætareikninga.²⁴ Önnur verðmæti stóðu í ákveðnu hlutfalli við kúgildið og voru venjulega ódýrari en það. Þannig var fast hlutfall milli góðrar mjólkurkýr, sem skyldi vera lýtalauss og hafa kelft tvisvar, og áa, loðinna og lembdra á fardögum að vori. Jafnt meðal Engilsaxa og Íslendinga var hlutfallið sex ær á móti einni kú.²⁵ Önnur verðhlutföll voru einnig föst og breyttust lítið sem ekkert frá einni öld til annarrar. Öll verðmæti mældust í föstum hlutföllum innbyrðis; þau mynduðu saman vef hlutfallsverða og því var andstaða gegn því að verð einnar vöru breyttist í hlutfalli við aðra: Þá gæti vefurinn eyðilagst. Hér kom auðvitað einnig til að föstu verðhlutföllin endurspegluðu lítt breytilegt samfélagskerfi. Þessi „landa-urakerfi“ fastra verðhlutfalla ríktu í Noregi á miðöldum og á Íslandi fram til aldamótanna 1900.²⁶ Ef óhjákvæmilegt var að breyta raunverulegu verðmæti einhverrar vöru, var sá kostur valinn að breyta til dæmis þyngd tiltekinnar rúmmálseiningar eða breyta með sérstökum skilmálum framboði ákveðinnar vöru.

Gott dæmi er til úr íslenskri hagsögu hvernig þyngd var breytt til að koma í veg fyrir formlegar breytingar á hlutfallslegu vöruverði. Á 15. öldinni jókst mjög framboð á mjöli á Íslandi vegna stóraukinnar utanríkisverslunar og innflutningsverðið varð miklu lægra en mjölverðið í búalögunum. Því var mjöltunnan í búalögunum tvöfölduð að stærð, án þess þó að verðhlutföll tunnunnar breyttust nokkuð gagnvart annarri vöru. Þótt mjölverðið lækkaði þannig í raun og veru um helming, breyttist verð mjöltunnunnar ekkert og á þann hátt hélst

23. Reallexicon der Indogermanischen Altertumskunde (von O. Schrader), Berlin og Leipzig, 1917-1923. Hér er stuðst við tilvísun orðabókarinnar *Geld* (peningar), í bindi I, bls. 371-377.

24. Kåre Lunden 1978, til dæmis bls. 56-66, 85-87, 152-173. Maitland: *Doomesday Book and Beyond*, bls. 44.

25. Viðvíkjandi Englandi sjá Maitland. Viðvíkjandi Íslandi: Grágás, Jónsbók og búalög í ýmsum gerðum.

26. Viðvíkjandi Íslandi sjá tilvitnun númer 25. Viðvíkjandi Noregi: Lunden 1978, bls. 253-258.

landaurakerfið óbreytt að nafninu til.²⁷ Svipaðar dulbúnar verðbreytingar tíðkuðust í Noregi á miðöldum²⁸ og frægur hagsögufræðingur, Karl Polanyi, hefur fjallað talsvert um slíkar „verðmöndlanir“ meðal frumstæðra og fornra samfélaga.²⁹

Skilmálar, sem breyttu framboðsteygni vöru, hafa verið til í öllum samfélögum og má þar til dæmis nefna skömmunarkerfi og biðraðir samfara föstu verðlagi í nútímasamfélagi. Í samfélögum fyrr á öldum var framboðið oft bundið skilmálum í greiðslu landskuldar: Hún skyldi aðeins greidd í ákveðinni vöru og óleyfilegt var að inna hana af hendi í annarri vöru, þótt báðar væru þær jafn verðmætar ef reiknað var í landaurum. Gott dæmi um þetta var skylda sjávarbænda á Suð-ur- og Vesturlandi að greiða landskuld í fiski en ekki í landbúnaðarvöru, þótt báðar greiðslurnar væru jafn verðmætar búalögum samkvæmt. Ástæðan var sú, að fiskurinn var verðmætari í utanríkisverslun en í búalögum og því fól skyldan að greiða landskuld í fiski í sér hækkun hennar.³⁰

Það var þörf fyrir ódýrari verðmætiseiningar en kýr og ær. Ákveðnar vörur höfðu slíku hlutverki að gegna, t.d. tilskilin þyngd smjör eins og tíðkaðist í Noregi³¹ og á Íslandi. En hér á landi urðu fiskar lægsta verðmætiseiningin. En ekki var hægt að geyma fisk eða aðra matvöru í fjárhirslum líkt og silfur og gull og því urðu fiskar brátt reiknieining í viðskiptum og *reiknieiningin* fiskur var ekki endilega sami hlutur og *varan* fiskur. Þannig kostaði korntunna oftast 80 fiska í íslenskum fiskihöfnum á einokunartímanum, en hægt var að greiða fyrir tunnuna í allt annarri vöru en fiski, til dæmis í kjöti, ullarvöru og jafnvel ríkisdöllum.

Gildur fiskur var almenna reiknieiningin í utanríkisverslun landsins frá 15. öld til ársins 1776. Einn gildur fiskur var góð skreið, sem vóg eitt kílógramm. Í innanríkisviðskiptum og búalögum voru álnir hins vegar helsta reiknieiningin. Upphaflega merkingin var *mæliein-*

27. Sbr. Gísli Gunnarsson 1980:2, þar sem fjallað er ítarlega um þessi efni, einkum á bls. 32 og 35-36.

28. Lunden 1978, bls. 258.

29. Sbr. til dæmis Karl Polanyi 1968, bls. 164. Polanyi notaði orðasambandið „higgle-haggling“ um slíka verðmöndlun. Hér er orðið *primitive* hjá Polanyi þýtt með frumstæður og orðið *archaic* þýtt með forn.

30. Sbr. Gísli Gunnarsson 1980:2, einkum bls. 32 og 40-43.

31. Lunden 1978, til dæmis bls. 67-72. 32. Magnús Már Lárusson 1958.

MYND 2.2.
Vopnafjörður í upphafi 19. aldar

Mynd þessi er úr bók Lövenörns, sbr. bókaskrá.

ingin alin vaðmáls (u.þ.b. 49 sm.), sem hafa átti tilskilin gæði og tilskilda breidd.³² En tengslin við þessa mælieiningu sérstakrar vöru glataðist og eftir stóð reiknieiningin *alin*. Í kauptaxta konungs 1619 var verð 24 álna góðs vaðmáls 120 fiskar³³, sem jafngiltu 60 álnum í landaurareikningi. Í búalögum (sem skráð voru frá 15. öld til 17. aldar) kostuðu eftirfarandi vaðmálsvörur 120 „reikniálnir“: 40 álnir langs vaðmáls, 50 álnir merkurvoðar, 60 álnir helmingarlagsvaðmáls.³⁴ Hvergi finnst þar dæmi um að ein alin vaðmáls hafi kostað eina alin!

Í öðrum Evrópulöndum var vandamálið með gerð tiltölulega ódýrra verðmætiseininga einfaldlega leyst með myntsláttu. En forsendan fyrir slíkri lausn var góður og reglubundinn aðgangur að málum, með námavinnslu og/eða öflugri utanríkisverslun. Notkun Íslendinga á óhlutlægum reiknieiningum var fremur sérstætt fyrirbæri, sem að einhverju leyti má vafalaust rekja til skorts á aðgengilegum málum og myntsláttu.

En þess ber að geta, að fyrr á öldum ríkti vöruskiptabúskapur í sveitum Evrópu. Þannig héldu evrópskir bændur áfram að greiða

33. Lovsamling for Island, bindi 1, bls 194.

34. Búalög-Sögurit, bls. 3, 86, 110, 132, 183, 214.

skatta sína og skyldur í framleiðsluvörum sínum langt fram á 19. öld og ár hvert eyddu margir embættismenn mikilli vinnu í að umreikna verðmæti greiðslnanna í mynt viðkomandi lands. Á Íslandi var fyrst þörf á slíkum umreikningi árið 1815. Því voru álnir og fiskar, þessar óhlutlægu verðeiningar íslenska landaurakerfisins, á ýmsan hátt í betra samræmi við evrópskan sveitabúskap en verðmætiseiningar þær, sem áttu upptök sín í myntsláttum fjárþurfa og jafnvel fjárvana konunga. E.t.v. má segja að tilvist myntar sem reiknikerfis sveitanna hafi að vissu marki verið dæmi um þá kúgun, sem borgir og furstar beittu bændur.

Tilvist landaurakerfisins gerði það að verkum, að nær engin verðbólga var á Íslandi í u.þ.b. 700 ár. Helsta verðbólgan frá 12. öld fram á 19. öld fólst í breytingunni á korntunnunni og skilmálum um land-skuldagreiðslur í fiski, sem vikið var að hér að framan. Ef til vill var einnig einhver verðbólga í reiknieiningunni *alin* á 12. og 13.öld.³⁵ Eigi að síður er það tvímælalaust, að stöðugt verðlag einkenndi landaurakerfið allt frá þjóðveldistímanum til fyrstu prentunar búalaganna árið 1775.

Íslendingar fylgdu þeirri vestur-evrópsku hefð að nota saman kerfi tylfta og tuga, sbr. stórt hundrað (tíu margfaldað með tólf). Stóra hundraðið var grunnur myntkerfis Karla-Magnúsar, konungs Frankaríkis, þegar á 8. öld, en kerfi þetta tóku England, Frakkland og Þýskaland í arf.³⁶ Hlutfallið milli verðhæstu og verðlægstu eininganna var 1:240. Tylftartugakerfið var notað óbrenslað í íslenskum landaurareikningi: 1 kýr = 6 ær = 120 álnir = 240 fiskar.³⁷

35. Þessi verðlækkun álna gæti að einhverju leyti stafað af samruna kúgilda og stórs hundraðs álna (sbr. skýringargrein númer 21 hér að ofan). Þannig var hlutfallið milli vættar mjölvægs matar og kýr 3:1. Þegar verðlag kýrinnar var 90 álnir var verð einnar vættar mjöls 30 álnir. (Diplomatarium Islandicum, bindi 1, bls. 316-317). Síðar meir var verðið á fullgildu kúnni 120 álnir og þá var verð mjölvættarinnar 40 álnir, þessi síðast-nefndu verð kýrinnar og mjölsins fyrirfinnast í öllum handritum búalaga að undanskildum fáeinum handritum, þar sem mjölið lækkaði um helming. Björn Lárusson 1982 hefur einnig rannsakað þessa verðlækkun álna. Í því samhengi hefur hann komið fram með þá hugmynd, að smjör hafi verið upphaflegi verðmætiskvarðinn við jarðarmat og að verðmæti eins fjórðungs smjörs (u.þ.b. 5 kg.) hafi verið á mismunandi tímum í föstu og óbreyttu hlutfalli við stórt hundrað álna. (Björn Lárusson 1982, bls. 17, 21).

36. Sbr. til dæmis Schrötter 1930, bls. 507.

37. Í Englandi Engilsaxa (fyrir 1066) ríkti eftirfarandi verðhlutfall: 1 maður (þræll) = 1 pund (sterling) = 8 kýr = 48 ær = 240 penný. (Maitland 1907, bls. 44).

2.6. HJÁLEIGUBÆNDUR OG HÚSFÓLK.

Árið 1703 voru 8191 heimili á Íslandi, 72,2% þeirra tilheyrðu lögbýlisbændum, 14,4% voru hjáleigubændur með grasnyt, 4,2% voru hjáleigubændur án grasnytjar og 9,2% voru húsfólk.³⁸ Hjáleigubændur voru oft nefndir húsmenn og var það vegna danskra áhrifa, en sambærileg stétt í Danmörku bar einmitt það nafn.

Húsfólkið var nokkurs konar millihópur bænda og vinnufólks; það bjó ekki í eigin húsum heldur í húsum bænda en átti að öðru leyti „með sig sjálft“, það bar sjálft ábyrgð á framfæri sínu og afkvæma og réði vinnu sinni nema um annað væri sérstaklega samið.

Helsti mismunurinn á lögbýlisbændum annars vegar og hjáleigubændum hins vegar fólst í tveimur þáttum. Staða hópanna í hreppnum var mismunandi, aðeins lögbýlisbændur réðu þar málum og sátu á manntalsþingum.³⁹ Flestir lögbýlisbændur voru leiguliðar. Hjáleigubóndinn „leigði hjá“ leiguliðanum og sá síðarnefndi réði leiguskilmálum hjáleigunnar. Gera mátti lögbýlisbónda ábyrgan fyrir ómegð hjáleigubónda þar sem sá síðarnefndi naut ekki beinnar verndar hreppsins.⁴⁰ Þessi munur á réttarstöðu lögbýlisbænda og hjáleigubænda kom augljóslega fram á átjándu öld.⁴¹

Í öðru lagi fólst mismunur þessara tveggja stétta í afstöðu þeirra til framleiðslutækjanna. Bændur við sjávarsíðuna áttu yfirleitt sjálfir þá báta, sem þeir réru á. Hjáleigubændur, sem að meirihluta voru fiskimenn sunnanlands og vestan, réðu yfirleitt ekki yfir eigin framleiðslutækjum. Þeir réru á bóndans bát.⁴² Greiddu þeir landskuldina til heimabónda ef jörðin var í eigu konungs eða kirkju, en flestar út-

38. Hagskýrslur Íslands II, 21.

39. Þetta var ævagömul regla, sem finna má í Grágás. Sbr. Grágás II, grein LXII. (Kaupmannahöfn 1879).

40. Alþingisdómur árið 1500: „Húsmenn sína skal bóndi annast, ef þeir verða þrotamenn“. (Diplomatarium Islandicum, bindi 7, bls. 501).

41. Sbr. til dæmis Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns, einkum bindi 3 og 5.

42. Sama heimild. Skúli Magnússon 1785/1944, bls. 83-84. Á dögum landsnefndarinnar fyrri 1770-1771 voru settar fram margar kvartanir vegna þeirra hamla, sem voru á rétti hjáleigubænda til að gera út eigin báta. Af því tilefni var mikið rökrætt um málið og voru flestir þeirrar skoðunar að óbreytt ástand væri æskilegt. Sbr. Landsnefndin 1770-1771, I-II. Björn Lárusson 1982 hefur lýst samfélagspíramída landskuldagreiðslna þannig: Konungurinn/lénsmaður konungs/lögbýlisbændur/hjáleigubændur og fiskimenn (bls. 9).

gerðarjarðirnar sunnanlands og vestan voru einmitt í slíkri eign. Heimabóndinn, leiguliði þessara jarða krúnu og kirkju, greiddi landeiganda landskuld, sem var undantekningarlítið lægri en sem nam samanlagðri landskuld allra þeirra hjáleigubænda er voru á vegum heimabóndans og greiddu honum því landskuld.⁴³ Ef jörð var í einkaeign greiddu hjáleigubændur venjulega landeiganda landskuldina og voru þannig skil þeirra og heimabænda óleggri en á jörðum kirkju og konungs.⁴⁴

Staða margra heimabænda á jörðum krúnu og kirkju í mikilvægum verstöðvum líktist því meir stöðu útgerðarstjóra en venjulegra bænda: Þeir tóku útgerðarstöðina (lögbylíð) að léni og verkefni þeirra var að sjá til þess, að sem mestur fjöldi báta væri gerður út. Þeir reyndu því að laða að verstöðinni bæði sem flesta hjáleigubændur og utansveitarbáta. Þeir græddu á hvoru tveggja og samtímis tryggðu þeir einokunarversluninni útflutningsfisk.⁴⁵ En tekjur krúnunnar af Íslandi komu mest af versluninni.⁴⁶

Þessi atvinnustéttaskil milli lögbylisbænda og hjáleigubænda voru raunar aðeins mjög glögg við sjávarsíðuna sunnanlands og vestan. Minni hluti hjáleigubændanna bjó annars staðar og þar líktist staða þeirra í framleiðsluháttum mest stöðu fátækra leiguliða í lögbylisbændastétt.⁴⁷

2.7. VINNUHJÚ OG LAUSAMENN.

Ef karl eða kona réðu ekki eigin búi skyldu þau verða hjú á heimili bónda og eiga þar grið. Venjan var sú, að fólk réði sig í ársvist í senn.

Samkvæmt Píningsdómi 1490 var lágmarksstærð bús ígildi þriggja

43. Helstu heimildirnar hér eru Jarðabók Páls Vídalíns og Árna Magnússonar, einkum bindi 3 (Gullbringusýsla) og bindi 5 (Snæfellsnessýsla).

44. Gott dæmi um þetta er jörðin Syðri-Garðar í Staðarsveit, Snæfellsnessýslu, sem var komin í einkaeign 1714. Jörðin hafði áður verið konungseign og því var sagt, að landskuld af hjáleigum jarðarinnar hafi að fornu verið greidd heimabónda en nú til landsdrottins. (Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns, 5. bindi, bls. 122-126).

45. Sama heimild. Stór útgerðarlén voru nokkur. Góð dæmi eru Ingjaldshóll og Ólafsvík á Snæfellsnesi, Stafnes, Hvalsnes, Kirkjuból og Stóri-Hólmur í Gullbringusýslu.

46. Sbr. kafla 10.4 og töflu 10.1 í þessari bók.

47. Sbr. Björn Teitsson og Magnús Stefánsson 1972, bls. 135. Björn og Magnús gerðu hér undantekninguna að aðalreglu og aðalregluna að undantekningu, að mati mínu.

kúgilda.⁴⁸ Þessi lög voru ennþá í gildi á átjándu öld. Ef einstaklingur réði ekki slíkri eign, var eini löglegi valkostur hans eða hennar að verða vinnuhjú.

Fram að árinu 1783 gátu vinnuhjú losnað undan vistarbandinu með því að verða lausamenn. Skilyrði fyrir slíkri lausn var lágmarkseign, sem á átjándu öld nam 10 kúgildum.⁴⁹ Það var þannig rösklega þrefalt dýrara að verða lausamaður en að stofna eigið bú.

Lausamenn voru fáir eins og við var að búast. Árið 1703 voru þeir alls 371, en þá voru vinnuhjú alls 8953. Flestir lausamenn voru ókvæntir karlmenn á tvítugs- og þrítugsaldri og bjuggu í verstöðvarhéraðum sunnanlands og vestan. Þar voru þeir fiskimenn sem unnu fyrir eigin reikning á vetrarvertíðinni.⁵⁰ Á heyannatímanum á sumrin fóru þeir í kaupavinnu hjá sveitabændunum og var kaup þeirra þá fyrir nokkurra vikna vinnu venjulega talsvert herra en nam árslaunum vinnuhjúa.⁵¹

Gjörvallri bændastéttinni var mjög í nöp við tilvist frjálsra verkamanna og gildi það jafnt um ríka jarðeigendur og fátæka bændur. Árið 1783 tókst bændum loksins að fá konung til að banna tilvist lausamanna. Samkvæmt nýjum lögum, sem þá voru sett, áttu allir lausamenn að verða vinnuhjú eða setja á stofn eigið bú innan sex mánaða.⁵²

Vistarbandið var að mörgu leyti eðlileg krafa sveitasamfélagsins um að hver skyldi hafa grið á löglegu heimili, gæti sá hinn sami ekki stofnað heimili sjálfur. Á þann hátt tengdist griðmaðurinn eða griðkonan framfærslurétti hreppsins. Skylda hvers búlauss manns að hafa grið hjá bónda er mjög gömul og er hennar getið í Grágás. Griðlaus maður var útlagi eða förumaður og því réttlítill eða réttlaus. Þessi skipan mála var rökrétt í samfélagi tengsla og stéttapíramída: Allur þorri manna var bundinn bónda, goða eða prinsu trúnaði og þessi trúnaðarbönd voru sá vefur sem myndaði skipulagt samfélag manna. Þótt bönd þingmanna og goða hans brystu við lok þjóðveldisins á þrettándu öld, héldust bönd bænda og griðfólks þeirra allt fram á tuttugustu öld, því að vistarbandið hafði mikilvægu hlutverki að

48. Diplomatarium Islandicum, bindi 6, bls. 704-705.

49. Sjá í þessu samhengi alþingissamþykktina 1720 í Alþingisbækur Íslands, bindi 10, bls. 558.

50. Hagskýrslur Íslands II, 21.

51. Sbr. kafla 2.7.

52. Lovsamling for Island, bindi 4, bls. 683.

gegna í gamla samfélaginu. Nauðsynlegt var að hafa skipulag á búlausu fólki og tryggja samtímis bændum ódýrt vinnuafll. Reynt var að hafa stjórn á fólksfjölguninni með giftingahömlum þeim, sem fólust í vinnumennskunni.⁵³

Þar sem lausamenn nutu ekki gríða og framfærsluréttar lögheimilis, var eðlilegt að gerð væri til þeirra ákveðin krafa um lágmarkseign. Tíu kúgilda eignin var því sú sjúkra- og örorkutrygging, sem samfélagið krafðist af lausamönnum og gerði hún sýslumönnum kleift að veita þeim leyfi og þar með gríð samfélagsins til að vera utan vistarbanda. En þessi tiltölulega vel stæða stétt frjálsra verkamanna var eigi að síður afnumin í lögum árið 1783. Orsökina var augsnýlega ekki hræðsla við að þeir yrðu sveitinni byrði, heldur hefur verið talið að þeir fengju of hátt kaup og gætu bæði á þann hátt og með frjálsri stöðu sinni ógnað ríkjandi samfélagsskipan húsbænda og hjúa.

Það er varla nokkur tilviljun að lögin um afnám lausamennsku voru sett árið 1783. Á þeim tíma var Danakonungur að reyna að bæta efnahag Íslands með því að hefja í landinu þilskipaútgerð og á margvíslegan annan hátt að örva fiskveiðar. Ákveðið hafði verið að dönsku kaupmennirnir skyldu dveljast á Íslandi allt árið og taka þar þátt í atvinnuvegunum.⁵⁴ Íhaldssamir Íslendingar óttuðust þessa þróun og hófu áróður bæði gegn fiskveiðum og allskyns „flakki“, og óttuðust augsnýlega að tilvist frjáls verkafólks í landinu gæti tengst nýsköpunarstefnu konungs.⁵⁵ Danska stjórnin var skýlaust á móti öllu „flakki“ og því var hægt að fá hana til að banna tilvist farandverkamanna á Íslandi. Þetta var athyglisvert vegna þess að tveimur árum áður, 1781, hafði forstjóri konungsverslunarinnar á Íslandi kvartað yfir því, að það væri ekkert vinnuafll tiltækt í landinu til þátttöku í nýsköpunartilraunum.

Lögin um bann við lausamennsku árið 1783 gerðu það að verkum, að vinnuaflið hlaut að bindast ennþá rækilegar atvinnustarfsemi lög-

53. Heimildir um þetta sérstæða samband vinnuhjúna og bændaheimila eru fjölmargar. Hér vísast til rits míns frá 1980 um giftingar og frjósemi, Gísli Gunnarsson 1980:1, skýringargrein 13 á bls. 10.

54. Sbr. kafla 2.8 og 9.2.

55. Góð dæmi um slíkan áróður gegn sjávarútvegi eru í riti Ólafs Stefánssonar um jafnvægi atvinnuveganna (1786:2) og riti Hannesar Finnssonar um mannfækkun af hallærum (1793/1970).

býlanna og við þær aðstæður gátu varla þróast nýir atvinnuhættir, sem tengdust kapitalisma og þéttbýli.

Ný og frjálslegri lög um vinnufólk voru sett árið 1863. Í meginatriðum fólu þau í sér afturhvarf til vinnulöggjafar þeirrar, sem ríkti fyrir árið 1783.⁵⁶

Vinnuhjúastéttin var fjölmenn eins og sjá má í töflu 2.3. Vinnuhjú voru 18,4–26,6 hundraðshlutar heildarmannfjöldans. Vinnuhjúastéttin íslenska var mjög fjölmenn í alþjóðlegum samanburði, en erlendis var sjaldgæft að meira en 10–20% fólksfjöldans væru vinnuhjú.⁵⁷

TAFLA 2.3.

Fjöldi vinnuhjú á Íslandi sem hundraðshluti heildarmannfjöldans.

1703: 18,4	1860: 25,7
1729: 17,7	1870: 25,2
1801: 23,0	1880: 26,7
1840: 21,7	1890: 24,4
1850: 26,5	

1729 aðeins þrjár sýslur.

Heimildir:

Fyrir 1703: Hagskýrslur Íslands II, 21. Fyrir 1729: Hagskýrslur Íslands II, 59. Fyrir 1801: Manntal á Íslandi 1801. Norður- og austuramt, Reykjavík 1980, bls. XV. Fyrir 1840–1890: Guðmundur Jónsson, Vinnuhjú á 19. öld, Reykjavík 1981, bls. 12.

Raunar var vinnuhjúastéttin tiltölulega „fámenn“ á Íslandi 1703 miðað við það sem gerðist á nítjándu öldinni og er meginskýringin á því sú, hve sveitarómagar voru þá margir (14,4% heildarmannfjöldans), en slíkur fjöldi er skýrt dæmi um að margt vinnufært fólk gat ekki einu sinni fengið vist vegna harðæris. Miklu fleiri konur voru vistlausar en karlar. 13,1% allra kvenna „á besta aldri“ (það er á aldrinum 15–49) voru þá skrásettar sem sveitarómagar.⁵⁸

„Fullorðin börn heima“, þ.e. börn sem voru 15 ára og eldri og dvöldu ennþá í foreldrahúsum, voru í svipaðri starfs- og einlífisstöðu

56. Lovsamling for Island, bindi 17, bls. 554–557.

57. Sbr. Peter Laslett 1977, bls. 32–33.

58. Ítarlegar er fjallað um skiptingu kvenna eftir „stétt“ og giftingarstöðu 1703 í riti mínu 1980:1, tafla 2, bls. 9.

og vinnufólkið. Stærð þessa hóps er erfitt að meta fyrir önnur ár en 1703, en það ár voru 43,2% allra kvenna og 44,7% allra karla á aldrinum 15-24 ógift „börn heima“. En flest þessara „barna“ gengu síðar á ævinni í hjónaband. Stór hluti vinnukvennanna var hins vegar ógiftur alla ævi eins og við getum séð á töflum 2.1 og 2.2. Möguleiki vinnumannanna að giftast einhvern tímann á ævinni var talsvert meiri en hjá vinnukonunum, en oft giftust þeir seint.

Árið 1703 var sameiginleg tala húsráðenda og húsmæðra lægri en sameiginlegur fjöldi vinnuhjúa og „fullorðinna barna heima“. Þá var fjöldi húsráðenda og húsmæðra alls 13.847 en fjöldi vinnuhjúa og „barna heima“, sem voru 15 ára og eldri, 14.689⁵⁹ eða 94 í fyrri hópnunum á móti 100 í þeim síðari.

Þessi mikli fjöldi vinnuhjúa stóð í nánú sambandi við mjög lág laun þeirra: Ódýrt var fyrir bændur að hafa margt hjúa og á þann hátt var því markmiði gamla samfélagsins náð að halda sem flestum utan hjónabands. Ódýra vinnuaflið minnkaði einnig þörfina fyrir tækni-umbætur í landbúnaði til að auka framleiðnina. Raunar hefði aukin framleiðni í landbúnaði minnkað þörfina á vinnuhjúum og þannig ógnað jafnvægi ríkjandi samfélagsgerðar.

Í Alþingissamþykktinni 1720⁶⁰ var kveðið á um það að húsbóndi ætti allan afla þess vinnumanns, sem hann sendi í verið, enda sæi húsbóndi honum fyrir vistum. Þessi regla var almenn: Bóndi fékk allan arðinn af vinnu hjúa sinna, hvort sem vinnan var innt af hendi á heimili hans eður ei.

Í búalögum var dagsverk karlmanns metið á fjórar álnir og tveimur álnum betur vegna fæðis. Á seinni hluta nítjándu aldar voru vikulaun kaupamanna fæði og tuttugu álnir.⁶¹ Ef bóndi lét vinnumann sinn vera í kaupamennsku hjá öðrum, fékk bóndi greiddar 160 álnir fyrir störf vinnumannsins í átta vikur, sem voru algeng tímalengd sumaranna. Þessar 160 álnir voru meira en tvöföld árslaun þessa sama vinnumanns.

Árslaun vinnumanns voru nær óbreytt frá fjórtándu til nítjándu aldar eða 60-120 álnir. Samkvæmt búalögum var fæðis- og klæðis-kostnaður eins vinnumanns 628 álnir á ári. Magnús Ketilsson, sýslu-

59. Hagskýrslur Íslands II, 21.

60. Alþingisbækur, bindi 10, bls. 5

61. Böðvar Jónsson 1953, bls. 70.

maður, reiknaði þennan kostnað 624 álnir árið 1774 og Tryggvi Gunnarsson, sem síðar varð bankastjóri, reiknaði hann 600 álnir árið 1864.⁶² Þannig voru föst árslaun vinnumanns aðeins milli 5 og 10% af heildarkostnaði bónda við að hafa hann fyrir hjú. Vinnukonur fengu oft aðeins fæði og klæði fyrir vinnu sína.

Árið 1870 töldust það mjög góð laun vinnumanns, að hann fékk í árslaun helming þess afla, sem hann fiskaði sjálfur á vetrarvertíð.⁶³ Þetta sýnir hve hagkvæmt það gat verið fyrir bændur að senda vinnumenn sína í verið, enda var annars lítinn arð að hafa af vinnu þeirra um vetur, aðalvinnan við landbúnað var um sumarmánuðina. Ef til vill var það einmitt arðurinn af fiskveiðum einstakra vinnumanna, sem gerði bændum kleift að halda fjölda vinnuhjúa á tímum lágrar framleiðni í landbúnaði. Stundum gat arður þessi bjargað fjárhag húsbænda. Árið 1534 kom Gissur Einarsson, sem síðar varð fyrsti lúterski biskupinn á Íslandi, til landsins með miklar námskuldur eftir margra ára námsdvöl í Þýskalandi. Þáverandi biskup neitaði að greiða skuldirnar af fé kirkjunnar, eins og búist hafði verið við, þar sem honum voru nýfengin lútersk sjónarmið Gissurar ekki að skapi. Móðir hans sendi þá einn vinnumanna sinna á vertíð í Vestmannaeyjum, þar sem hann með guðs hjálp veiddi 30 fiskvættir, þannig að Gissur gat greitt skuldir sínar.⁶⁴

Ársuppeldi barns kostaði venjulega samkvæmt mati 120-180 álnir árlega.⁶⁵ Því er ljóst, að það braut gegn samfélagsreglum og hagrænum viðbúnaði, ef vinnufólk eignaðist börn. Vinnuhjúastéttin var samkvæmt samfélagsnormunum *félagslega ófrjó*, var í ófrjálsu einlífi. Jafnvel hraustustu og duglegustu vinnuhjúin fengu ekki næg laun fyrir vinnu sína til að þau gætu kostað uppeldi afkvæma sinna.

Ógifta vinnuhjúastéttin myndaði í reynd nokkurs konar hóp mitt á milli húsráðenda og ómaga. Bæði nýir húsráðendur og nýir ómagar komu gjarnan úr vinnuhjúastéttinni. Þessi stéttarlega „endurnýjun“ var nokkuð breytileg. Þegar vel áraði stækkuðu efri hlutar stéttapýramídans í hlutfalli við þá lægri, fólk færði sig um set upp eftir pýramíd-

62. Útreikningar Magnúsar Ketilssonar og Tryggva Gunnarssonar birtust í bók Þorvaldar Thoroddsens 1922, bls. 294-373.

63. Sama heimild, bls. 365.

64. Þorvaldur Thoroddsen 1924, bls. 390.

65. Gísli Gunnarsson 1980:1, bls. 12.

anum: Ómagar urðu vinnuhjú og vinnuhjú urðu húsráðendur. Þegar illa áraði var hreyfingin í hina áttina.

Vegna þess að stór hluti hvernar kynslóðar lifði í ófrjálsu einlífi vistarbandsins, var það hlutverk bænda að endurnýja ekki aðeins næstu kynslóð bænda, heldur einnig næstu kynslóð félagslega ófrjórra vinnuhjúa. Athyglisvert úrval gerðist við hver kynslóðaskipti þar sem fjöldi afkomanda stóð í nánú jákvæðu samhengi við framfærslugetu foreldra; í hverri ætt og hverri fjölskyldu í þessu staðnaða samfélagi var þannig heildarhreyfingin niður á við í stéttapýramídanum. Að meðaltali átti sennilega fátækur leiguliði í bænda-stétt eins mörg börn og ríkur landeigandi, en vegna jarðnæðisþrengslanna ýttu börn þess síðarnefnda börnum þess fyrrnenda niður stéttapýramídan þannig að tiltölulega mörg börn fátæka bóndans höfnuðu í ófrjálsu einlífi.

2.8. ERLENDIR KAUPMENN OG INNLEND ATVINNA.

Íslenskir bændur, einkum landeigendurnir, óttuðust samkeppni erlendra kaupmanna um vinnuafli. Þeir óttuðust, að kaupmenn yrðu of voldugir í landinu, ef þeir mættu gera þar út fiskibáta. Þeir töldu, að slíkur atvinnurekstur kaupmanna myndi skera á rekstrartengslin milli landbúnaðar og fiskveiða, en þau voru einkum ríkum bændum hagkvæm vegna þess, hve vel þeir gátu hagnýtt sér á víxl ódýrt vinnuafli við heyannir og vetrarvertíð. Því óttuðust bestu menn landsins sérstaklega vetursetur kaupmanna, sem gætu haft í för með sér mannaráðningar kaupmanna á vetrarvertíð. Þess vegna var veturseta kaupmanna og þjóna þeirra bönnuð og skyldu þeir aðeins dvelja á Íslandi stuttan tíma á sumrin.

Þegar árið 1431 voru fyrstu ráðstafanir gerðar til að banna vetursetu kaupmanna.⁶⁶ En fyrir seinni tíma er einkum Píningsdómur 1490 frægur í þessu sambandi, en þar var veturseta kaupmanna bönnuð nema brýna nauðsyn lægi til og þeim var ekki leyft að hafa nokkra Íslendinga í þjónustu sinni eða gera út báta.⁶⁷ Píningsdómur var gild lög á Íslandi í margar aldir og oft var vitnað til hans við dómsúrskurði,

66. Diplomatarium Islandicum bindi 4, bls. 461-462. Sjá einnig í þessu samhengi Björn Þorsteinsson 1970, bls. 112-119.

67. Diplomatarium Islandicum, bindi 6, bls. 704.

MYND 2.3.

Djúpivogur í upphafi 19. aldar

Heimild: Sjá mynd 2.2.

meðal annars á sautjándu öld en þá var ítrekað bannað við því að kaupmenn tækju Íslendinga í þjónustu sína.⁶⁸

Í einkaleyfisbréfum einokunarverslunarinnar fram til ársins 1706 var ekkert ákvæði að finna þar sem kaupmönnum var bannað að ráða til sín Íslendinga í vinnu. Sennilega hefur slíkt ekki verið talið nauðsynlegt þar sem til staðar væru ótvíræð íslensk lög, sem þjónuðu þessu markmiði. En ákvæðin um bann við vetursetu fundust hins vegar í öllum einkaleyfisbréfum verslunarinnar á sautjándu öld; bannað var 1602, 1619 og 1662 að kaupmenn eða starfsmenn þeirra dveldust á Íslandi um vetur nema brýna nauðsyn bæri til.⁶⁹ Í sérstakri konunglegri tilskipun árið 1682 var öll veturseta kaupmanna og starfsmanna þeirra bönnuð.⁷⁰ Þetta stranga ákvæði var einnig að finna í einkaleyfisbréfinu 1684.⁷¹

Árið 1701 ákvað konungur hins vegar að kaupmönnum skyldi framvegis leyfð veturseta á Íslandi, þar sem hún væri bæði þeim og landsmönnum til góðs.⁷² En bestu menn landsins voru þessu ósamála og í bænaskrá Íslendinga til konungs árið 1702 var að finna

68. Alþingisbækur Íslands, bindi 7: Bein tilvitnun í Píningsdóm árið 1679, bls. 475. Dómur 1682, þar sem kaupmönnum var bannað að ráða fiskimenn til sín í vinnu, bls. 589-590.

69. Lovsamling for Island, bindi 1, bls. 141, 197, 281.

70. Sama heimild, bls. 392.

71. Sama heimild, bls. 411.

72. Sama heimild, bls. 561.

beiðni um að gamla vetursetubannið yrði endurnýjað.⁷³ Konungur veitti Íslendingum þá bón árið 1706.⁷⁴

Í einkaleyfisbréfi því, sem gefið var út það ár, sagði m.a.: „... kaupmenn mega ekki gera út nokkra fiskibáta í landinu né að ráða til sín nokkra menn til þess að stunda fiskveiðar né að hafa nokkrar fiskilínur nálægt ströndinni . . .“⁷⁵ Í þessu einkaleyfisbréfi var þannig að finna öll ákvæði Píningsdóms.⁷⁶

Bönnin um vetursetu kaupmanna og þátttöku þeirra í íslensku atvinnulífi voru endurtekin í öllum einkaleyfisbréfum einokunarverslunarinnar 1721-1758.⁷⁷ En þegar danska stjórnin tók að fjárfesta í íslenskum atvinnuvegum 1750-1760, komu fram efasemdir úr röðum Íslendinga sjálfra um réttmæti vetursetubannsins. Æðstu embættismennirnir íslensku, Skúli Magnússon landfógeti og Magnús Gíslason amtmaður, voru báðir árið 1757 á þeirri skoðun, að veturseta kaupmanna væri æskileg. Skúli vildi raunar í tillögum sínum um bættu verslunarhætti það árið skylda kaupmenn til að hafa vetursetu í landinu og fá erlenda iðnaðarmenn til að setjast þar að.⁷⁸ Hann setti þessar tillögur fram í endurbættu formi 10 árum síðar.⁷⁹

Árið 1759 var ákveðið að einn kaupmaður skyldi dveljast á Íslandi um veturinn, en hugmyndin var að fleiri kaupmenn yrðu að staðaldri búsettir í landinu þegar búið væri að byggja yfir þá nauðsynleg íbúðarhús.⁸⁰ En þessar breytingar komu hægt.

Í einkaleyfisbréfi Almenna verslunarfélagsins árið 1763 var félaginu leyft að hafa starfsmenn sína búsetta á Íslandi allt árið. Hins vegar var áfram að finna í bréfinu gamla bannið á því að kaupmenn tækju Íslendinga í vinnu við fiskveiðar.⁸¹

73. Lbs. 50 fol., no. 62. Sjá einnig Jón Aðils 1919, bls. 319-320.

74. Lovsamling for Island, bindi 1, bls. 633.

75. Sama heimild bls. 634. Í Vestmannaeyjum hafði samt sem áður umboðsmaður kaupmanns ávallt vetursetu. En Vestmannaeyjar voru sérstakt krúnulén og kaupmaðurinn þar sá einnig um innheimtu allrar landsskuldar.

76. Einnig voru ákveðin í verslunarleyfinu 1706 sérstök tímamörk varðandi sumardvöl kaupmanna á Íslandi.

77. Lovsamling for Island, bindi 2, bls. 17-19, 152-154, 409-411. Lovsamling for Island, bindi 3, bls. 331-332.

78. Jón Aðils 1919, bls. 212-214, 219.

79. Sbr. kafla 11.2.

80. Jón Aðils 1919, bls. 227-228.

81. Lovsamling for Island, bindi 3, bls. 480-481.

Á síðasta aldarfjórðungi einokunarverslunarinnar, 1763-1787, ríkti mikil óvissa um lagalega stöðu kaupmanna í íslensku atvinnulífi. Árið 1776 var ákveðið að einkaleyfisbréfið frá 1763 væri ennþá gild lög Íslandsverslunarinnar og ekkert ákvæði bréfsins var þar undanþegið.⁸² Eigi að síður hafði einn kaupmaður, sem búsettur var á Íslandi um 1767, haft marga Íslendinga í vinnu við fiskveiðar og komst hann upp með þetta athæfi.⁸³

Útgerð konunglegu einokunarverslunarinnar á fiskiskipum við Íslandsstrendur 1776-1787 fól í reynd í sér kröfu um það, að bannið á vinnu Íslendinga fyrir útlendinga væri sniðgengið, hvað sem laga greinar sögðu: Tilgangur útgerðarinnar var sá að kenna Íslendingum að notfæra sér bestu fáanlegu tækni í fiskveiðum og því bað konunglega tollstofan Thodal stiftamtmanntil árið 1775 að sjá til þess að hægt væri að ráða Íslendinga til vinnu í skipunum.⁸⁴ Slíkt tókst ekki og var meginskýring þess að sjálf sögðu vistarbandið: Mjög lítið frjálst vinnuafli var til staðar lögum samkvæmt. Eigi að síður var útgerðin ógnun við ríkjandi samfélagsskipan og vakti andúð vissra íhaldssamra manna eins og sést á skrifum Ólafs Stefánssonar.⁸⁵ Þetta er nánar rakið í kafla 12.1.

Í stað Íslendinga voru ráðnar á skipin áhafnir frá Slésvík og Holstein, eins og raunar virðist hafa verið hálft í hvoru meiningin að gera strax í upphafi. Þannig gætti vissra þversagna í útgerðaráætluninni.⁸⁶

Einkaleyfisbréfið frá árinu 1763 var formlega í gildi til ársins 1781, þegar nýtt bréf var gefið út.⁸⁷ Þar var kaupmönnun leyft að taka þátt í

82. Lovsamling for Island, bindi 4, bls. 233.

83. Nágrannar Jens Lassens, kaupmanns á Eyrarbakka, kvörtuðu undan því árið 1767 að hann ræki stórt bú „...með átta eða tíu vinnumönnum og sex vinnukonum sveitinni og sérdeilis hans nágrönnum til skaða...“. Héldi kaupmaður út „...5 skipum, 1 teinæring, 2 áttæringum og 2 sexmannaförum til sjávar (og) lokkar til þar út fólkið frá bændum með helmingsmeira útróðrarkaup, en landsmenn áður gáfu...“. Auk þess hafði hr. Lassen haft „5 eða 6 misjafnt kynta útsendara í allar nærliggjandi sveitir/.../með óþarfa vöru til að selja...“. (Jón Aðils 1919, bls. 324-325). Þótt sýslumaðurinn vildi stöðva allt þetta andfélagslega athæfi Jens Lassens kaupmanns, stóðu æðstu embættismenn krúnunnar í reynd með Lassen. Jón Aðils sagði árið 1919 söguna um Eyrarbakkakaupmanninn, sem dæmi um kúgun Dana á Íslandi (bls. 322-331).

84. Lovsamling for Island, bindi 4, bls. 144.

85. Sbr. Ólafur Stefánsson, 1786:2.

86. Lovsamling for Island, bindi 4, bls. 176.

87. Sama heimild, bls. 604-624.

útgerð á Íslandi.⁸⁸ En ekkert ákvæði var í þessu bréfi um leyfi til að ráða Íslendinga í vinnu. Sennilegast er að það hafi verið leyft, en það var samt fyrst með afnámi einokunarverslunarinnar árið 1787 að skýrt var tekið fram að kaupmenn hefðu framvegis leyfi til að hafa Íslendinga í vinnu.⁸⁹

Það var raunar rökrétt að saman skyldi fylgja afnám einokunarverslunarinnar og afnám einokunar bænda á íslensku vinnuafli í fiskveiðum.

2.9. LANDSFRAMLEIÐSLA OG UTANRÍKISVERSLUN.

Árin 1770-1771 starfaði Landsnefndin fyrri á Íslandi. Tilgangurinn með starfi hennar var að gera rækilega úttekt á öllum velferðarmálum landsins og til þess var meðal annars safnað skýrslum frá fjölmörgum aðilum; frá öllum æðstu embættismönnum, flestum sýslumönnum og allmörgum fleirum, þ.á.m. bændum og öðrum „almúgamönnum“.⁹⁰

Í skýrslu Ólafs Stefánssonar, amtmanns, til nefndarinnar var að finna „...efnahagslegan reikning /.../(um) uppihald íbúanna í góðum árum...“.⁹¹ Hann taldi þar upp helstu verðmætin, sem framleidd voru í landinu, bæði matvæli og aðrar vörur. Tölur hans byggðust einkum á eftirfarandi þáttum: Mat var lagt á meðalarið hvers húsdýrs og hvers báts og arðurinn var síðan margfaldaður með raunverulegum eða áætluðum fjölda húsdýra og báta. Þar sem heildarverðmæti ýmissar útflutningsvöru var þekkt, var á grundvelli útflutningstalna reynt að finna út heildarverðmæti ákveðinna atvinnugreina. Niðurstaða reikninganna lýsti fyrst og fremst tvennu: Annars vegar neyslu Íslendinga af innlendum afurðum, einkum í fæði og klæði. Hins vegar verðmæti útflutnings þeirra, en vegna þess að vöruskiptaverslun ríkti og skuldasöfnun í versluninni var lítil, a.m.k. í góðæri, þá má segja, að saman hafi þessir tveir þættir gefið góða vísbendingu um hver var

88. Sama heimild, bls. 612.

89. Skipan um framtíðarskipulag verslunarinnar 13. júní 1787 í Lovsamling for Island, bindi 5, bls. 436-437. Í tilskipuninni um eflingu fiskveiða á Íslandi, 6. júní 1787, var öllum þegnum Danakonungs leyft að taka Íslendinga í fiskvinnu (sama heimild bls. 408).

90. Harald Gustafsson 1985:2, bls. 102-125. Landsnefndin 1770-1771, bindi 1, bls. 7-21.

91. Sama heimild, bls. 215.

TAFLA 2.4
Mat á verðmæti landsframleiðslu til innanlandsnotkunar og utan-
ríkisverslunar á 18. öld.
Matið byggist á tölum Ólafs Stefánssonar 1770–1771.

	Dálkur 1		Dálkur 2	
	Mat Ólafs Stefáns- sonar óbreytt ¹		Breytt mat á tölunum í dálki 1 ²	
	Rd	í %	Rd	í%
Fiskafurðir ³	93968	21,3	93968	24,6
Mjólkurafurðir ⁴	234000	53,2	174000	45,5
Kjötafurðir ⁵	82667	18,8	56000	14,7
Ullarvörur ⁶	26000	5,9	52000	13,6
Ýmislegt ⁶	3077	0,7	6154	1,6
Alls	439712	100,0	382122	100,0

Skýringar við töflu 2.4.

1. Sbr. Landsnefndin 1770–1771, Sögurit 29, bindi 1, bls. 215.
2. Ólafur Stefánsson viðurkenndi sjálfur (Landsnefndin, bindi 1, bls. 216), að húsdýr-
in væru allt of mörg í reikningum hans. Hann leiðrétti þær tölur ekki sjálfur, senni-
lega vegna þess að hann vildi ekki með því veikja þær röksemdir sínar, að landbún-
aður væri miklu mikilvægari en fiskveiðar fyrir hag landsins. En það er hægt að bera
mat Ólafs á fjölda húsdýra saman við áreiðanlegri tölur, til dæmis þær, sem finnast í
Tölfræðihandbókinni 1974, bls. 65. Slíkur samanburður leiðir í ljós, að hann hafði
ýkt fjölda sauðfjár u.þ.b. 60%. Mat hans á fjölda kúa virðist hins vegar hafa verið
raunsemt og mat hans á fiskafli er mjög sennilega ekki of hátt. Í dálki 2 er því verð-
mæti sauðfjárafurða minnkað um 40% frá því sem var í dálki 1, bæði hvað snertir
mjólkur- og kjötafurðir. Það er einnig ljóst, að í mati Ólafs á ullarframleiðslu hafði
hann aðeins með þann hlutann sem kaupmenn keyptu til útflutnings, en kaupmenn
keyptu að meðaltali á ári hverju á tímabilinu 1764–1773 ullarafurðir fyrir 26.822 rík-
isdali (Skúli Magnússon 1786/1944, bls. 120–126). Ég giska hér á að Íslendingar hafi
framleitt eins mikið af ullarvörum til innanlandsnotkunar og þeir framleiddu til út-
flutnings og þess vegna hefur talan fyrir ullarvörur í dálki 1 verið tvöfölduð í dálki 2.
Sama hefur verið gert með „ýmsar“ vörur, sem voru æðardúnn og aðrar fram-
leiðsluvörur af fuglum, refaskinn, lax og fjallagrös.
3. Meðaltalsverðmæti fiskafurða þeirra, sem Íslendingar seldu kaupmönnum ár hvert
1764/1773, var 34,579 ríkisdalir (Skúli Magnússon 1786–1944, bls. 120–126). Þessi
tala var 36,8% af heildarframleiðslu fiskafurða samkvæmt matinu í töflunni og
þannig neyttu Íslendingar sjálfir 63,2% heildarverðmætis fiskframleiðslu sinnar.
4. Nær allar mjólkurafurðir voru ætlaðar til innanlandsneyslu.
5. Kjöt að verðmæti 15.131 ríkisdalir var flutt út að meðaltali ár hvert tímabilið 1764/
1773 þannig að um 27% af verðmæti kjötframleiðslunnar hefur þá verið flutt út.
(Skúli Magnússon 1786/1944, bls. 120–126).
6. Sjá skýringu nr. 2.

verð landsframleiðsla í sæmilegu árferði á átjándu öld. Þó vantaði tvo þætti í dæmið: Annars vegar vinnu Íslendinga í sköpun vergrar fjármunamyndunnar (byggingar, girðingar o.fl.), þessi þáttur hefur varla verið mikilvægur á átjándu öld. Hins vegar þau verðmæti, sem verslunin sjálf skapaði, bæði í formi atvinnu og hagnaðar. En þessi verðmæti voru flutt úr landi og því er það, þótt tölur um þau vanti, eru reikningar Ólafs vel nothæfir til að meta verðmætisráðsstöfun til innlendrar notkunar og hlutfall utanríkisverslunar af þessari verðmætisráðstöfun.

Verðmæti útflutningsvara samkvæmt verðlagi þeirra á Íslandi var 1765/1773 að meðaltali fyrir ár hvert 76.532 ríkisdalir.⁹² Þar sem innflutningur jafngilti útflutningi var heildarverðmæti utanríkisverslunarinnar á verðlagi innanlands 76.532 margfaldað með tveimur eða 153.064 ríkisdalir, sem eru 40% af 382.122 ríkisdöllum, sbr. dálk 2 í töflu 2.4, það er: Verðmæti utanríkisverslunar Íslendinga var 40% landsframleiðslunnar.

Það er augljóst, að í bláfátæku samfélagi Íslendinga á átjándu öld var utanríkisverslunin mikilvægur þáttur.

2.10. LANDSKULD OG UTANRÍKISVERSLUN EFTIR LANDSHLUTUM.

Tafla 2.5 sýnir okkur hvernig mannfjöldi, landskuld og leigur og tekjur konungs af versluninni skiptust eftir fimm mismunandi landshlutum. Skipting þessi í fimm svæði byggðist á verslunarumdæmum einokunartímabilsins. Svæðaskiptingin sést í mynd 2.2. Svæði I samanstóð af 8 verslunarumdæmum: Umdæmi Vestmannaeyja, Grindavíkur, Bátsenda, Keflavíkur, Hafnarfjarðar, Stapa, Ólafsvíkur (Rífs) og Grundarfjarðar. Í þessum umdæmum voru fiskveiðar helsti atvinnuvegurinn og landbúnaður var þar nánast aukageta.

Svæði II var umdæmi Vestfjarðahafnanna fjögurra, Patreksfjarðar, Bildudals, Dýrafjarðar og Ísafjarðar. Á Vestfjörðum voru bæði fiskveiðar og landbúnaður mikilvægar atvinnugreinar og erfitt og raunar óþarfi er að meta hvor þeirra hafi skilað þar meiri verðmætum á átjándu öld.

92. Þessar upplýsingar um utanríkisverslun eru teknar úr bók Skúla Magnússonar 1786/1944, bls. 126.

Svæði III samanstóð af fjórum mjög fjölmönnum verslunarumdæmum, sem voru umdæmi Eyrarbakka, Hólms (Reykjavíkur), Búða og Stykkishólms. Sumir íbúar þessa svæðis höfðu fiskveiðar fyrir aðalatvinnuveg, til dæmis margir bændur og hjáleigubændur í Seltjarnarneshreppi í Gullbringusýslu og Akraneshreppi í Borgarfjarðarsýslu. Bændur við innanverðan Breiðafjörð höfðu vissa sérstöðu vegna þess, að hlunnindi voru stór hluti af búskap þeirra. En allur þorri íbúanna á svæðinu bjó þó fyrst og fremst við hefðbundinn landbúnað, þ.e. kvikfjárrækt, og hafði fiskveiðar í mesta lagi sem aukagetu.

Svæði IV var umdæmi smáhafnarinnar Reykjarfjarðar á Ströndum og hafnanna fjögurra á Norðurlandi, sem voru Skagaströnd, Hofsós, Eyjaförður (Akureyri) og Húsavík. Svæði V samanstóð af austfirsku verslunarumdæmunum þremur, Vopnafirði, Reyðarfirði og Djúpavogi. Á báðum þessum svæðum var landbúnaður helsti atvinnuvegurinn, sem allur þorri bænda stundaði nær eingöngu. Viða var þar langt að sækja á fiskimið og fiskur gafst helst á sumrin, þegar lítill tími var til að stunda fiskveiðar vegna anna við landbúnaðarstörf.

Ástæðan fyrir því að Austurland er hér skilið frá Norðurlandi er sú, að landskuldakerfið austfirska var á ýmsan hátt ólíkt því sem gerðist annars staðar á landinu. Landskuld var þar tiltölulega há miðað við jarðarmat, oft 1/12 eða 8,33% jarðarmats. En jafnframt var jarðarmat fremur lágt þannig að greiddar tíundir voru litlar. Hlutfall kúgildaleigu af landsskuld var miklu lægra á Austurlandi en annars staðar á landinu.

En kúgildaleigur voru ein helsta tekjulind landeigenda. Venjan var sú, að leiguliði varð að leigja ákveðinn fjölda búpenings með landinu. Þetta takmarkaði eðlilega möguleika hans að efla eigin bústofn. Viðhald leigukúgildanna var sunnanlands og vestan yfirleitt á ábyrgð landseta, ekki landsdrottins, og voru kúgildaleigurnar þá í reynd viðbótarlandskuld. Norðanlands voru kúgildin hins vegar oftast á ábyrgð eigandans. Ekki er tekið tillit til þessa atriðis í töflu 2.5 og því er heildartala kúgildaleigu og landskulda reiknuð aðeins of há fyrir Norðurland og aðeins of lág fyrir Suður- og Vesturland.

Leigurnar voru hæstar í hlutfalli við landskuld á Vesturlandi, einkum í Borgarfirði, Dalasýslu og Barðastrandarsýslu. Þetta hlutfall lækkaði eftir því sem austar dró í landinu. Einnig lækkaði hlutfallið í helstu fiskveiðihéruðunum vestanlands (í Gullbringusýslu og undir

Jökli). Háu leigurnar á Vesturlandi stöfuðu sennilega af sterku valdi nokkurra ríkra eigenda einkajarða.⁹³

Talnalegt mat hefur ekki verið lagt á gildi kvaða, það er skylduvinnu leiguliða hjá landsdrottni. Kvaðir voru einkum algengar sunnanlands og vestan en voru sjaldgæfar norðanlands og austan. Því hefði slíkt mat aukið tekjur landeiganda sunnanlands og vestan í hlutfalli við tekjur landeigenda annars staðar.⁹⁴

Landskuld og leigur í töflu 2.5 eru reiknaðar af öllum jörðum, nema prestssetrum. Þeim var sleppt að öllu leyti og eru þannig prestssetursheimili ekki með í mannfjöldatölunum. En upplýsingar um jarðarmat prestssetra og þar með hugsanlega landskuld þeirra voru yfirleitt ekki til staðar.

Það er óneitanlega ákveðin einföldun að reikna í töflunni með landskuld af öllum jörðum (nema prestssetrum), einnig þeim sem voru í sjálfsábúð. En þessi einföldun er réttlætanager. Í fyrsta lagi var á þessum tíma aðeins lítill hluti jarða í sjálfsábúð. Í öðru lagi er ekkert óeðlilegt við það að eigendum sé reiknuð landskuld af jörðum, sem þeir bjuggu á sjálfir: Landskuld var þá *fórmarkostnaður* þeirra við að búa á jörðinni í stað þess að leigja hana út.

Í uppboði konungs á einokunarversluninni árið 1706 lofuðu kaupmenn að greiða hærri afgjöld fyrir réttinn til einokunarverslunar en þeir gerðu nokkru sinni fyrr eða síðar. Þeir stóðu aðeins stutta stund við þetta loforð og urðu fljótt að senda konungi bænarskrá um lægri afgjöld til að hindra að þeir töpuðu á versluninni. Stjórnin sinnti þessum bænum að vissu marki.⁹⁵

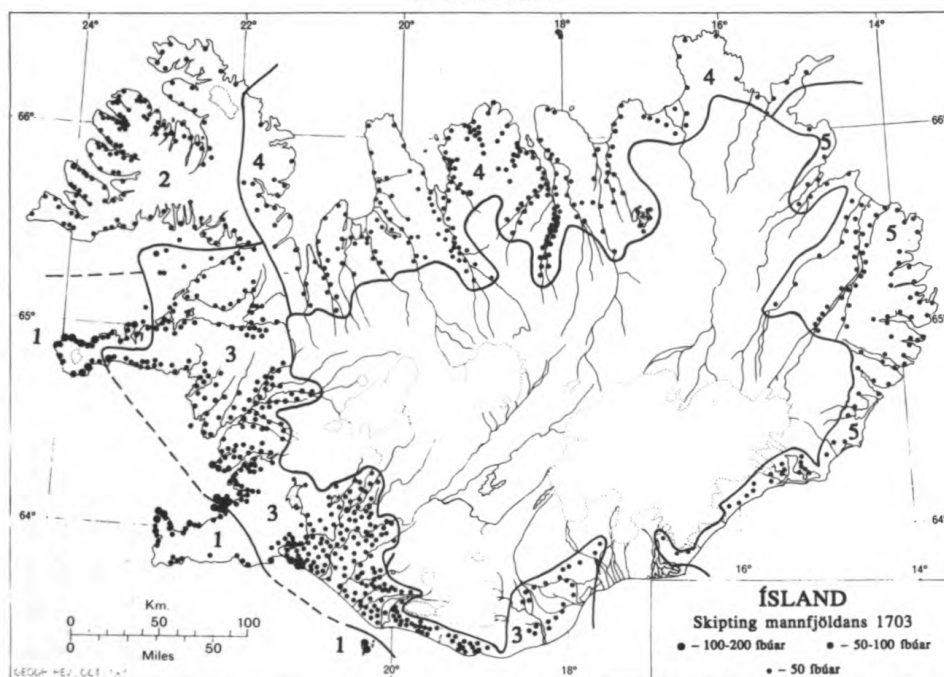
Það virðist því sennilegt, að háa verslunarleigan árið 1706 hafi samsvarað þeim mismun, sem var eftir þegar allur venjulegur kostnaður við verslunina hafði verið dreginn frá tekjunum. Verslunarleigan 1706 er því talin vera vísbending bæði um tekjur konungs af versluninni síðar á öldinni og hreinan hagnað kaupmanna af henni. Hlutfallsleg skipting leigunnar eftir höfnum 1706 er því talin vera táknræn fyrir arðsemi einstakra hafna síðar á öldinni. Sjálf leiguupphæðin árið 1706, 20.190 ríkisdalir krónur, fremur styður þessa tillögu.

93. Í bók Braga Guðmundssonar 1985 er að finna gott yfirlit um veldi einstakra jarðeigenda og skiptingu einkaeignar eftir héraðum.

94. Skúli Magnússon 1786/1944, bls. 29.

95. Þetta efni er rætt ítarlega í kafla 10.2.

MYND 2.4.

Skipting Íslands í fimm mismunandi hluta á grundvelli kaupsvæða, ásamt dreifingu íbúa 1703.

Mynd þessi er í meginatriðum endurprentun á töflu Sigurðar Þórarinssonar í grein hans „Sambúð lands og lýðs í ellefu aldir“, Saga Íslands 1, bls. 41.

Sjá frekari skýringar á töflunni í aðaltexta.

Þegar landinu var skipt í verslunarumdæmi var það að sjálfsögðu meiningin, að landsmenn versluðu í því umdæmi, sem þeir voru búsettir í. En á ákveðnum tímum umdæmaverslunarinnar, einkum tímabilið 1684-1702/1706, var þess krafist að engin verðmæti, sem sköpuðust í ákveðnu verslunarumdæmi, mætti flytja burt þaðan heldur skyldu þau flutt til kaupmanns umdæmisins. Af þessu leiddi að bændur, sem settu afla sinn á land í „sjávarútvegsumdæmum“, urðu að neyta hans þar eða selja fiskinn kaupmanni umdæmisins, jafnvel þótt þeir byggju utan þessa umdæmis.

Þessi staðreynd dregur óneitanlega nokkuð úr samanburðargildi mannfjöldatálnanna í töflu 2.5. Þótt aðeins 9.5% mannfjöldans hafi búið í fiskiumdæmunum átta árið 1703 eru allar líkur á því að þessar átta fiskihafnir hafi þá sinnt utanríkisverslun fyrir fleiri en 10% Ís-

TAFLA 2.5.

Landskuld og leigur, verslunaraðgjöld og mannfjöldi eftir landshlutum, árin 1696, 1703, 1706.
 Fimm mismunandi landshlutar. Skiptingin er gerð með hliðsjón af kaupsvæðum.

A, B, C, D, í hundradshlutum af heildinni.					E, F, G, H: Álag í álnum á íbúa		
A	B	C	D	E	F	G	H
Mann- fjöldi 1703	Land- skuld og leigur 1695	Konungs- tekjur af versl- un 1706	B +	D/A	Vegna landskulda og leigna	Vegna konungs- tekna af verslun	F +
			C				G
I. 8 „fiskiumdæmi“	9,5	42,7	13,1	1,379	8,77	23,88	32,64
II. Vestfirðir	12,1	19,3	12,0	0,992	15,16	8,59	23,75
III. Suður- og Vesturland ekki í I & II	42,7	21,7	37,7	0,883	18,30	2,67	20,97
IV. Norðurland	25,4	6,8	29,8	1,173	26,47	1,43	27,90
V. Austurland	10,3	9,5	7,4	0,718	12,05	4,95	17,00
Alls	100,0	100,0	100,0	1,000	18,44	5,35	23,79

Skýringar og heimildir við töflu 2.5.

1. Mannfjöldi árið 1703, sjá Hagskýrslur Íslands, II, 21.
2. Landskuld og leigur 1696, sjá Björn Lárusson 1967.
3. Krúnutekjur af versluninni 1706, sjá Lovsamling for Island, I, bls. 637–638.

Kaupmenn fluttu út Jarðabókatekjur konungs frá Íslandi, seldu þær og greiddu andvirðið konungi samkvæmt ákveðnum taxta. Eitt skipbund skreiðar í taxta þessum voru 6 ríkisdalir *krónur* á fyrra helmingi átjándu aldar. Þetta verðhlutfall er notað þegar breyta þarf þeim ríkisdöllum, sem greiddir voru í leigu fyrir verslunina, í álnir, það er 6 ríkisdalir *krónur* jafngiltu 80 álnum.

Í hverjum ríkisdal voru 96 skildingar. Algengustu skildingarnir í dansk-norska ríkinu á 18. öld voru kúrantskildingar og kúrantalir voru þá algengustu ríkisdalirnir. En spesíu- og krónudalir tökuðust þá einnig og var gildi spesiuríkisdalsins á síðari hluta aldarinnar 108 kúrantskildingar og gildi krónuríkisdalsins 102 kúrantskildingar. Fjallað er nánar um efni þetta í kafla 3.6.

lendinga. En þótt mannfjöldabátturinn sé þannig ekki nógu marktækur breytir það engu um skýra neikvæða fylgni í héraðum milli landskulda og leigna annars vegar og konungstekna af verslun hins vegar. Konungur fékk tekjur sínar mest af fiskihéraðum sunnanlands og vestan (svæði I og II) og íslenskir landeigendur fengu tekjur sínar mest af sveitum þar sem fiskveiðar skiptu miklu minna máli en landbúnaður (einkum svæði III og IV).

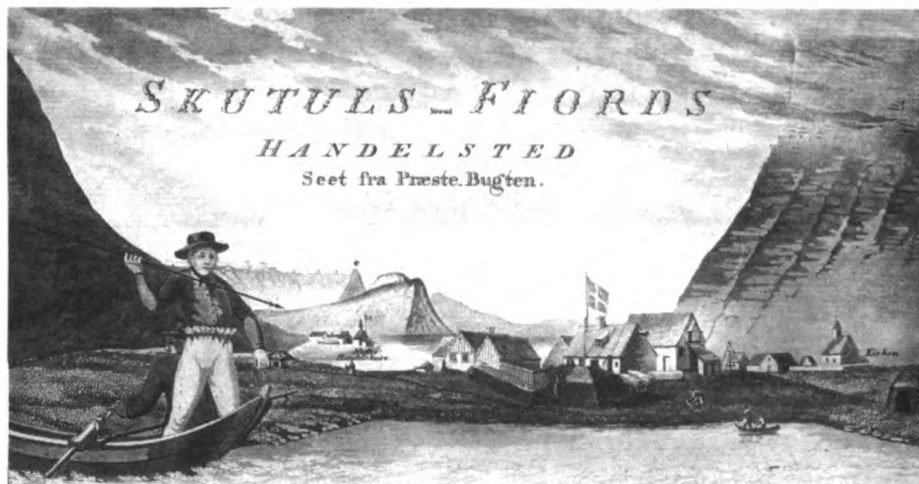
Pegar stranga umdæmaskiptingin í versluninni hvarf á árunum 1702-1706, var ekki lengur bannað að flytja verðmæti milli umdæmanna. Gera má ráð fyrir því að þá hafi landsmenn stundað sumarverslun sína fyrst og fremst heima í héraði. Því er það, að þótt mannfjöldatölurnar í töflu 2.5 séu ekki nógu samanburðarhæfar við aðrar tölur árin 1695-1706 þá eru þær nokkuð góð vísbending um þann fjölda sem verslaði við kaupmenn í mismunandi höfnum *eftir* þann tíma.⁹⁶ Ekki er heldur ástæða til að ætla, að hlutfallstölurnar fyrir landskuld og leigur og konungstekjur af versluninni, árin 1695 og 1703, hafi breyst verulega á átjándu öldinni.

Allar tölurnar í töflu 2.5 eru þess vegna *sterk vísbending* um hlutfallsskiptingu á verðmæti utanríkisverslunar annars vegar og landskulda og leigna hins vegar á átjándu öldinni. Sameinað verðmæti þeirra var svipað um allt land, en hagnaður einokunarverslunarinnar kom fyrst og fremst af fiskveiðum en tekjur hefðbundinna íslenskra yfirstétta komu aðallega frá landbúnaði. Þetta útskýrir að nokkru leyti áhugaleysi íslenskra yfirstétta á eflingu fiskveiða.

96. Útreikningar á hafnauppböðunum 1721-1730 sýna mikilvægi þessara 8 fiskihafna, en greiðslur frá þeim námu 44,8% allra greiðslna kaupmanna til konungs fyrir einokunarleyfin 1721, 44,7% árið 1723 og 47,4% árið 1730. (Leigan vegna uppböðsins 1721 bls. 24-25, 1723 bls. 43-44, 1730 bls. 115-116 í Lóvsamling for Island, 2. bindi). 1706 var leiga fyrir öll fiskiumdæmin 8 tilgreind sérstaklega (Lóvsamling for Island, 1. bindi, bls. 637-638). 1721-1730 var leiga tveggja þeirra, Keflavíkur og Hafnarfjarðar, tilgreind ásamt ákveðnum sláturhöfnum, Keflavík með Skagaströnd (ásamt Reykjarfirði) og Hafnarfjörður með Eyjafirði. Það ráð var tekið að reikna innbyrðis hlutföll Keflavíkur og Skagastrandar annars vegar og Hafnarfjarðar og Eyjafjarðar hins vegar árið 1706 og nota þessi hlutföll til að reikna leigu kaupmanna fyrir hverja höfn fyrir sig 1721-1730. Hugsanlegt er, að hlutur Keflavíkur hafi verið ofreiknaður í þessu dæmi þar sem leigan fyrir Skagaströnd var lægri en önnur umdæmagjöld 1706. E.t.v. mætti með hliðsjón af leigunni fyrir Bátendahöfn lækka „endurgerðu“ leiguna fyrir Keflavík tíma-bilið 1721-1730 um 100 til 200 ríkisdali. Þá yrðu hlutföll þessara átta fiskiumdæma 0,6-1,4% lægri en reiknað hafði verið með.

MYND 2.5.

Ísafjörður í upphafi 19. aldar

Heimild: Sjá mynd 2.2.

2.11. EINOKUNARVERSLUNIN.

Innleiðing einokunarverslunarinnar svonefndu árið 1602 fólst fyrst og fremst í því, að þeir kaupmenn, sem búsettir voru utan ríkis Danakonungs, voru reknir frá Íslandsversluninni. Aðeins þegar hans hátignar Danakonungs fengu að taka þátt í þessari verslun. Fyrir þessar hafnir borguðu þeir leigu, sem hækkaði eftir því sem tíminn leið og náði hámarki tímabilin 1684-1733 og 1743-1759.

Árið 1619 var aðeins kaupmönnum búsettum í Kaupmannahöfn leyft að versla á Íslandi. Þetta fyrirkomulag hélst óbreytt þangað til einokunarversluninni lauk árið 1787.

Í fyrstu leyfisrá einokunarverslunarinnar 1602 var að finna ákvæði um að allir þátttakendur í versluninni skyldu virða lög og reglur landsins. Þessi ákvæði voru endurtekin margsinnis í einkaleyfisskrám síðar á einokunartímanum, enda héldu kaupmenn íslensk lög og íslenskar venjur mjög í heiðri. Þannig notuðu þeir í versluninni landaurakerfið og fornar íslenskar þyngdar- og mælieiningar allt til ársins 1776; til dæmis reiknaðist verð í gildum fiskum. Verslun átti að fara fram í tilteknum kauphöfnum. Kaupmenn áttu aðeins að dveljast á Íslandi um hásumarið og þeim var ekki leyft að taka þátt í íslenskum atvinnuvegum í nokkrum verulegum mæli. Því var ekki hægt að fjárfesta í verslunarhagnaðinum á Íslandi.

Hver handhafi einkaleyfis til verslunar var skyldugur að framfylgja öllum ákvæðum þess. Þannig átti hann að sjá til þess, að siglt væri til landsins án tillits til þess hvort siglingin væri ábótasöm eða ekki. Slíkt gat valdið kaupmönnum erfiðleikum þegar hungursneyð var í landinu.

Fast verðlag var í versluninni og frjáls verðmyndun var óleyfileg. Eftir 1619 ákvað konungur verðákvæðin og þau breyttust mjög lítið til 1776, að undanskildu tímabilinu 1684-1702, þegar verðlag var óhagkvæmara Íslendingum en fyrr og síðar. Verðlagsákvæði einokunarverslunarinnar 1619-1776 voru í góðu samræmi við búalögin íslensku.

Ný verðlagsákvæði voru sett árið 1776. Samkvæmt þeim skyldi verð reiknað í kúranríkisdöllum í stað gildra fiska. Við samningu þessara ákvæða var tillit tekið til verðs afurðanna á mörkuðum erlendis. En eigi að síður breyttist hlutfallsverðlag mikilvægra vörutegunda furðu lítið í verðtaxtanum árið 1776. Þannig kostaði ein rúgtunna 1619-1684 og 1702-1776 í fiskhöfnum sunnanlands og vestan 80 fiska. Í taxtanum 1776 kostuðu 80 fiskar 346 skildinga og rúgtunnan kostaði þá 344 skildinga. 10 dönsk pund af jární kostuðu í sömu höfn um 1619-1684 og 1702-1776 alls 10 fiska, í taxtanum 1776 var verð 10 fiska 43,1 skildingar, verð 10 punda járns 45,6 skildingar.⁹⁷

Það hefur því lítinn tilgang að skýra frá verði ákveðinnar vöru án þess að setja það í hlutfall við verð annarrar vöru. Þótt útflutningsvörur hækkuðu í verði gátu verslunarkjör landsmanna versnað ef innflutningsvörur hækkuðu ennþá meir. Því þarf ávallt að líta á hlutfallslegt verð útflutnings og innflutnings, með öðrum orðum á vöruskiptakjörin. En skilningur á þessu atriði hefur löngum verið takmarkaður, meðal annars á átjándu öldinni. Í deilum dönsku stjórnarinnar og Almenna Verslunarfélagsins um Íslandsverslunina 1772-1774 benti stjórnin réttilega á, að verð íslenskra útflutningsvara hefði hækkað. Verslunarfélagið benti einnig réttilega á að verð á innflutningsvörum hefði hækkað.⁹⁸ En hvorugur aðilinn gerði tilraun til að reikna út vöruskiptakjörin og deilan afmarkaðist því við óljósar fullyrðingar um hlutfallslegt verð.

97. Lovsamling for Island, bindi 1, bls. 184-194, 415-424, 563-575. Lovsamling for Island, bindi 4, bls. 314-353.

98. Lovsamling for Island, bindi 4, bls. 91.

3. ARÐSEMI EINOKUNARVERSLUNARINNAR OG VERÐBREYTINGAR.

3.1. INNFLUTNINGUR OG ÚTFLUTNINGUR.

Verðmæti innflutnings nokkura ára er sýnt í töflu 3.1. Árin eru 1625, 1655 og árlegt meðaltal tímabilsins 1759-1763. Í töflunni sést söluverð á Íslandi, ekki innkaups- og flutningskostnaður vörunnar. Miðað við söluverðið á Íslandi voru mjölvörur og flestar fjárfestingar- og rekstrarvörur kaupmönnum dýrar, en áfengi, tóbak og klæðavörur ódýrar.

Því miður reyndist ekki mögulegt að fá heimildir um verðmæti innflutnings fyrir fleiri ár en sjást í töflu 3.1. Miklu betri heimildir eru hins vegar til um útflutning, en tölur um verðmæti útflutnings fyrir allt tímabilið 1733-1787 er að finna í töflu 3.2. Í þeirri töflu eru bæði tölur um kaupverð útflutningsins á Íslandi og um söluverð hans erlendis, allt í hlutfallstölum eftir þremur vöruflokkum, fiskafurðum, kjötafurðum og öðrum afurðum (mest ullarvörum).

Mest allur verslunarkostnaðurinn og allur verslunarhagnaðurinn fékkst að formi til af útflutningnum, ekki innflutningnum. Innflutningurinn var bókhaldslega aðeins kostnaðarliður við að kaupa útflutninginn, en söluverðmæti útflutningsins samsvaraði heildartekjum kaupmanna. Kostnaður kaupmanna við að kaupa fiskafurðir og flytja þær á markaðinn var miklu minni en sem nam söluverðmæti þeirra erlendis. Mismunurinn myndaði að sjálfsögðu hagnað kaupmanna. Þessi mismunur var minni þegar um kjötafurðir var að ræða og hann var oft neikvæður fyrir ullarafurðir. Þetta sést greinilega í töflu 10.3. Verðlagskerfi einokunarverslunarinnar hafði þannig í för með sér óbeina styrki fiskveiðihéraða við landbúnaðarhéruð.

Það er athyglisvert að hlutfall fiskafurða í heildarútflutningsverðmætinu var minni á 18. öld en á þeim tveimur árum, sem heimildir eru fyrir á 17. öld. Þetta bendir til hnignunar fiskveiða og þar með at-

vinnuveganna í heild, einnig hlaut verslunarhagnaðurinn að minnka við þessa breytingu þar sem aðalhagnaður kaupmanna kom af fisk- versluninni.

TAFLA 3.1.
Innflutningur til landsins eftir vörflokkum, í hundraðshlutum.

Söluverðmæti á Íslandi	1625	1655	Meðaltal 1759/63
<i>Neysluvörur</i>			
Kornvörur	33,6	24,2	34,8
Föt og aðrar vefnaðarvörur	19,5	22,5	9,4
Áfengir drykkir	17,1	13,0	14,0
Tóbak	–	–	11,1
Ýmislegt	1,7	2,2	2,8
Neysluvörur alls	71,9	61,9	72,1
<i>Rekstrar- og fjárfestingarvörur:</i>			
Salt	4,2	5,8	5,6
Hampur, hör, segl, reipi, færi o.fl.	6,9	12,3	7,2
Málmar	11,6	14,5	5,4
Timburvörur (þ.á.m. tunnur)	5,2	5,3	8,6
Tjara	0,2	0,2	1,1
Alls rekstrar- og fjárfestingar- vörur:	28,1	38,1	27,9
Alls:	100,0	100,0	100,0

Skýringar og heimildir við töflu 3.1.

Nákvæma skrá um vöruinnflutning 1655 og 1759/63 er að finna í Lbs. 86 fol. Í riti Skúla Magnússonar 1786/1944, bls. 81, er samantekt um innflutninginn árin 1625 og 1655. Skúli Magnússon (1711–1794) er höfundur beggja heimildanna. Hann notaði verðtaxtann 1702 til að reikna út verðið að minnsta kosti fyrir árið 1655. Líklegt er að hann hafi ekki vitað um verðlistann 1619, en samtímamaður Skúla, Hans Christian Bech, virðist ekki hafa vitað um hann (J.S. fol.37). Allavega hefði það verið mjög erfitt að nota verðtaxtann frá 1619 þar sem margar vörur sem seldar voru 1625 og 1655 fyrirfundust ekki í þeim texta. (Heildarverðmæti slíkra vara var lítið).

TAFLA 3.2.

Útflutningur frá landinu eftir vöruflokkum, í hundraðshlutum.
Hér er bæði sýnt kaupverðmæti vörunnar á Íslandi og meðalsölu-
verðmæti vörunnar á erlendum mörkuðum.

KAUPVERÐMÆTI Á ÍSLANDI

	Fiskafurðir	Kjötafurðir	Ullarv. og ýmsar vörur ¹	Alls
1625	75,1	10,9	14,0	100,0
1655	68,6	13,1	18,3	100,0
1733/1742	32,4	30,1	37,5	100,0
1743/1746 ²	30,9	33,7	35,4	100,0
1759/1763	29,9	23,8	46,3	100,0
1764/1773	45,2	19,8	35,0	100,0
1774/1783	59,5	11,0	29,5	100,0

SÖLUVERÐMÆTI ERLENDIS

	Fisk- afurðir	Kjöt- afurðir	Ullarv. og ýmsar vörur ¹	Alls
1625	82,2	8,2	9,6	100,0
1655	76,0	11,2	12,8	100,0
1733/1742	44,6	31,4	24,0	100,0
1743/1746 ²	38,2	36,6	25,2	100,0
1746/1755	39,1	34,7	26,2	100,0
1755/1759	37,8	24,5	37,7	100,0
1759/1764	45,9	27,9	26,2	100,0
1764/1774	52,9	25,3	21,8	100,0
1774/1783	73,5	9,9	16,6	100,0

Skýringar og heimildir við töflu 3.2.

Skýringar:

1. Aðallega smjör, æðardúnn og skinn, u.þ.b. 2% heildarverðmætisins.
2. Fyrsta „bókhaldsárið“ var 1. janúar 1743 til 31. ágúst 1744. Eftir það voru bókhaldsárin 1. september til 31. ágúst næsta ár allt til árunna 1776/1777 en þá var „bókhaldsárið“ 1. september 1776 til 31. desember 1777. Frá og með 1778 voru bókhaldsárin almanaksárin.

Heimildir:

Heimildirnar fyrir árin 1625, 1655, 1733/1742, 1759/1764, 1764/1774 og 1774/1783 eru allar í bók Skúla Magnússonar 1786/1944, bls. 72–76 og 108–127. Þessar heimildir

eru samanlagðar heildartölur Skúla, sem byggðust á tölum, er hann hafði safnað, og sem finna má í Lbs. 86 fol. Bera má saman verð Skúla við verðtaxtana í Lovsamling for Island. Rannsókn á þeim frumtölum, sem Skúli hafði safnað og síðan notað við gerð heildarstærða, sýna að tölurnar í ritverki hans 1786 voru réttar.

Heimildirnar fyrir árin 1743–1759 voru bókhaldsgögn kaupmanna, aðallega RA fol. reg. 140, nr. 12. (Hovedbog 1742–1766). Sundurliðun heildarstærðanna, sem hér eru birtar, má finna í töflu 7.3.

3.2. VERÐBREYTINGAR Á FISKI OG MJÖLI.

Tilraun hefur verið gerð til að reikna út langtímabreytingar á hlutfallsverði fisks og mjöls í Evrópu 1400–1800 í línuriti 3.1. Hafa ber sérstaklega í huga, að heimildirnar, sem liggja til grundvallar línuritinu, eru á ýmsan hátt ósamstæðar og því ber að skoða það sem vísbendingu en ekki sem órækan vitnisburð um það hver verðlagsþróunin var.

Línuritið í mynd 3.1 gefur sterklega til kynna að hlutfallsverð fisks hafi verið hátt til u.þ.b. 1550. Samtímis þessu háa fiskverði jókst eftirspurn eftir fiski á Íslandsmiðum. Verðfallið 1550–1600 má útskýra á þrennan hátt. Í fyrsta lagi leiddu siðaskiptin til minnkaðrar fiskneyslu á föstunni í mörgum löndum. Í öðru lagi jókst mjög framboð á fiski vegna aukinna fiskveiða við Nýfundnaland og Nýja-England á 16.öld. Í þriðja lagi var um að ræða svonefnda Giffins-þverstæðu:¹

Undirstöðufæða allrar alþýðu í Evrópu, kornið, hækkaði í verði miðað við kaupmátt. (Slíkt gerðist tvímælalaust á 16. öld). Margir neytendur höfðu því ekki lengur efni á að kaupa mat, sem var dýrari en undirstöðufæðan, en fiskur var einmitt slík „dýr“ vara. Í staðinn jók almenningur neyslu sína á korni. Hækkaða kornverðið jók þannig eftirspurnina eftir korni og minnkaði eftirspurnina eftir fiski þannig að kornverð hækkaði miklu meir en fiskverð.

En það er engan veginn víst að hve miklu leyti íslenska skreiðin var háð þessari almennu þróun í fiskverði. Fyrir tilstuðlan Hamborgar-kaupmanna var hún seld á sérstæðum markaði; þetta er betur útskýrt í kafla 5.4. En vafalaust hefur samt einhver fylgni verið milli verðs íslensku skreiðarinnar og verðs fiskafurða annarra þjóða. Þegar útflutningur fiskafurða stöðvaðist frá Ameríku til Evrópu á árunum

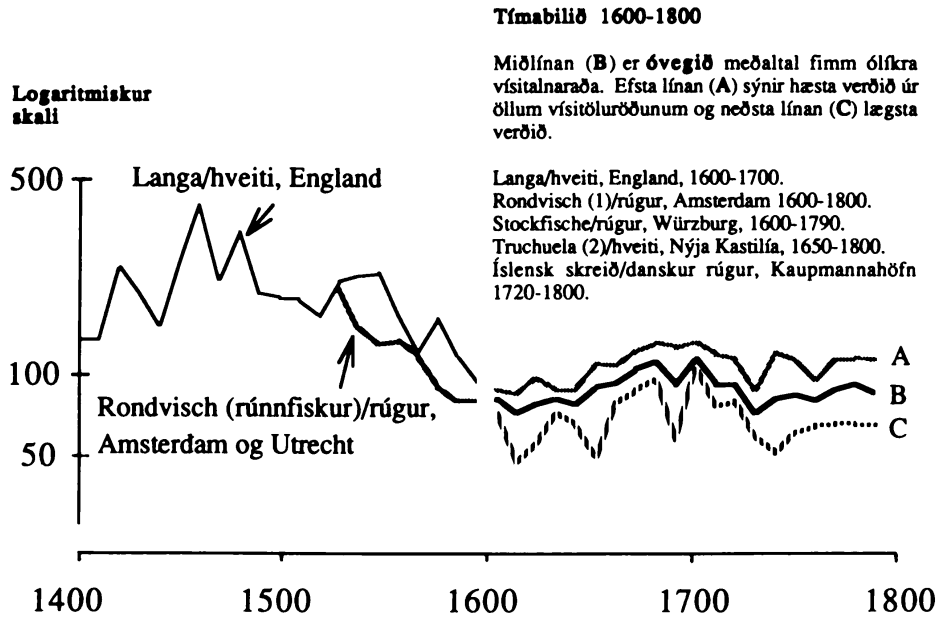
1. Kenning þessi er kennd við sir Robert Giffin 1837–1910, sem var breskur embættismaður og hagfræðingur.

MYND 3.1.

Mjög alhæft línurit um verð skreiðar í hlutfalli við verð korns.

Í Englandi 1400-1700, í Hollandi 1520-1800, í Würzburg, Þýskalandi, 1600-1790, í Nýju Kastílu 1651-1800, í Kaupmannahöfn 1721-1800. Tíu ára meðaltöl.

Grunntímabilið eru vísitölur árunna 1661-1700 nema fyrir Kaupmannahöfn, þar sem meðaltal 10 ára tímabilanna 1721-1800 er vísitölugrunnurinn. Frekari útskýringu á reikningsaðferðinni er að finna í aðaltexta.

Skýringar. (1) Rondvisch = Sérstök tegund skreiðar (þurrverkaðs þorsks). Þessi verslunaraðferð tíðkaðist mest í Norður-Noregi. Sbr. grein Gísla Gunnarssonar í Sögu 1985. (2) Truchuela = Þurrverkaður fiskur úr sjó.

Heimildir: Th. Rogers: A History of Agriculture and Prices, vol. 1-7, N.W. Posthumus: Nederlandsche Prijsgeschiedenis, Deel 1; Inquiry into the History of Prices in Holland, vol. II. Earl J. Hamilton: War and Prices in Spain 1651-1800. M.J. Elsas: Umriss Einer Geschichte Der Preise Und Löhne In Deutschland, Erster Band. A. Friis and K. Glammann: A History of Prices and Wages in Denmark, vol. 1, 1660-1800.

1776-1783 hækkaði íslenska skreiðin mjög mikið í verði miðað við aðrar vörur. Þetta bendir óneitanlega til ákveðinnar verðfyllgni ólíkra fiskafurða á mörkuðum Evrópu. En verið getur að verðfallið 1550-1600 hafi stuðlað að því að takmarka fiskframleiðslu Íslendinga við þarfir hins sérstæða markaðar, sem kaupmennirnir í Hamborg höfðu skapað fyrir íslensku skreiðina, enda voru ekki nýir mikilvægir mark-

TAFLA 3.3.

Frá meðaltali fyrsta áratugarins (1740/50) til meðaltals þess síðasta (1780/90). Í hundraðshlutum.

<i>Verðlækkun peninga í silfri</i> Kúranríkisdalur ¹	14
<i>Verðlækkun vöru í peningum</i>	
Rúgur á mörkuðum Kaupmannahafnar ¹	42
Smjör, meðalverð í innkaupum verslunarfélaga ²	83
Tólg, meðalverð í innkaupum verslunarfélaga ²	29
Hampur, meðalverð í innkaupum flota konungs ²	42
Íslensk skreið, útsöluverð í Kaupmannahöfn ³	105
<i>Vísitala vöruskiptakjara einokunarverslunarinnar á Íslandi⁴</i>	
Innflutningsvísitala	46
Útflutningsvísitala	111

Heimildir:

1. Friis and Glamann: History of Prices in Denmark 1660–1800, Kaupmannahöfn 1958.
2. Det danske prisprojekt.
3. Friis and Glamann 1958. Verð í vöruheymslum einokunarverslunarinnar í Kaupmannahöfn (RA Fol. reg. 140–1).
4. Hér er síðara tímabilið aðeins 1780/87 í stað áratugarins 1780–1789. Vöruskiptakjörinum er lýst í kafla 3.5.

aðir fundnir fyrir íslenskar fiskafurðir fyrr en á seinni hluta átjándu aldar. Skúli Magnússon fullyrðir raunar, að þannig hafi þetta verið. Kaupmenn hafi oft fyrir 1750 (en það ár varð hann sjálfur landfógeti!) neitað að taka við meiri fiski en sem nam í fyrsta lagi því magni, er ákveðið var í samningum við Hamborgara, og í öðru lagi því magni, sem *auðveldlega*² var hægt að losna við í Kaupmannahöfn og Danzig.³

Fyrsti konunglegi verðtaxtinn árið 1619 var þannig gerður við lok langtíma verðfalls á fiskverði. Fiskverð byrjaði að hækka aftur á seinni helmingi 17.aldar þótt verðið yrði aldrei eins hátt og það var fyrir 1550. Nýtt verðfall hófst eftir árið 1740, en ef við berum línurit

2. Lættelig.

3. Skúli Magnússon 1786/1944, bls. 55.

TAFLA 3.4.

Fylgni á árlegu verði skreiðar á fjórum mismunandi kaupsvæðum.

Amsterdam/Würzburg	Í gildum peningum	Í hreinu silfri
1731–1750	0,819	0,800
1750–1775	0,847	0,842
1776–1799	0,708	0,706
1731–1778	0,891	0,885
1751–1787	0,867	0,863
Amsterdam/Kaupmannahöfn		
1731–1778	0,711	0,609
1750–1787	0,597	0,561
1750–1775	0,679	0,533
Kaupmannahöfn/Nýja Kastilía		
1750–1787	0,784	0,734
Kaupmannahöfn/-Würzburg		
1731–1778	0,700	0,538
1750–1787	0,635	0,574

Heimildir og fyrirvarar:

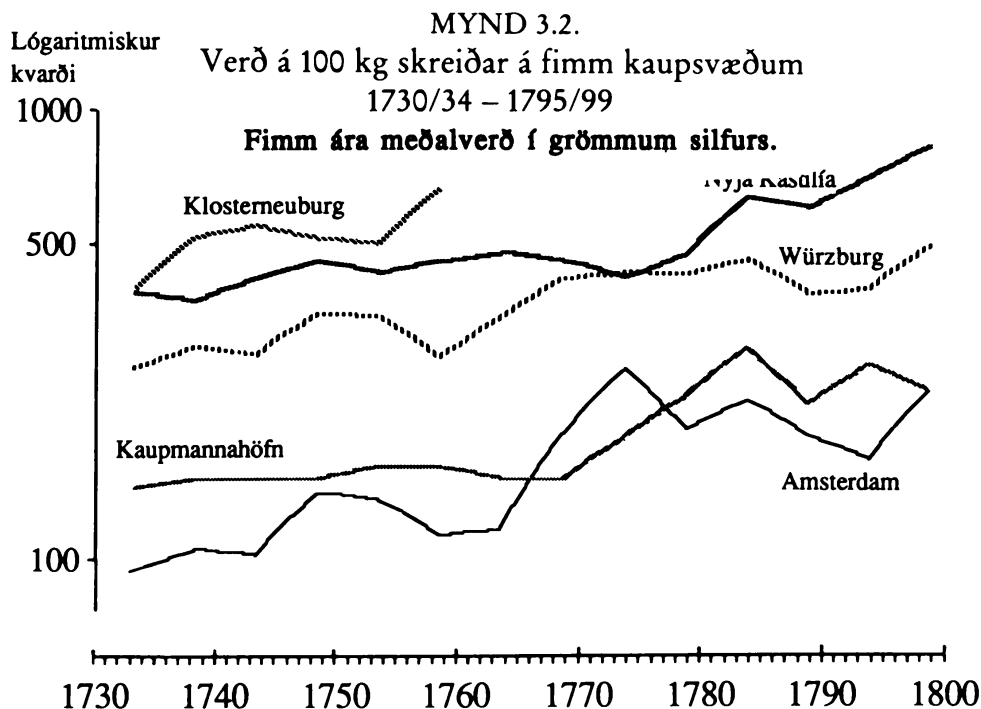
Sjá mynd 3.2.

3.1 saman við línuritið í mynd 3.5 sjáum við greinilega, að línurit 3.1 sýnir aðeins ákveðna langtíma verðþróun og verðþróun stuttra tímabila eða frá einu ári til annars sést þar lítið eða ekkert.

Í línuritunum í myndum 3.2 og 3.3 er ekki gerð tilraun til að lýsa verðþróun í margar aldir líkt og gert er í línuriti 3.1 en fyrirnefndu línuritin eru öllu áreiðanlegri vitnisburður um verðþróunina en hið síðastnefnda.

Í línuriti 3.2 má sjá verð skreiðar miðað við silfurverð í sex löndum í fimm ára meðaltölum; fyrir fjögur löndin tímabilið 1730-1799 og fyrir eitt land nokkur ár á þessu tímabili. Í línuriti 3.3. má sjá sveiflur í rúgverði miðað við silfurverð á 18.öld í tveimur löndum, Hollandi og Danmörku.

Samkvæmt línuriti 3.2 var verðlag skreiðar mjög mismunandi eftir löndum, þótt verðsveiflurnar væru hins vegar sambærilegar. Ódýrust var skreiðin í Amsterdam og Kaupmannahöfn. Ástæðan fyrir þessu tiltölulega „lága“ verði í Kaupmannahöfn er vel þekkt: Þar var seld sú íslenska skreið, sem flutt hafði verið til borgarinnar og sem ekki náði

Amsterdam: Rondvisch. Kaupmannahöfn: Íslandsskreið. Würzburg (Heilig Geist Spital): Stockfische. Klosterneuburg, Austurriki: Stockfische (teuere sort). Nýja Kastalía: Truchuela.

Skýringar:

Hver kúrfa sýnir aðeins verð einnar vörutegundar nema Würzburgkúrfan 1790/1799, en þá var verð „margvíslegrar“ skreiðar (Stockfische) tengt verði „Kölnarskreiðar“, sem kúrfan er að öðru leyti byggð á. (Há jákvæð fylgni var milli verða þessara tveggja skreiðartegunda).

Heimildir:

Viðvíkjandi Amsterdam, Kaupmannahöfn, Würzburg og Nýju Kastalíu, sjá mynd 3.1. Alfred F. Pribram: Materialien zur Geschichte der Preise und Löhne in Österreich. Band 1.

gæðaflokki Hamborgarskreiðarinnar.⁴ Enginn sérstakur tollur var lagður á skreið þessa, sem eigi að síður kostaði u.þ.b. fjórum sinnum meira í Kaupmannahöfn en hún kostaði á Íslandi í ríkisdöllum talið. Amsterdamskreiðin í línuritinu, hollenskur „rúnnfiskur“, hefur e.t.v. verið flutt inn frá Bergen og því hafa þá milliliðirnir verið orðnir tveir áður en verðið var skrásett í kauphöllinni í borginni. En norski

4. Sbr. Olavur Olavíus J.S. 34 fol.

„rúnnfiskurinn“ var minna verðmætur en íslenska skreiðin⁵ (sem á dönsku kallaðist platfisk eða flattur fiskur).

Skreiðin var eðlilega dýrari á landsvæðum, sem voru langt frá heimkynnum fiskimannanna og þar sem varan hafði sætt álagningum margra milliliða og e.t.v. verið tolllögð að auki. Þetta gildir um Klosterneuburg, sem er nálægt Vínarborg í Austurríki og byggðist umhverfis stórt munkaklaustur. Þetta gildir einnig um Nýju Kastilíu, sem er á Spáni og nær hvergi að sjó og um Würzburg, sem var kaþólskt furstabiskupsdæmi í Mið-Þýskalandi.

Ef sveiflurnar í línuriti 3.2 eru bornar saman við fylgniútreikninganna í töflu 3.4 er freistandi að draga þá ályktun að greina megi þar tvö ólík markaðssvæði í Evrópu. Annað var Amsterdam/Kölnarmarkaðurinn, markaður héraða nálægt Rínarfljóti. Hér er samhengið mjög ljóst, enda nefndist varan í Würzburg einkum Kölnarskreið. Hitt svæðið er erfiðara að afmarka út frá fyrrnefndum atriðum, en þó virðist sem einhver marktæk fylgni hafi verið milli fiskverðsins í Kaupmannahöfn, Nýju Kastilíu og Klosterneuburg. Hugsanlega tengdust Nýja Kastilía og Klosterneuburg skreiðarmarkaði Hamborgarkaupmanna, en þeir keyptu aftur mikinn hluta skreiðar sinnar af dönsku einokunarkaupmönnunum.⁶ Eftir 1758 fóru kaupmenn í Altona (sem var hluti Danaveldis) og í Kaupmannahöfn að yfirtaka fyrri skreiðarmarkað Hamborgarkaupmanna.⁷

Hér ber einnig að athuga, að Austurríki tengdist góðum verslunarböndum við Elbusvæðið, þar sem Hamborg var helsta verslunarborgin. Dýrmætasta skreiðin, sem Hamborgarkaupmenn seldu, var sú íslenska⁸ og heiti skreiðarinnar í Klosterneuburg, „stockfiskur, dýrari tegund“,⁹ gæti vel bent á íslenskan uppruna vörunnar.

Í línuriti 3.3 sést vel hve samstæður kornmarkaðurnn var víða í Evrópu: Næstum því sömu verðsveiflur og sama verð var á dönskum rúgi í Kaupmannahöfn og prússneskum rúgi í Amsterdam. Einnig sést greinilega í línuritinu verðbólgan í Norðurlandaófriðnum mikla 1700-1719. Það sést einnig, að eftir verðfallið við lok þessa ófriðs,

5. Sbr. Gísli Gunnarsson 1985:2, bls. 213-214.

6. Sbr. kafla 5.3 í þessari bók.

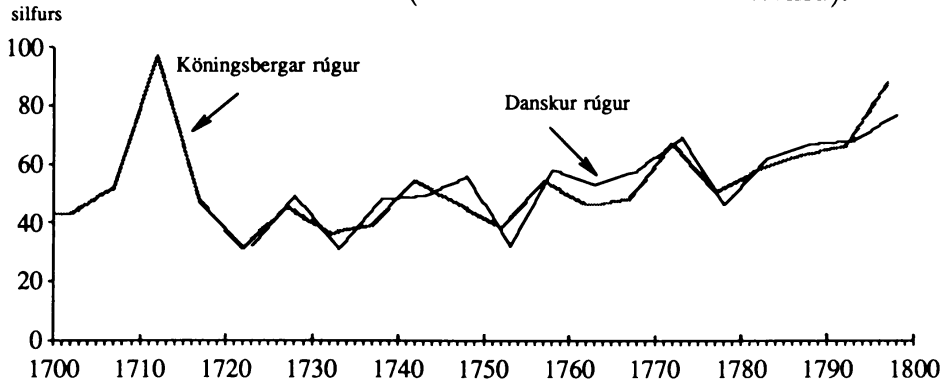
7. Sbr. skýringargrein 1 við töflu 7.3 í þessari bók.

8. Sbr. skýringargrein 6 hér að framan.

9. „Stockfische, teure Sort“.

MYND 3.3.

Verð á dönskum rúgi í Kaupmannahöfn og Köningsbergarrúgi í Amsterdam á 18. öld. (5 ára meðalverð á einni tunnu).

Heimildir: N.W. Posthumus: Inquiry into the History of Prices in Holland, vol.2.
Friis & Glamann: History of Prices in Denmark 1660-1800, vol.1.

hækkaði verð á rúgi miðað við silfur þegar langs tíma er litið líkt og var með fiskverðið á 18. öldinni.

Mat á danskri verðbólgu 1740-1790 er að finna í töflu 3.3.

3.3. VERÐLAG Á INNFLUTTUM RÚGI OG GÆÐI HANS.

Í kaupsetningum konungs fyrir 1776 fylgdi sjálf tunnan með þegar rúgurinn var keyptur og hann var þá ávallt malaður. Eðlilegt virðist vera að meta beykis- og mólunarkostnað rúgsins 25% heildarkostnaðarins við öflun hans fyrir verslunina.¹⁰ 1702-1776 var verð rúgtunnunnar í fiskihöfnum 80 fiskar, sem samsvaraði 180 kúrantskildingum. Þegar beykis- og mólunarkostnaður hefur verið dreginn frá þessari upphæð eru þannig eftir 135 skildingar, sem Íslendingar greiddu fyrir rúgtunnuna ómalaða og án umbúða. En meðalverðið á ómöluðum rúgi í eina tunnu, sem kaupmenn keyptu 1742-1758, var 163 skildingar. Kaupverðið má sjá í mynd 3.4.

Kaupmenn þurftu að kosta fleiru til við rúgtunnuna en að greiða beykirum og mólurum áður en hægt var að selja hana á Íslandi. Hér

10. Það var 25% fyrir Íslenska verslunarfélagið 1742-1743, 23% 1743-1744. (Rug Con-
to í RA fol. reg. 140-12).

var einkum um að ræða flutnings- og sölukostnað, en í síðasta liðnum koma laun starfsmanna verslunarinnar.

Ef helmingur heildarkostnaðar kaupmanna við flutninga og mannahald er talinn til innflutnings og hinn helmingurinn til útflutnings, næmi verðmætisauki innflutnings vegna þessara kostnaðarliða 33%. Gengið verður hér út frá því að þessir kostnaðarliðir við rúgtunnuna hafi verið svipaðir og fyrir innflutninginn almennt. Kostnur kaupmanna við rúgtunnuna yrði því þessi: Rúgurinn 163 skildingar + mölunar og beykiskostnaður (33%) 54 skildingar = 217 + verslunarkostnaður (33%) 72 skildingar = 289 skildingar, sem væri þá heildarverðmæti rúgtunnunnar á Íslandi. Meðalsöluverðið, 180 skildingar, næmi þannig aðeins 62% heildarverðmætis rúgtunnunnar, ef litið er framhjá vöruskiptaeðli verslunarinnar.

En það er í sjálfu sér út í hött að líta framhjá vöruskiptaeðli verslunarinnar. Venjulega var rúgtunnan ekki seld fyrir peninga heldur var henni skipt fyrir aðrar vörur sem einnig voru allt of lágt metnar í peningum. Gott dæmi um þetta eru fiskafurðir. Nafnverð eins skippunds skreiðar í peningum var á Íslandi 360 skildingar. Markaðsverð þessrar sömu skreiðar í Kaupmannahöfn 1743-1759 nam 1152 skildingum (12 ríkisdöllum) skippundið.¹¹ Söluverðin í Hamborg og Altona á sama tímabili námu 12-16 ríkisdöllum.¹² Söluverð skreiðarinnar erlendis var þannig meir en þrefalt verð það sem greitt var fyrir hana á Íslandi.

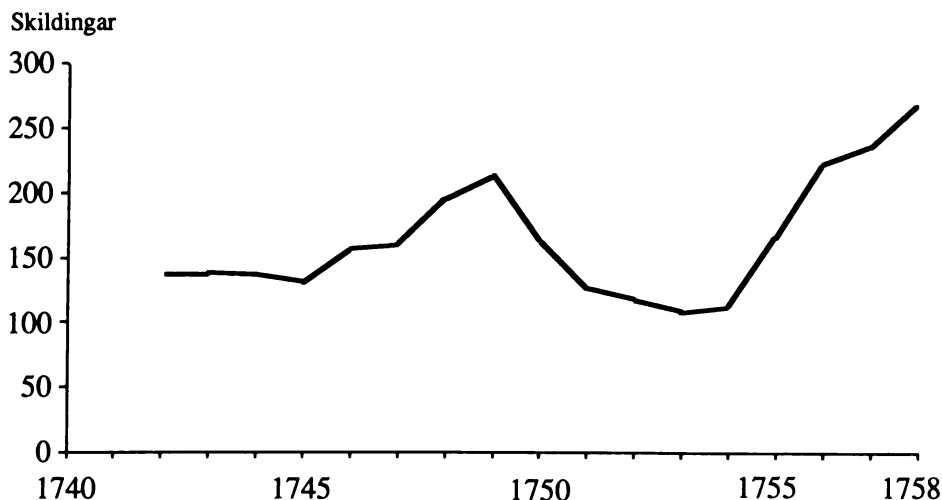
Á þennan hátt greiddi útflutningurinn ekki aðeins allan kostnaðinn við verslunina hvort sem um innflutning eða útflutning var að ræða. Útflutningsvörurnar, og þá einkum fiskafurðirnar, greiddu einnig niður verð á sumum innflutningsvörum eins og rúgi.

11. Verðin í vöruhúsi Íslenska verslunarfélagsins í Kaupmannahöfn og verðin á mörkuðum borgarinnar voru svo til þau sömu. (Friis og Glamann 1958 og RA fol. reg. 140-1).

12. Verslunarfélögin í Hamborg greiddu milli 13 rd. 38 sk. og 15 rd. 48 sk. fyrir eitt skippund af grófum flatfiski (grov platfisk), sem var fluttur frá Glückstadt til Hamborgar og 11 rd. 45 sk. til 13 rd. 48 sk. fyrir skreiðina, sem flutt var frá Kaupmannahöfn til Lübeck. Verðið hækkaði, þegar lengra leið á tímabilið (1743-1758). Verslunarfélögin í Kaupmannahöfn, sem ásamt borgurum í Altona, yfirtóku hlutverk Hamborgar-kaupmanna við að kaupa skreiðina af Íslandskaupmönnum árið 1758, greiddu frá 14 rd. 60 sk. til 16 rd. 60 sk. fyrir eitt skippund. (RA fol. reg. 140, nr. 10, 11, 12). Neytendur skreiðarinnar í Suður-Þýskalandi og Mið-Evrópu greiddu tvöfalt eða þrefalt þetta verð, (sbr. línurit 3.2).

MYND 3.4.

Verð á einni rúgtunnu í innkaupum verslunarfélagsins 1742–58

Rúgtunnan var danska staðaltunnan. Rúgurinn var ómalaður og sjálf tunnan var ekki innifalin í verðinu.

Heimild. RA fol. reg. 140, nr. 10–15.

Verðlag rúgtunnunnar verður að skoða í samhengi við gæði hennar. Verð rúgsins, sem einokunarverslunin festi kaup á, var ávallt lægra en verð það, sem íbúar Kaupmannahafnar urðu að greiða fyrir danskan rúg á mörkuðum borgarinnar, einkum þegar verðlagið var hátt. Var ástæðan fyrir þessum verðmismun hagkvæm kaup verslunarfélagsins á stórum rúgbirgðum eða er hennar að leita í verri gæðum þess rúgs, sem fluttur var til Íslands? Ein skýringin útilokar ekki aðra. Nauðsynlegt er samt að athuga hvort eitthvað sé hæft í seinni tilgátunni, einkum þar sem Íslendingar kvörtuðu oft yfir lélegum gæðum danska rúgsins.

Samkvæmt verðskrá Íslandsverslunarinnar 1776 átti danska staðaltunnan (sem tók 139 lítra) að innihalda 168 til 172 dönsk pund af rúgi. Leyfilegt var þó að rúgþyngdin væri 4 pundum minni.¹³ Samkvæmt konunglegri tilskipun skyldi þessi sama tunna innihalda 192 dönsk pund af rúgi (95,24 kg.) ef bakarar Kaupmannahafnar keyptu hana.¹⁴

13. Lovsamling for Island, bindi 4, bls. 314–356.

14. Friis og Glamann 1958 bls. 145.

TAFLA 3.5.

Þyngd eins hektólítra af rúgi í kílógrömmum.

Taxtinn í Íslandsversluninni 1776:

Venjuleg þyngd	59,9–61,3
Minnsta þyngd	58,5
Fyrirmæli veitt bókum Kaupmannahafnar 1776	68,5
Holland (til 1824 eða lengur).	67,5

Heimildir:

Sjá tilvitnanir nr. 13, 14 og 15 við kafla 3.

Á Niðurlöndum var tilskilið að 120 lítra tunna skyldi innihalda 164 Amsterdampund af rúgi (81 kg.).¹⁵ Í töflu 3.5 má sjá fyrrgreindan samanburð á þyngd rúgs.

Almennt er talið að því léttara, sem korn er, þeim mun lakara sé það¹⁶ og á þeim forsendum má álykta að rúgur sá, sem fluttur var til Íslands, hafi mátt lögum samkvæmt vera í mjög lágum gæðaflokki.

Heimildir eru til um að korn það, sem flutt var út frá Danmörku á 18.öld, hafi þótt lélegt að gæðum. Þegar einokun Dana á korninnflutningi til Noregs hætti árið 1815 varð mikil kreppa í dönskum landbúnaði og sú skýring hefur verið gefin á henni, að danska kornið hafi verið lélegt og ekki samkeppnisfært við korn annars staðar frá. „Kornskemmur vantaði og auk þess var kornið illa þurrkað og almennt það lélegt þannig að gæðum að erfitt var að geyma það og flytja til Noregs“.¹⁷

Það má telja nokkuð öruggt að danska kornið, sem flutt var til Íslands á 18.öld, hafi ekki verið betra að gæðum en kornið, sem flutt var til Noregs á sama tíma. Samt voru meiri erfiðleikar að flytja kornið til Íslands heldur en til Noregs.

Bæði með hliðsjón af viðurkenndum lélegum gæðum danska útflutningskornsins og þyngd þess miðað við rúmmál er því niðurstaðan sú, að kvartanir Íslendinga um skemmt mjöl hafi átt við rök að styðjast.¹⁸

15. Posthumus 1964, bls. 34.

16. Sjá m.a. í þessu samhengi Lunden 1978, bls. 111.

17. V. Falbe-Hansen 1889, bindi 2, bls. 17.

18. Þess ber þó að geta að venjulega var kornmeti aðeins lítill hluti venjulegs mataræðis Íslendinga, sem mest samanstóð af mjólkurafurðum. (Jón Steffensen 1975, bls. 250).

3.4. HVAÐ OLLI ARÐSEMI EINOKUNARVERSLUNARINNAR?

Eftirfarandi þættir voru helstu áhrifavaldarnir í arðsemi einokunarverslunarinnar:

1. Vöruskiptakjör kaupmanna erlendis (það er utan Íslands).
2. Samsetning útflutningsins; t.d. hve stór hluti hans voru fiskvörur. Efnahagsástandið í landinu réði mestu um þennan samsetning.
3. Samsetning innflutningsins. (T.d. hlutfall vöru, sem var dýr í innkaupum).

Rannsóknir þær, sem kynntar eru í bók þessari, sýna greinilega að það voru einkum fyrrnefndir þættir 1 og 2, sem útskýra afkomu einokunarverslunarinnar á Íslandi.

3.5. VÖRUSKIPTAKJÖR KAUPMANNA.

Í línuriti 3.5 má sjá vöruskiptakjör einokunarkaupmannanna 1723-1787. Einnig má sjá þar vísitölur fyrir verðmæti innflutnings og útflutnings á sama tímabili. Í viðauka með þessum kafla er skýrt frá þeim reikningsaðferðum, sem notaðar voru við gerð þessara vísitalna.

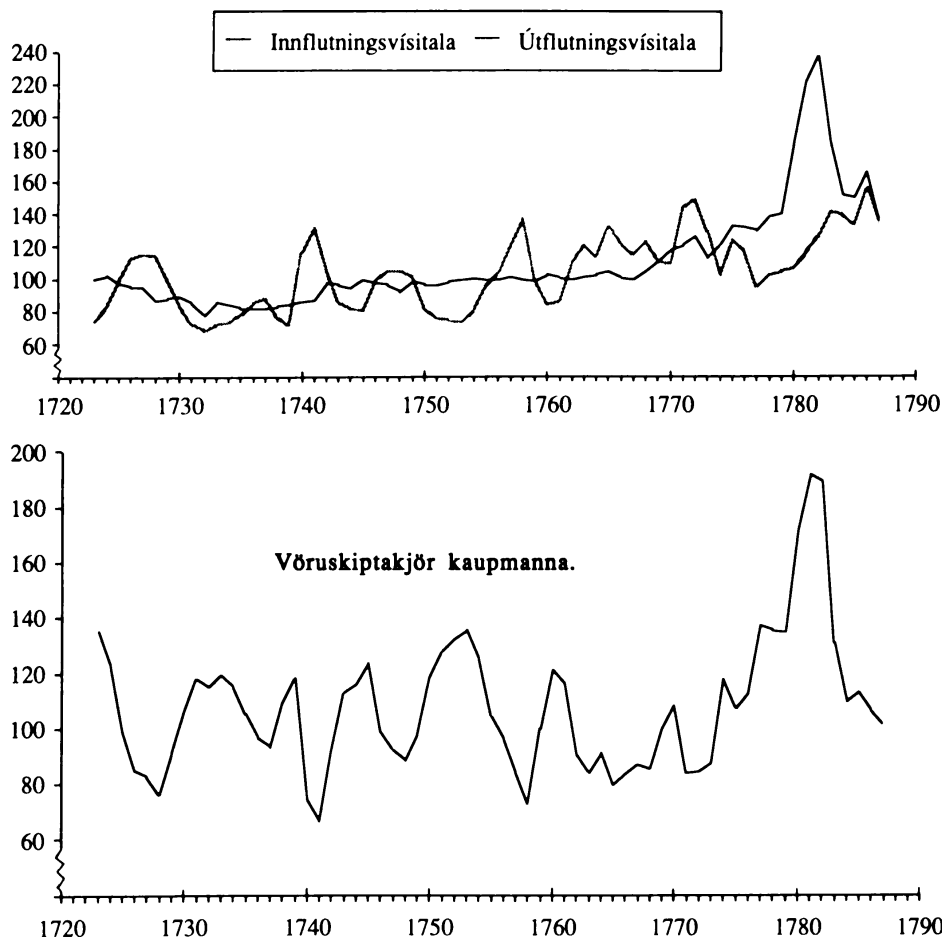
Miklar sveiflur voru í vöruskiptakjörum kaupmanna. Verðbreytingar innflutningsvara orsökuðu einkum þessar sveiflur til u.þ.b. ársins 1767 en eftir það verðbreytingar útflutningsvara, þetta sést greinilega í línuritunum í mynd 3.5.

Það var rúgverðið sem aðallega olli sveiflum í innflutningsvísitölunni. Sveiflurnar í útflutningsvísitölunni stöfuðu aðallega af skreiðarverðinu. Því hefði vöruskiptavísitalan vafalaust orðið jafnari, ef unnt hefði verið að hafa í henni allar þær vörur sem einokunarkaupmennirnir versluðu með.

Það sést greinilega á mynd 3.5 að litlar verðbreytingar voru á vörum í Íslandsversluninni öðrum en korni fram til 1767. En kornverðið breyttist ört frá einu ári til annars eftir því hver uppskeran var. Árið 1768 fór hlutfallsverð fiskafurða að hækka, fyrst hægt, síðar hratt, sérstaklega 1780-1782. Eftir það kom mikið verðfall á fiskafurðum.

Þar sem föst verðlagsákvæði voru í öllum viðskiptum kaupmanna og Íslendinga, er augljóst að sveiflurnar í vöruskiptakjörum kaupmanna erlendis eru góður vitnisburður um arðsemi verslunar þeirra. Það breytir engu um þessa staðreynd þótt sveiflurnar séu sennilega eitthvað ýktar í mynd 3.5. Enda er mjög góð samsvörun milli vísitölu vöruskiptakjara kaupmanna annars vegar og afkomu þeirra sam-

MYND 3.5.
Vísitala vöruskiptaverðmæta kaupmanna 1723–87

Skýringar á mynd 3.5.

68% heildarverðmætis innflutnings er reiknað í innflutningsvísitölunni og 79-83% heildarverðmætis útflutnings er reiknað í útflutningsvísitölunni. Grunnur (100) bæði fyrir vísitölu innflutnings og útflutnings var verðmeðaltal áráanna 1759–1763. Frekari skýringar á línuritinu má finna í aðaltexta, sérstaklega í viðaukanum við kafla 3.5.

kvæmt bókhaldi hins vegar, með einni mikilvægri undantekningu: Þegar hungursneyð var almenn á Íslandi var samsvörunin lítil. Vöruskiptavísitalan lýsir nefnilega „aðeins“ verðsveiflum innflutnings- og útflutningsvöru erlendis. Hún lýsir ekki þeim ólíku kjörum, sem kaupmenn sættu eftir því hvaða vöru þeir keyptu á Íslandi, þ.e. þeir

fengu fiskafurðir á miklu hagstæðara verði en landbúnaðarafurðir. Samsetning útflutningsins gat breyst og haft mikil áhrif á kjör kaupmanna. Það stóðaði lítið þótt verð á fiski hækkaði erlendis, ef lítinn fisk var að fá á Íslandi.

Pegar hungursneyð var á Íslandi var eðlilegt að lítið væri að fá af fiski og kjöti í landinu. Helst var þá hægt að fá ullarvörur, sem gáfu kaupmönnum minnst allra vöruflokka í aðra hönd.

Þessi ólíku kjör í verslun íslenskra útflutningsvara skekkti í reynd fasta verðlagskerfið í landinu, sem upphaflega átti að byggjast á jöfnum skiptum. Ef íslenskur viðskiptavinur einokunarkaupmanna vildi greiða rúgtunnuna með prjónlesi í stað skreiðar, var hann í raun og veru að lækka verð rúgtunnunnar. Því var freistandi fyrir kaupmann að neita að taka við annarri vöru en fiski, a.m.k. að neita að taka við prjónlesi. Mörg dæmi eru um að kaupmenn féllu fyrir þessari freistingu.

Önnur aðferð við að fá sem mestan hagnað út úr versluninni var að breyta samsetningi innflutningsins; auka innflutning á vöru, sem var hlutfallslega ódýr í innkaupum miðað við söluverðið, og minnka innflutning á vöru, sem var hlutfallslega dýr í innkaupum miðað við söluverðið. Í fyrri vöruflokknum voru mest „munadurvörur“, t.d. brennivín og tóbak, og í þeim síðari nauðsynjar eins og korn, timbur og járn.

En verslunarleyfi einokunarkaupmannanna settu þeim ákveðnar skorður við að breyta samsetningi innflutningsins. Þannig skyldu kaupmenn ávallt hafa á boðstólum næga nauðsynjavöru. Kaupmenn voru oft undir ströngu eftirliti í þessum efnum, einkum á síðari hluta átjándu aldar, og ef þeir brutu skilmála verslunarleyfanna stóð ekki á klögumálum Íslendinga.

Viðauki við kafla 3.5: Aðferðir við að reikna út viðskiptakjör einokunarkaupmanna 1723-1787.

Vísitölur voru fyrst reiknaðar út fyrir ýmsar vörutegundir og þessu næst voru þær tengdar saman með ákveðnum vægum í tvær vísitölur; verðmætisvísitölur útflutnings og innflutnings. Síðan var reiknað út hlutfall útflutnings og innflutnings, þar sem innflutningsvísitalan var nefnarinn.

Grunnárið var meðaltal áranna 1759/63. Aðalheimildin um verð var *History of Prices In Denmark 1660-1800*, eftir Friis og Glamann, en bók þessi fjallaði aðallega um

TAFLA 3.6.
Vægi innflutnings, skv. innflutningi 1759/63.

Danskur rúgur	39,8	Í þessum útreikningum er byggt á meðaltali vísitalna hörs og hamps. Lítið magn var flutt til landsins af öli á 18. öld og þessi vörutegund er því talin með rúgi og byggi.
Bygggrjón	9,8	
Danskt brennivín	15,4	
Franskt brennivín	0,9	
Franskt vín	2,7	
Salt	11,3	
Hör & hampur	10,6	
Norskt járn	7,9	
Tjara	1,6	
	100,0	

Heimildir:
Sjá töflu 3.1.

verð á mörkuðum Kaupmannahafnar. Aðeins fengust þar upplýsingar um verð á hluta varningsins í Íslandsversluninni. Því var sá kostur valinn að telja eina vöru vera marktækt dæmi um heilan vöruflokk og var valið ákveðið með aðstoð fylgnireiknings. Þannig var verð á járn talið vera táknrænt fyrir verð allra málma og málmvöru, en fylgnistuðullinn milli ólíkrar málmvöru var venjulega á bilinu +0,8 til +1,0.

Verðupplýsingar um nokkrar vörur fengust úr bókhaldsgögnum íslensku verslunarfélaganna. En verðlag á sömu vöru á sama ári var yfirleitt mjög samstætt í Kaupmannahöfn.

Nauðsynlegt er að skýra ítarlega frá þeim vægum, sem notuð voru til að samtengja innflutnings- og útflutningsvísitölurnar.

TAFLA 3.7.
Vægi útflutnings, skv. útflutningi 1733/42, 1764/83.

	Vægi fyrir 1733/42	Vægi fyrir 1764/73	Vægi fyrir 1774/83
Skreið	48,0	51,6	66,6
Þurrsaltaður fiskur	4,2	7,4	9,5
Tunnusaltaður fiskur	1,8	2,1	2,2
Lýsi	5,8	6,5	9,9
Saltað kindakjöt	29,1	26,4	5,6
Tólg	11,1	6,0	6,2
	100,0	100,0	100,0

Heimildir:
Sjá töflu 3.2.

Eftirspurn Íslendinga eftir innflutningsvörum virðist hafa breyst lítið á rannsóknartímabilinu (1723-1787). Helsta breytingin var í lok tímabilsins, þegar innflutningur á kornvöru jókst stórum. En þessi aukni korninnflutningur var fyrst og fremst dæmi um afbrigðilegt ástand í landinu og því er hann ekki hafður með í dæminu við reikning vægisins. Því eru sömu vægi höfð fyrir innflutninginn allt tímabilið, þ.e. samsetningur innflutningsins 1759/63 er talinn gilda fyrir allt tímabilið 1723-1787. Þessi vægi eru sýnd í töflu 3.6.

Það voru hins vegar allt of miklar breytingar í útflutningnum á 18.öld til að hægt væri að nota aðeins eina tegund vægis við útreikning útflutningsvísitölunnar. Þannig var hlutfall fiskafurða í útflutningnum miklu minna framan af á rannsóknartímabilinu heldur en síðar, sbr. töflu 3.2. Því eru þrjú vægi notuð fyrir tímabilið: Samsetningur útflutnings 1733/42 fyrir tímabilið 1723-1764, samsetningur útflutningsins 1764/74 fyrir tímabilið 1764-1774, samsetningurinn 1774/83 fyrir tímabilið 1774-1787. Vægin voru tengd saman á árunum 1764 og 1774. Þau eru sýnd í töflu 3.7.

Heimildirnar fyrir vægin og þar með töflur 3.6 og 3.7 eru þær sömu og fyrir töflum 3.1 og 3.2. En verðupplýsingar um sumar vörur vantaði í fyrrnefnda bók Friis og Glamanns. Stundum fengust þó nauðsynlegar verðupplýsingar úr annarri átt og mikilvægast í þessu sambandi er verðlagið á dönsku brennivíni, en upplýsingar um það fengust í landsmeðaltölum danskra stórjarða (19). Eigi að síður varð að sleppa nokkrum mikilvægum vörum við útreikning væganna vegna þess að nauðsynlegar verðupplýsingar vantaði.

Við reikning innflutningsvægisins var 31,9% heildarinnflutningsins 1759/63 sleppt af þessum orsökum og vega hér þyngst vörurnar tóbak, klæði og timbur. Við útreikning útflutningsvæganna var ullarvörum sleppt, en þær námu um 16,6-21,8% heildarverðmætis útflutningsins á mörkuðum Evrópu.

Stundum vantaði verðupplýsingar ákveðinnar vöru aðeins nokkur ár á rannsóknartímabilinu. Stuðst var þá við vöruverðslíki, til dæmis ef vantaði verðupplýsingar um ýmsar kornvörur eða vörur, sem unnar voru úr korni, var verð dansks rúgs látið gilda um þær. Stundum var þó vægunum breytt með því að sleppa algjörlega að hafa ákveðna vöru með í reikningnum og breyta í staðinn hundraðstölum annarrar vöru. Í vægisútreikningi innflutningsvísitölunnar var þannig tjöru sleppt fyrir tímabilið 1723-1748 og í vægisútreikningi útflutningsvísitölunnar var lýsi sleppt fyrir tímabilið 1723-1731 og saltkjöti fyrir tímabilið 1778-1787. (Hið síðastnefnda hefur tæplega komið að sök þar sem kjötútflutningur Íslendinga fór hraðminnkandi á tímabilinu!).

Fyrri kosturinn, að styðjast við vöruverðslíki, er sennilega djarfari reikningsaðferð en sú síðari.

3.6. KÚRANTMYNT FYRIR SPECIE.

Ákveðið var með sérstökum konunglegum tilskipunum 1752 og 1753 að gera kúrantríkisdali gjaldgengari í versluninni en áður var.²⁰

19. Det danske prisprojekt, sbr. heimildaskrá, óprentaðar heimildir.

20. Lovsamling for Island, bindi 3, bls. 98-107, 111-113, 146-159.

Ekki er alveg ljóst hvort meiningin með þessum tilskipunum var að auka peningaviðskipti í einokunarversluninni eða einfaldlega láta kúranríkisdali koma í staðinn fyrir speiúríkisdali, en þeir síðarnefndu voru talsvert verðmeiri en þeir fyrrnefndu. E.t.v. var ætlunin að gera hvort tveggja.

Jafnframt var í tilskipunum þessum ákveðið, að fast hlutfall skyldi vera milli silfurs (þ.e. speiúríkisdala) og kúranríkisdalanna. Þetta hlutfall var 1125 kúrantdalir á móti 1000 speiúum eða 108 kúrantskildingar á hverja 96 skildinga speiú. Verðmæti kúrantsins var því 88,88% af verðmæti speiunnar.

Einn skildingur úr góðu silfri (speiú) vóg 263 mg. Fast verð kúrantskildingsins á Íslandi 1753-1787 var 88,88% af 263 eða 233,78 milligrömm silfurs. En eins og sjá má á mynd 3.6 var verðmæti kúrantskildingsins ávallt lægra en sem nam þessari tölu, að undanskildum árunum 1758 og 1759. Þetta hafði það í för með sér að það var mjög hagkvæmt fyrir kaupmenn að skipta á speiúum fyrir kúranta á Íslandi. Slík viðskipti urðu ekki til að auka traust Íslendinga á helsta

MYND 3.6.

Silfurverð í Kaupmannahöfn 1736-87 og í Íslandsversluninni 1753-1787.

A = Fast verð kúrantskildingsins í Íslandsversluninni.

B = Markaðsverð kúrantskildingsins í Kaupmannahöfn.

Heimildir.

Axel Nielsen 1907, Friis og Glamann 1958.

gjaldmiðli þess tíma í Danmörku, sem óneitanlega var kúrantdalurinn, og þar með jókst vantrú þeirra á peningaverslun almennt.²¹

3.7. LAUNVERSLUN OG SKIPTIN Á TÓBAKI OG PRJÓNLESI.

Öll utanríkisverslun við aðra en einokunarkaupmenn var að sjálf-sögðu ólögleg 1602-1787. Þetta hindraði að sjálf-sögðu ekki launverslun, en af augljósum ástæðum eru engar heimildir til um hana nema í undantekningartilfellum. Telja má samt að launverslun hafi ávallt verið til staðar, en umfangið hefur vafalaust verið mjög breytilegt eftir því hve dugleg og áhugasöm yfirvöldin hafa verið að uppræta hana.

Mikið var um það, að fiskimenn utan Danaveldis væru á veiðum á Íslandsmiðum á þessum tíma. Mjög eftirsóknarvert var fyrir fiskimennina að hafa einhverja aðstöðu í landi nálægt fiskimiðunum til að verka fiskinn og fá ferskt vatn. Greiða varð fyrir slíka löndunaraðstöðu og slíkar greiðslur voru að sjálf-sögðu ákveðin verslun. Henni fylgdu gjarnan vöruskipti báðum aðilum til hagnaðar. Það er því ljóst að meðan erlendir fiskimenn sóttu á Íslandsmið var nær óhjákvæmilegt að einhver launverslun ætti sér stað í landinu.

Að mati Skúla Magnússonar árið 1786 var fjöldi erlendra þilskipa á Íslandsmiðum ár hvert milli tvö og þrjú hundruð. Skipin komu frá Englandi, Skotlandi, Frakklandi, Hamborg og þó einkum frá Hollandi.²²

Að því er best er hægt að sjá voru góð verslunarsambönd milli Íslendinga og Hollendinga allt til áratugarins 1740-1750 og ef til vill lengur. Hollendingar höfðu misst nýlendur sínar í Norður-Ameríku skömmu eftir miðja 17.öld og þar með glötuðu þeir löndunaraðstöðu, sem nauðsynlegt var að hafa til að geta fært sér í nyt fiskimið Nýja-Englands. Íslensku þorskveiðarnar freistuðu því Hollendinganna mjög mikið.

21. Sbr. þennan fræga 18. aldar húsgang:

Íslands góður ábate

Af Innréttingum hygg ég sé:

Komin er Franzós, kláði á fé

Og Courantmynt fyrir Specie.

(Úr bók Jóns Aðils 1911, bls. 374).

En sú skýring var gefin á útbreiðslu „Franzós“ (sýfilis) á seinni hluta 18. aldar að hann hefði komið frá starfsfólki Innréttinganna.

22. Skúli Magnússon 1786/1944, bls. 51.

Skömmu eftir 1740 voru gerðar áhrifamiklar tilraunir til að stöðva launverslun Hollendinga á Íslandi. Dönsk herskip tóku þá margar hollenskar skútur á Íslandsmiðum og við leit í þeim fannst mikið magn af íslensku prjónlesi, einkum svonefndum „gjaldasokkum“, sem einokunarkaupmenn keyptu fyrir 9,25 skildinga eftir 1702.²³ Skúli Magnússon, sem þá var sýslumaður í Skagafjarðarsýslu, var mjög duglegur við að útrýma hollensku launversluninni. Um 40 ár-um síðar skrifaði hann:

„Í þann tíma, og til 1741 viðhélst í Norðurlandi óleyfð kaupverslun við hollenska/.../kostaði eitt par af þeim (þ.e. „gjaldasokkum“) hjá hollenskum átta fiska, það er 18 skildinga/.../hvar í móti menn fengu mikið tóbak, járnþotta, lítið brennivín/.../sem Eyfirðingar aftur seldu með ábata sunnanlands fyrir fisk til búa sinna, og eigi einasta þessir, heldur og líka fleiri Nordlenskir frá hinum sýslunum svo að nær þetta með öllu aflagðist 1741, minnkaði eigi einasta fiskikaupið syðra, heldur og einnig tapaðist allur sá ábati, sem Norðurland hafði af þessu notið árlega frá 1620/.../og er ein meðverkandi orsök, hvað fyrir Norðurlandi hefur svo mjög aftur farið.“²⁴

Eins og sjá má í skýringargrein 6 við töflu 7.3 var íslenskt prjónles aðallega selt til Amsterdam árin 1743-1759. Beinu en ólöglegu viðskiptin með íslenskt prjónles voru milli íslenskra framleiðenda og hollenskra neytenda, en í löglegu viðskiptunum voru margir milliliðir. Íslenskir framleiðendur seldu vöruna dönskum einokunarkaupmönnum, sem síðan seldu hana verslunarfyrirtækinu Michael Fabritius & Weber, sem seldi hana hollenskum kaupmönnum, en þeir komu prjónlesinu endanlega til hollensku neytendanna. Löglegi verslunarmátinn færði framleiðendum minna fé en launverslunin og hann hefur vafalaust gert vöruna líka dýrari fyrir neytendurna.

Verslunin með prjónles var einokunarversluninni óhagstæð eins og sjá má í töflu 10.3. Eigi að síður sóttust einokunarkaupmennirnir eftir því að halda henni og fyrir því lágu góðar ástæður líkt og Carl Pontoppidan benti á árið 1787: Þótt ullarverslunin skoðuð ein sér skilaði tapi, var góður hagnaður af því að skipta á ullarvörum fyrir tóbak.²⁵

23. Skúli Magnússon 1784, bls. 146.

24. Sama heimild bls. 145-146. Stafsetning hefur verið færð til nútímahorfs.

25. Pontoppidan 1787, bindi 1, bls. 305.

4. KONUNGSVALD OG VERSLUN FRAM TIL 1733.

4.1. VERSLUN OG VERSLUNARHÖMLUR FRAM TIL 1620.

Það var skylda herrans eða furstans í miðaldasamfélagi, og raunar í öllum samfélögum fyrir daga iðnbyltingar og kapitalisma, að vernda fólk sitt fyrir utanaðkomandi heimsóknum, hvort sem um var að ræða ræningja, hermenn annarra prinssa eða erlenda kaupmenn. Því var það skylda furstans að setja fastar reglur um utanríkisverslun í ríki sínu. Það var í verkahring hans að hindra útflutning lífsmæðis, sérstaklega ef útflutningurinn ógnaði fæðuframboði í landi hans. Hann átti að ákveða verðlagið í versluninni, ef til vill eftir samningaviðræður við kaupmennina og hann átti að tryggja að verslunin færi friðsamlega fram og engum til skaða, hvorki kaupmönnum né alþýðu allri. Sérstakir verslunarstaðir voru nokkurs konar hlutlaus svæði, þar sem öryggi allra, útlendinga og innlendra, væri tryggt. Að sjálfsögðu var utanaðkomandi mönnum bönnuð þátttaka í atvinnulífi innlendra og löglegt leyfi erlendra kaupmanna til dvalar í landinu var tímabundið.¹

Á þjóðveldistímanum hér á landi var það í verkahring goðanna að hafa eftirlit með utanríkisversluninni.² Árið 1262 komust öll goðorð-

1. Bæði hér og víða annars staðar í bókinni eru hugmyndir mínar mjög líkar kenningum og getgátum hagsögufræðingsins Karls Polanyi um viðskiptahætti forna samfélaga. Í þessu samhengi ber sérstaklega að geta ritgerðar Polanyis „Evolution of the Market Pattern“, sem birtist í bók hans 1944. En sérhver alvarleg útskýring á íslenskri verslunarsögu fyrr á öldum virðist óneitanlega vera nokkurs konar sönnun á gildi sumra þeirra kenninga, sem Polanyi setti fram árið 1944, og gildir þetta einnig þótt söguritarinn hafi ekki lesið verk Polanyis.

2. Sbr. Grágás 1b, bls. 72-73. Jón Jóhannesson 1956, bls. 379-382, en þar segir m.a.: „Það virðist hafa verið forn norrænn réttur, að höfðingjar réðu kaupum og sölum. Þeir gátu bannað verzlun eða leyft hana og þeir réðu verðlagi“ (bls. 379). Jón Jóhannesson nefnir dæmi um það að goðar hafi ekki haft í fullu tré við kaupmenn á 13. öld (bls. 380), en slíkt segir lítið um gildi þeirrar almennu reglu að verðlag var ákveðið áður en kaup-

in undir Noregskonung og Íslendingar áttu eftir það engan herra og fursta nema hann. Hann fékk því sama rétt og goðarnir höfðu notið og því setti hann reglur um utanríkisverslunina,³ enda voru Íslendingar ekki í neinum vafa um réttmæti þessara afskipta. Aðstaða hans til að hafa eftirlit með utanríkisverslun Íslendinga var þá mjög góð, þar sem verslunin var í höndum norskra kaupmanna, sem einkum voru búsettir í Björgvin.

En það var síður Noregskonungs að láta íslenska lénsmenn sína fara með mikið af valdi sínu á Íslandi, enda var slíku lofað í Gamla sáttmála árið 1262, þegar leiðtogar Íslendinga sóru konungi land og þegna og ævinlegan skatt og hann lofaði þeim að ná friði og íslenskum lögum og ákveða mál í samráði við bestu bændur landsins.⁴ Sýslumenn konungs höfðu eftirlit með því hvernig verslunin fór fram og ekki er annað hægt að sjá en þeir hafi haldið áfram þeim gamla sið goðanna að ákveða verðlag í versluninni. Þannig dæmdu sýslumenn á 15. öld verðlög líkt og goðarnir höfðu gert á 13. öld.

Noregskonungur afsalaði sér hins vegar aldrei þeim rétti til íslenskra lénsmanna sinna að hafa á því stjórn hvaða kaupmönnum væri leyft að sigla til landsins. Allt tímabilið 1262-1854 hafði konungurinn einn skýlausan rétt til að ráða hvaða útlenskir kaupmenn mættu sækja landið heim.⁵ Íslendingar drógu aldrei í efa þennan rétt konungs, þótt sumir þeirra færu að óska þess að hann yrði afnuminn, eftir að fríhöndlunarhugmyndir fóru að koma fram meðal þeirra seint á 18.öld.

skapur hófst og *reynt var* að halda verðlagi föstu og „réttmætu“ í sem lengstan tíma. Þessi „almenna regla“ gildi víðast hvar í miðaldasamfélögum Evrópu, jafnt meðal norrænna þjóða sem annarra. (Sbr., t.d., Dudley Dillard 1967, bls. 30-32; Eric Roll 1973, bls. 46-47).

3. Konrad Maurer benti á þetta atriði þegar árið 1862, en íslenskir sagnfræðingar hafa síðan sniðgengið röksemdir hans. Í Jónsbók var að finna ákvæði, sem í raun viðurkenndi rétt konungs til að ákveða verðlag í utanríkisverslun Íslendinga. Björn Þorsteinsson 1964, bls. 43, hefur bent á þetta.

4. Hér var í raun og veru um að ræða valdskiptingu milli konungsins og „bestu bændur landsins“. En þessi valdskipting var aldrei mjög ljós og áhrif konungs á Íslandi voru fyrst og fremst undir því komin hvaða valdataækjum hann hafði yfir að ráða hverju sinni.

5. Gott dæmi um styrk Danakonungs á Íslandi er samningur milli konunga Danmerkur og Englands árið 1490, sem gaf Englendingum tímabundinn rétt til að versla á Íslandi gegn því að þeir virtu stjórn Danakonungs á landinu.

Hansakaupmennirnir þýsku lögðu undir sig utanríkisverslunina í Björgvin á 14. öld, en innlendir kaupmenn þar í borg voru samt áfram einir um „innanlandsverslun“ á verslunarsvæðum sínum í norska konungdæminu, en Ísland var eitt þeirra. Þessar aðstæður breyttust ekkert árið 1387, þegar Kaupmannahöfn varð höfuðborg konungdæmisins.

Á fyrstu áratugum 15. aldar hófu enskir fiskimenn og kaupmenn siglingar til Íslands til að veiða og kaupa fisk. Þetta hafði m.a. þá afleiðingu, að vald dansk-norska konungsins á Íslandi varð mjög lítið um tíma. Þegar Hansakaupmennirnir komust að raun um, að þeir gátu ekki lengur einokað útflutning íslensku skreiðarinnar með því að ráða utanríkisverslun Björvinjar, fóru þeir að sigla beint til Íslands og keppa þar við Englendinga í skreiðarkaupum. Þeir náðu samkomulagi við konunginn í Kaupmannhöfn um gagnkvæma aðstoð, hann hjálpaði Hansakaupmönnum í samkeppni þeirra við Englendinga og þeir hjálpuðu konungi við að ná aftur valdatökum á Íslandi.

Á þessum tíma var Eystrasaltsverslunin mjög mikilvæg löndum Vestur-Evrópu, einkum vegna þess að miklar kornbirgðir voru fluttar út frá löndunum sunnan og austan Eystrasalts. Siglingaleiðirnar til Eystrasalts lágu um Danmörku, einkum Eyrarsund og Stórabelti, og þessar aðstæður færði Danakonungur sér óspart í nyt, bæði til að innheimta tolla af kaupförum og til að beita pólitískum þrýstingi: Hægt var að hertaka í sundunum kaupför óvinveittra þjóða. Þessu var beitt gegn Englendingum árið 1468, að nokkru leyti til hefnda fyrir yfirgang þeirra á Íslandi.⁶

Yfirrád Danakonungs yfir leiðunum að Eystrasalti studdu því talsvert tök hans á Norður-Atlantshafi. Ef einhver erlend siglingaþjóð misvirti veldi hans þar, var hægt að grípa til refsiaðgerða í dönsku sundunum. Þetta var ef til vill ein ástæða þess, að Danakonungur fékk einn að ráða Íslandi og Íslandsmiðum á sama tíma og Englendingar og Frakkar háðu marga hildi um yfirráðin yfir Nýfundnalandi og miðunum þar í grenndinni.

Stjórn konungs styrktist mjög á Íslandi við siðaskiptin, sem urðu í

6. Tvisvar á 15. öldinni hertóku Danir ensk skip í dönsku sundunum í þeim tilgangi að halda uppi yfirráðum Danakonungs á Íslandi. Þetta gerðist árin 1447 og 1468. (Björn Þorsteinsson 1970, bls. 165, 215-216).

landinu 1540-1550. Flest árin 1538-1555 voru danskir hermenn staðsettir í landinu og á þeim árum voru Englendingar endanlega reknir burt af því.

Á 16. öldinni náðu kaupmenn úr Hansaborginni Hamborg tökum á mikilvægum hluta Íslandsverslunarinnar, einkum í fiskisveitunum á Suðvesturlandi. Þeir sköpuðu markað fyrir íslensku skreiðina, sem þeir nefndu *Flachfisch*, á dönsku *platfisk*, í kaþólskum löndum í Mið-Evrópu, sbr. kafla 5.3 hér í bókinni og sem var áfram aðalmarkaður íslensku kaupstaðarskreiðarinnar á tímabili verslunareinokunnar (1602-1787). Hamborgar kaupmenn sigldu til Íslands aðeins með leyfi Danakonungs.

Skýring krúnunnar á yfirtöku danskra kaupmanna á Íslandsversluninni 1602 var sú að það þyrfti „að efla verslun og sjómennsku í danska konungdæminu“.⁷ Lönd dansk-norska ríkisins í Norður-Atlantshafi skyldu þjóna því markmiði að vera skóli fyrir danska sjómenn og kaupmenn, til eflingar utanríkisversluninni. Frá sjónarhóli Íslendinga fólst breytingin í verslunarháttum árið 1602 aðeins í því að Danakonungur neitaði að endurnýja verslunarleyfi þýsku kaupmannanna og veitti þau í staðinn þegnum sínum. Leyfin voru veitt kaupmönnum í Kaupmannhöfn, Helsingjaeyri og Málmey.

Sú staðreynd að danska konungdæmið hafði góð tök á Íslandsversluninni fyrir 1602 er í andstöðu við þá algengu fullyrðingu, að innleiðing einokunarverslunarinnar hafi verið nauðsynleg til að hindra yfirgang erlendra kaupmanna. Samkvæmt þessari fullyrðingu (eða goðsögn) var slíkur yfirgangur algengur fyrir 1602 en hvarf þá.⁸ Samkeppnin, sem var um Íslandsverslunina bæði fyrir og eftir 1602, sýnir

7. Lovsamling for Island, bindi 1, bls. 138.

8. Forsvarsmenn einokunarverslunarinnar komu oft með þessa fullyrðingu á 18. öld, sbr. Carl Pontoppidan 1787, bls. 287-288. Í umræðum fræðimanna á síðari tímum hefur röksemdinni um landvarnarhlutverk einokunarverslunarinnar verið best og viturlegast beitt af Jón Jónssyni Aðils 1896, en þar reyndi hann að sýna fram á að einokunarverslunin hefði verndað Íslendinga gegn útlendum ribböldum. Þessi rök Jóns Aðils hafa síðan bergmálað í skrifum margra höfunda, mest í dönskum sögubókum. Sem dæmi má nefna Helge Gamrath & Ladvig Petersen: Danmarks historie, bindi 2, Gyldendal 1980, bls. 438. Höfundar þessir vitnuðu í bók Jóns Aðils frá 1919. Þeir töldu sig hafa fundið í þeirri bók einhliða þjóðernishyggju og sem andsvar við henni vitnuðu þeir í blaðagrein eftir Astrid Friis: „Stokfisk og Rundetårn“ (Politiken 12.júni 1961).

fánýti annarrar fullyrðingar, nefnilega að einokunarverslunin hafi verið nauðsynleg til að tryggja Íslendingum erlendan varning.⁹

Grundvallarbreytingin á verslunarfyrirkomulaginu kom ekki árið 1602 heldur árin 1619-1620. 1619 var stofnað eitt verslunarfélag fyrir allt landið, með einokun til allrar utanríkisverslunar í landinu, og það byrjaði starfsemi sína 1620. Gefin var út konungleg tilskipun um verslunartaxta fyrir allt landið árið 1619.¹⁰ Þessir tveir atburðir voru í samhengi hvor við annan og rekja má orsakir þeirra til þess að margir dönsku kaupmannanna 1602-1619 voru aðeins leppar gömlu og reyndu Íslandskaupmannanna í Hamborg. Þannig höfðu kaupmennirnir í Malmö misst flest verslunarleyfi sín á Íslandi þegar árið 1614.¹¹ Konungur gerði sér vonir um að verslunarfélag gæti betur ráðið við Íslandsverslunina og verið sjálfstæðari gagnvart útlendingum en einstakir kaupmenn.

Þessar breytingar veiktu hins vegar mjög stöðu Íslendinga gagnvart einokunarkaupmönnum. Kaupmenn stóðu óneitanlega í sterkari samningsstöðu gagnvart öllum viðskiptavinum sínum eftir að þeir sameinuðust í einokunarfélagi. Alvarlegra fyrir Íslendinga var samt að forn réttur sýslumanna til að kveða upp verðlagsdóma var nú afnuminn og í staðinn kom einhliða réttur konungs til að ákveða hvaða verðlag skyldi vera í versluninni. Hér breytti engu um þótt konunglegi verðtaxtinn væri að sumu leyti óhjákvæmileg afleiðing þess að sami aðili skyldi nú sjá um verslun í öllum höfnum landsins og því hefur taxtinn einnig verið hugsaður sem vernd fyrir Íslendinga gagnvart þessu sterka einokunarfyrirtæki. En réttarmissir Íslendinga sést best, ef spurt er hvers vegna Alþingi ákvað ekki taxta fyrir allt landið, þar sem slíkt hefði verið í betra samhengi við forna hefð en konungsákvörðun um verðlagið.

Hver var afstaða Íslendinga til vaxandi afskipta konungs af utanríkisverslun þeirra allt frá síðari helmingi 16. aldar fram á 17. öld?

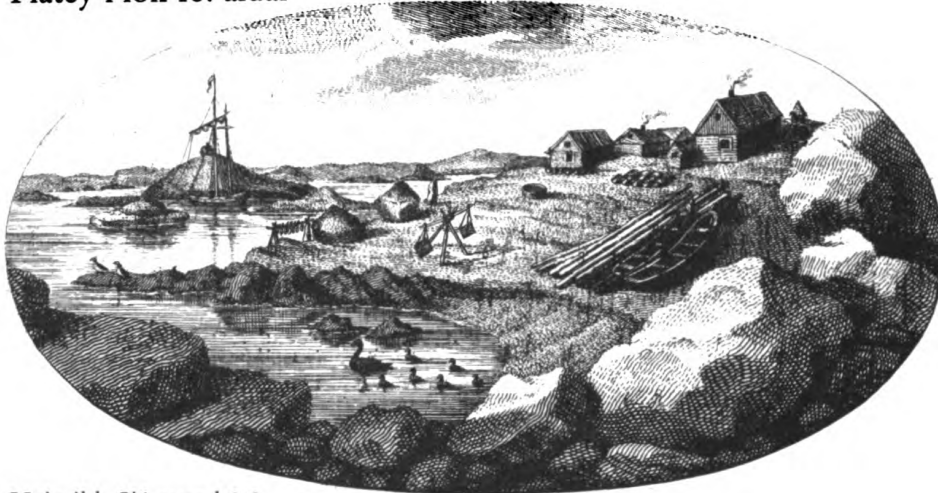
9. Röksemdin um að einokunarverslunin hafi tryggt flutninga til landsins er æva-gömul; til dæmis beittu íhaldssamir embættismenn á Íslandi henni 1770/1771 (sbr. kafla 11.2). Vera má að nokkrar sláturhafnir á Norður- og Austurlandi hafi notið góðs af því hve tiltölulega öruggar siglingar einokunarkaupmanna voru til landsins.

10. Lovsamling for Island, bindi 1, bls. 194-199.

11. Sama heimild, bls. 175-176. Sjá í þessu samhengi einnig grein Leifs Ljungbergs: „Malmö och den danska monopolhandelen på Island 1601-1619“, Malmö Fornminne-förenings Årsskrift 1936.

MYND 4.1.

Flatey í lok 18. aldar

Heimild: Sjá mynd 2.2.

Mótsagnir virðast vera í tiltækum heimildum um þessa afstöðu Íslendinga. Árið 1576 mótmælti Alþingi að Guðbrandur Þorláksson, Hólabiskup, hafði fengið konunglegt leyfi til að kaupa og reka kaupfar til siglinga milli landa. Þess var krafist að leyfið yrði afturkallað enda gæfi það einum landsmanni kost á að reka utanríkisverslun í hagnaðarskyni, en slík verslun hefði frá fornu fari aðeins verið í höndum útlendinga samkvæmt ákvörðunum konunga Noregs og Danmerkur.¹²

Kaupskip biskupsins fórst í fyrstu ferð sinni og þannig varð að engu sú ógn við fornar hefðir og óbreytt ástand í skiptingu efnalegra gæða í landinu.

Árið 1592 sendi Alþingi beiðni til konungs um að erlendir kaupmenn fengju að sigla til landsins án sérstakra verslunarleyfa og að þeir mættu sigla á hvaða höfn sem var.¹³ Þessi beiðni var í andstöðu við viðleitni konungs um að auka sem mest vald sitt yfir versluninni. En þær sýna, að þessir íhaldssömu „bestu bændur“ í landinu, sem snérust gegn því að einn úr hópi þeirra fengi að reka utanríkisverslun,

12. Alþingisbækur Íslands, bindi 1, bls. 320-323. Þorvaldur Thoroddsen 1924, bls. 75.

13. Beinir heimildir eru ekki til um þessa beiðni, en við höfum um hana tiltölulega góða óbeina þekkingu, þar sem heimildir eru um neikvæð svör krúnunnar við henni, sbr. Alþingisbækur Íslands, bindi 2, bls. 359-360. Jón Aðils 1919 hefur einnig fjallað um þessa beiðni (bls. 60-62).

voru andsnúnir þeirri stefnu konungsins að auka vald sitt og hömlur í versluninni. Þeir vildu umfram allt varðveita óbreytt ástand gegn öllum ógnvekjandi nýjungum.

4.2. VERSLUNARFÉLAG OG UMDÆMAVERSLUN 1620-1733.

Bókhaldsgögn einokunarverslunar tímabilsins fyrir árið 1733 hafa aðeins verðveist fyrir nokkur ár, sem ekki falla saman. Auk þess vantar upplýsingar um verð flestra vörutegunda í Íslandsversluninni fyrir árið 1723, eins og vikið hefur verið að hér að framan í kafla 3. Þess vegna er ekki mögulegt að reikna út arðsemi einokunarverslunarinnar fyrir 1723 og aðeins að takmörkuðu leyti fyrir 1733.

Víða er fjallað um ákveðna þætti einokunarverslunarinnar 1602-1733 í bók þessari, einkum í kafla 5 hér á eftir, t.d. kauphafnir, kaupskip, hlutverk erlendra borga í versluninni og útflutningsafurðir. En þörf er á því að rekja sögu verslunarinnar 1620-1733 í réttri tímaröð og er það gert hér.

Á árunum 1620-1662 var Íslandsverslunin á vegum Verslunarfélagsins fyrir „Ísland, Færeyjar og Nordland“. Með Nordlandi er hér átt við nyrsta hluta Noregs, Finnmark. Verslunarfélagið var lögskráð í Kaupmannahöfn og var að því er best er hægt að sjá mikilvægasta fyrirtæki sinnar tegundar í höfuðborginni á þessum tíma. Þar sem helstu erfiðleikar þess, hnignun og endalok stöfuðu aðallega af utanadkomandi aðstæðum, og þá aðallega styrjöldum, má sennilega ganga út frá því að í eðlilegu árferði hafi arðsemi félagsins verið sómasamleg. Alla vega átti verslunarfélag þetta stóran þátt í því að skapa efnalegan og félagslegan grundvöll borgarastéttar Kaupmannahafnar á þessum tíma.

Á tímabilinu 1595-1660 voru venjulega fjórir borgarstjórar samtímis í Kaupmannahöfn; alls voru átján borgarstjórar þar á þessu tímabili. Fimmán borgarstjórar höfðu fyrir lifibrauð aðallega kaupmennsku á vegum verslunarfélaga.¹⁴ Fjórtán þeirra höfðu tekið þátt í Íslandsversluninni,¹⁵ fjórir í Færeyjaversluninni, fjórir í versluninni í

14. Oluf Nielsen, bindi 3, 1881, bls. 195-221.

15. Eftir innleiðingu einveldisins 1660 komu borgarstjórar Kaupmannahafnar aðallega úr röðum háskólamenntaðra embættismanna konungs. (Oluf Nielsen, bindi 5, 1889, bls. 124-129, 135-137, 358-167).

Norður-Noregi, tveir í kornsölunni til Noregs, þrír í Eystrasaltsversluninni og einn í Austur-Indíuversluninni.¹⁶

Leiðtogi borgara Kaupmannahafnar 1660, Hans Nansen borgarstjóri, hafði öðlast auð og álit í starfsemi sinni við Íslandsverslunina. Þegar borgarar Kaupmannahafnar ákváðu að styðja konunginn, Friðrik III, í stjórnarbyltingu hans árið 1660, tóku þeir ákvörðun um það á venjulegum fundarstað sínum sem var í húsi Íslenska verslunarfélagsins.

Verslunarfélag þetta varð gjaldþrota á áratugnum 1650-1660 líkt og gerðist raunar með alla danska utanríkisverslun á þessum tíma, en það var að sjálfsögðu afleiðing stríðsins milli Danmerkur og Svíþjóðar. Um leið og verslunarfélagið lagði upp laupana hófu útlenskir kaupmenn þátttöku í Íslandsversluninni. Þetta skapaði síðar meir vanda-mál fyrir danska konunginn þegar ákveðið var að endurnýja verslun-areinokun Kaupmannahafnar á Íslandi eftir 1660. Einn þeirra kaupmanna, sem á „ólöglegan“ hátt hóf þátttöku í Íslandsversluninni í kjölfar hruns verslunarfélagsins í Kaupmannahöfn á árunum 1658-1661, Jónas Trellund, varð síðar meir einn aðalþátttakendanna í Íslandsversluninni árið 1662. En það ár yfirtóku fern samtök kaupmanna Íslandsverslunina. Í samtökum þessum voru einstaklingar, sem hiklaust má telja að hafi verið meðal ríkustu og völdugustu borgara Kaupmannahafnar. Samtímis ákvað konungur að breyta afgjalda-fyrirkomulagi Íslandsverslunarinnar og auka með því tekjur sínar af henni. Leigan fyrir verslunarleyfi var hækkuð verulega.

Mikilvægar breytingar voru gerðar á Íslandsversluninni árið 1684. Aðalorsök þessara breytinga var ósk konungs að auka verulega leigu-tekjur sínar af verslunarleyfunum, enda var verslunarleigan þá hækkuð mjög mikið. Samtímis var farið að bjóða upp einstakar hafnir og þær voru síðan seldar hæstbjóðanda án þess að hæfni hans til að yfirtaka verslunina væri könnuð og eina krafan sem gerð var til hans var sú, að hann væri borgari í Kaupmannahöfn. Á þennan hátt byrjaði hin svonefnda „umdæmaverslun“; hæstbjóðandi hverrar hafnar skyldi versla í henni og hann þurfti ekki að vera í nokkrum viðskipta-legum tengslum við aðra Íslandskaupmenn. Heitið „umdæmaverslun“ var notað sem nokkurs konar andstæða við „félagsverslun“.

Árið 1684 var einnig ákveðið að innleiða á Íslandi nýjan verðtæxta

16. Sbr. skýringargrein 14 hér að ofan.

sem hækkaði mjög verð innflutningsvara í hlutfalli við verðlag útflutningsvara. Á þennan hátt ákváðu stjórnvöld að vöruskiptakjör Íslendinga yrðu verri en áður var. (Vöruskiptakjör kaupmanna erlendis bötnuðu á þessum tíma eftir því sem best er hægt að sjá, sbr. mynd 3.1).

Hugsanleg samkeppnisáhrif „umdæmaverslunarinnar“ á Íslandi voru að engu gerð þar sem ákveðið var að hver viðskiptavinur mætti aðeins versla í ákveðinni kauphöfn. Ekki mátti selja verðmæti, sem aflað var í einu verslunarumdæmi, í öðru verslunarumdæmi; ef einhver gerði slíkt mátti dæma hann í allt að ævilanga fangelsisvist. Kveða mátti upp slíkan dóm jafnvel þótt kaupmaðurinn í réttmætu verslunarumdæmi hefði neitað að kaupa þá vöru, sem síðar var seld í ólögmætu verslunarumdæmi. Strangar refsingar giltu aðeins um viðskiptavinina; þær giltu ekki um kaupmennina. Þannig var aðeins hægt, samkvæmt ákvæðum verslunarleyfisins 1684, að dæma þann kaupmann í sektir, sem keypti ólögmætu vöruna.

Benda má á klögumál nokkurra bænda árið 1701 sem gott dæmi um það, hve stranglega ákvæðunum um umdæmaskiptingu verslunarinnar var fylgt eftir á árunum 1684-1706. Vegna fæðuskorts heima fyrir höfðu nokkrir bændur farið frá býlum sínum í verið, sem var í öðru verslunarumdæmi en þeir sjálfir bjuggu í. Þeir urðu þess vegna að selja allan afla sinn kaupmanninum í því verslunarumdæmi, þar sem þeir höfðu landað aflanum, og fengu ekki að taka nokkurn hluta hans heim á býli sín.¹⁷

Forsvarsmenn einokunarverslunarinnar á seinni hluta 18. aldar töldu verslunarhætti á síðustu áratugum 17. aldar vera dæmi um, hve léleg hún hefði verið þá í samanburði við ástandið síðar. Forstjóri Konunglegu Íslandsverslunarinnar, Carl Pontoppidan, skrifaði árið 1787 að „enginn vafi léki á því að einokunarverslunin hafði leikið Íslendinga grátt fyrr á tímum“. Hann nefndi sérstaklega umdæmaverslunina í þessu sambandi.¹⁸

Á tímabilinu 1684-1706 hækkaði verslunarleigan við hvert nýtt uppboð á kauphöfnum. Ítarlega er fjallað um uppboðin í kafla 10.2. Líkur eru á því að konungur hafi á þessum árum fengið bróðurpartinn af vergum hagnaði einokunarverslunarinnar. Þessir hörðu versl-

17. Rtk. A. 29.08.1701.

18. Pontoppidan 1787, bls. 6-7.

unarhættir hafa sennilega verið meðal orsaka þess mikla harðæris, sem yfir Íslendinga dundi á síðasta áratug 17. aldar.¹⁹ Vegna harðærisins voru gerðar ráðstafanir til að bæta verslunarhag Íslendinga. Árið 1702 var verslunartaxtanum, sem afnuminn hafði verið árið 1684, komið á aftur lítt breyttum, og þessi taxti gildi áfram svo til óbreyttur allt til ársins 1776! Refsingar við ólögmætri verslun voru mildaðar mjög á árunum 1702-1706. Sumum Íslendingum gat það raunar orðið ábatasamur valkostur að versla í öðru umdæmi en honum bar, þar sem hagnaðurinn gat yfirstígið skaðann, sem refsingin fyrir athæfið hafði í för með sér. Ákveðin samkeppni varð þannig til meðal kaupmanna þrátt fyrir allt. Þetta milda form umdæmaverslunarinnar varð mörgum Íslendingum síðar ákjósanleg fyrirmynd, þegar þeir gerðu tillögur um breytt verslunarfyrirkomulag 1770/1771.²⁰

Eins og vikið var að í upphafi þessa kafla hafa mjög fá bókhaldsgögn um einokunarverslunina varðveist fyrir 1733 og því er útilokað að meta arðsemi verslunarinnar á þeim tíma nema ef vera skyldi fyrir þrjú ár á 17. öld.²¹ E.t.v. sýna hækkuð leigugjöld af Íslandsversluninni 1696-1706 vaxandi arðsemi Íslandsverslunarinnar sakir stríðsgróða²² líkt og gerðist á styrjaldarárunum 1776-1783.²³

Umdæmaverslunin tók enda 1733 þegar félagsverslun var endur-reist. Var þetta gert til að styrkja samningsstöðu Íslandskaupmanna almennt, en þó einkum gagnvart verslunarfyrirtækjunum í Hamborg. Gamlir Íslandskaupmenn frá tíma umdæmaverslunarinnar mynduðu meginstofninn í nýja verslunarfélaginu. Áður en félagið hafði verið formlega stofnað var búið að semja við konung um tiltölulega lága verslunarleigu fyrir allt landið. Félagið var búið að yfirtaka alla Íslandsverslunina árið 1733.

19. Sbr. kafla 2.2.

20. Sbr. kafla 11.2.

21. Þetta eru árin 1624, 1636 og 1655. Sbr. bók Jóns Aðils 1919 bls. 670-675, 679-681, 694.

22. Stóri Norðurlandaófriðurinn var háður árin 1700-1719. Það mælir á móti staðhæfingunum um stríðsgróða á að mestallur floti Kaupmannahafnar eyðilagðist af völdum þessa stríðs, (sbr. kafla 5.2 í þessari bók).

23. Sbr. kafla 9.2 í þessari bók.

5. HAFNIR, SKIP OG UTANRÍKISVIÐSKIPTI.

5.1. KAUPHAFNIR 1602-1787.

Einokunarkaupmennirnir ráku verslun sína í sérstökum kauphöfnum, sem voru í meginatriðum þær sömu á öllu einokunartímabilinu (1602-1787) og þær voru alls 22-25. Venjulega sigldi eitt kaupskip og einn kaupmaður á hverja höfn og rak kaupmaðurinn verslunina annað hvort fyrir eigin reikning eða sem algengara var: Hann var fulltrúi verslunarfélags eða verslunarfyrirtækis í Kaupmannahöfn.

Í töflu 5.1 má sjá hinar ýmsu kauphafnir á einokunartímanum, hve lengi hver staður var kauphöfn og fjölda þeirra skipa, sem sigldu á hafnirnar.

Í töflu 5.2, sem er samantekt töflu 5.1, má sjá fjölda kauphafna á ýmsum tímabilum einokunarverslunarinnar og mat á fjölda þeirra skipa sem sigldu til Íslands. Á mynd 5.1 er sýnt hvar á Íslandi kauphafnirnar voru staðsettar. Eins og vikið hefur verið að í kafla 2.11 tengdust nokkrar kauphafnir fyrst og fremst fiskveiðum (nr. 1, 3, 4, 5, 6, 9, 10, 11, 11a).

Þegar fjöldi Íslandskaupmanna var nokkurn veginn sambærilegur við fjölda kauphafna, var eðlilegt að fjöldi kaupfara í Íslandsversluninni samsvaraði nokkurn veginn fjölda kauphafna. Stærð kaupfaranna var hins vegar ólík þar sem kauphafnarumdæmin voru misstór. Árið 1706 var fjöldi kaupmanna í Íslandsversluninni 26 að tölu, sem var aðeins hærri tala en sem nam fjölda kauphafna.¹

Þegar verslunarfélög ráku Íslandsverslunina var eðlilegt, að sama skip sigldi til fleiri en einnar hafnar. Yfirleitt sigldu þau þó aldrei á meira en tvær hafnir og voru þá stór í sniðum.

Tvö kaupför sigldu yfirleitt til Eyrarbakka, en kaupsvæði Eyrar-

1. Lovsamling for Island, bindi 1, bls. 637-638.

TAFLA 5.1.

Kauphafnir á einokunartímanum (1602–1787) og fjöldi skipa sem sigldu á hverja höfn (sbr. mynd 5.1.).

Nr.	Kauphöfn	Tímalengd	Fjöldi skipa, sem sigldu.
1.	Vestmannaeyjar	Allan tímann	1 skip
1.a	Bakkahjáleiga	1783–?	?
2.	Eyrarbakki	Allan tímann	2 skip, að minnsta kosti frá 1742
3.	Grindavík	1602–39, 1664–87	1 skip, frá 1664 venjulega sama skip og sigldi á höfn nr. 4.
4.	Bátsendi	1640–1787	1 skip, ásamt höfn nr. 3
5.	Keflavík	Allan tímann	1 skip, stundum stórt sem þá sigldi einnig á höfn nr. 6
6.	Hafnarfjörður	Allan tímann	1 skip, sbr. nr. 5.
7.	Hólmur	Allan tímann	1 skip
7a.	Eyri, Hvalfj.	Öðru hvoru 1658–u.þ.b. 1680	?
7b.	Straumfjörður	Öðru hvoru 1669–u.þ.b. 1680	?
8.	Búðir	1602–1641, 1662–87	1 skip
9.	Stapi	Allan tímann	1 skip
10.	Rif/Ólafsvík	Allan tímann	1 skip, sem stundum sigldi einnig á kauphöfn nr. 11
11.	Grundarfjörður	Allan tímann	1 skip, sbr. nr. 10
11a.	Kumbaravogur	Alla vega til 1614	1 skip
12.	Stykkishólmur	Allan tímann	1 skip
12a.	Flatey	1777–1787	1 skip?
13.	Patreksfjörður	Allan tímann	1 skip, sem ávallt sigldi einnig á kauphöfn nr. 14
14.	Bíldudalur	Allan tímann	1 skip, sbr. nr. 13
15.	Dýrafjörður	Allan tímann	1 skip, sem oft sigldi einnig á kauphöfn nr. 16
16.	Ísafjörður	Allan tímann	1 skip, sbr. nr. 15
17.	Reykjarfjörður	Allan tímann	1 skip, sem ávallt sigldi einnig á kauphöfn nr. 18
17a.	Hrútafjörður	Um tímaeftir 1662	?
18.	Skagatrönd	Allan tímann	1 skip, sbr. nr. 17
19.	Hofsós	Allan tímann	1 skip
20.	Akureyri	Allan tímann	1 skip
21.	Húsavík	1614–1787	1 skip
22.	Vopnafjörður	Allan tímann	1 skip
23.	Reyðarfjörður	Allan tímann	1 skip
24.	Berufjörður	Allan tímann	1 skip

Heimildir:

Lovsamling for Island, bindi 1, bls. 142, 176, 412–413, 481, 637–638. Sama heimild, bindi 2, bls. 24–25, 43–44, 115–116. „Deliberations og Subskriptionsprotokol /. . . / 1742–1757“, RA fol. reg. 140–1. Skúli Magnússon 1786/1944, bls. 63, 67, 92. Jón Aðils, 1919, bls. 266, 273–275, 279–281, 289. Helgi Þorláksson: „Hólmurinn í Reykjavík“, bls. 105–110, 1974.

TAFLA 5.2.

Fjöldi kauphafna og mat á fjölda þeirra kaupskipa sem sigldu til Íslands á einokunartímanum.

	Kauphafnir	Skip
1602–1613	23	19–22
1614–1619	23	19–23
1620–1641	23	18–22
1642–1657	22	17–21
1662–1663	25	20–22
1664–1680	26	20–22
1681–1706	24	20–22
1707–1732	24	22–23
1733–1742	24	20–23
1743–1758	24	19–20
1764–1776	24	20
1777–1787	25	20–21
Vegið meðaltal	23,8	20,7

Skýringar

Árin 1658–1660 lá einokunarverslun Kaupmannahafnarbúa á Íslandi niðri vegna stríðs. Verslunin var enn þá í mikilli lægð 1661, en það ár fóru 12 dönsk skip frá Eyrarsundi til Íslands. Árin 1759–1763 ríkti mikil óvissa um fjölda ferða til Íslands vegna hugmynda, sem þá voru uppi um endurskipulagningu verslunarinnar.

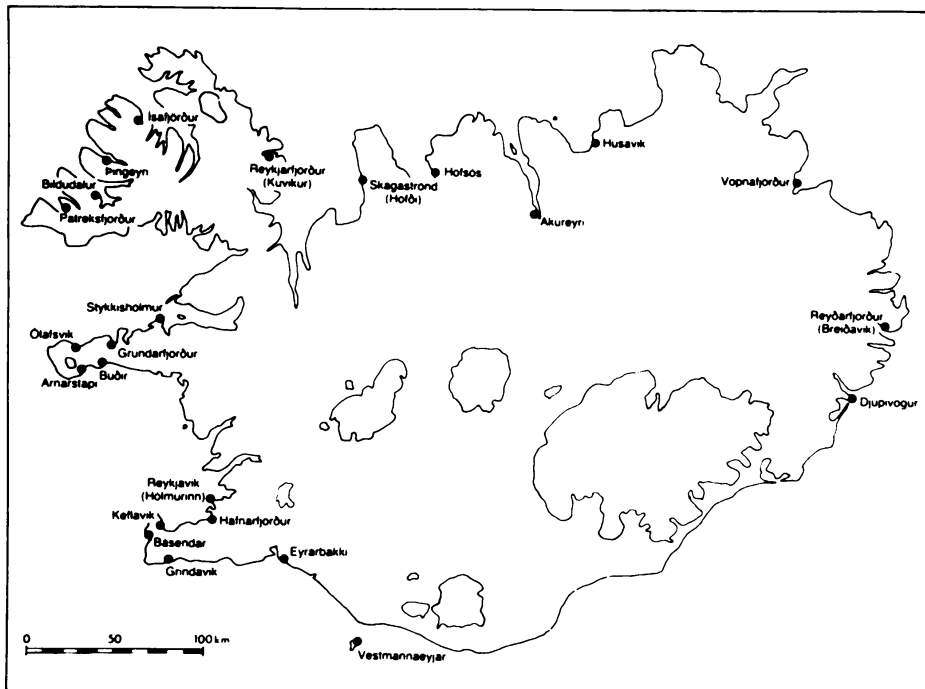
Heimildir:

Sjá töflu 5.1.

bakka var langstærsta sinnar tegundar í landinu; 20% þjóðarinnar bjó á því kaupsvæði. En hér var um undantekningu að ræða líkt og sjá má í töflu 5.1. 1743/58 sigldu 5 kaupför oft á 10 hafnir. Þá sigldu 19–20 kaupför til allra 24 hafnanna í landinu ár hvert.

Ljóst er að það var hagkvæmara fyrir kaupmenn að hafa færri en stærri skip þegar tækifæri gáfust. En skipin voru einnig nýtt sem vörugeymslur og það var þægilegra fyrir viðskiptavinum kaupmanna að hafa slíkar „vörugeymslur“ lengi við kauphöfnina. Einnig var kaupmönnum óhagræði í því að eyða tíma til að sigla milli kauphafna.

Því gat kaupfar aðeins þjónað tveim kauphöfnum, ef fjarlægðir

Skýringar

Nokkrar kauphafnir, sem aðeins var siglt til í stuttan tíma, eru ekki hafðar með á korti þessu. Þær eru:

- 1a. Bakkahjáleiga í Austur-Landeyjum.
- 7a. Eyri, Hvalfirði.
7. Straumfjörður í Mýrasýslu.
- 11a. Kumbaravogur á Snæfellsnesi (milli Grundarfjarðar og Stykkishólms).
- 12a. Flatey í Breiðafirði.
- 17a. Hrútafjörður.

Kort þetta er breytt útgáfa myndarinnar „Verslunarstaðir á Móðuharðindatíma“ í bókinni Skaftáreldar 1783–1784, bls. 217. Ítarlegri upplýsingar um kauphafnir eru í töflu 5.1.

milli þeirra voru litlar. Þannig var það talið hagkvæmt að stórt skip, sem var 100 verslunarlestir (u.þ.b. 200 tonn), þjónaði bæði kauphöfnunum í Keflavík og Hafnarfirði, en það var ávallt þörf fyrir sitt hvort kaupfarið fyrir kauphafnirnar Vopnafjörð og Berufjörð og var hvert þeirra 40-50 verslunarlestir.²

2. Sbr. bókhalmsgögn Íslandsverslunar Hörmangara 1743-1759. Verslunarlestir = „Commerce laster“. 1 verslunarlest = u.þ.b. 2 tonn, sbr. skýringargrein 22 hér að neðan.

5.2. SKIPASTÓLL KAUPMANNAHAFNAR OG ÍSLANDS- VERSLUNIN.

Í skjalasafni Eyrarsundstollheimtunnar er að finna mikilvægar upplýsingar um Íslandsverslunina og þá einkum um skip, sem sigldu til landsins og frá því.³

Dönskum skipum, sem sigldu um Eyrarsund, var í tollskránum skipt í tvo flokka, þau sem greiddu Eyrarsundstollinn og þau sem greiddu hann ekki.⁴ Skip Íslandsverslunarinnar voru í seinni flokkninum. Í prentaðri útgáfu þessara tollskjala er greint frá heimahöfn skipa, brottfararhöfn og áfangastað, jafnt fyrir þau skip sem greiddu tollinn og sem greiddu hann ekki. Í skránum er hægt að fá góðar upplýsingar um þau skip, sem sigldu frá Íslandi til dönsku sundanna á tímabilinu 1661-1783. Ennfremur eru tiltækar upplýsingar um skip, sem sigldu frá dönsku sundunum til dansk-norskra krúnulanda í Norður-Atlantshafi á tímabilinu 1669-1783, en þar er ekki að finna frekari skilgreiningu á því til hvaða krúnulanda þessi skip sigldu. Hins vegar eru þar upplýsingar um dönsk skip, sem sigldu frá Eyrarsundi til Íslands fyrir 1660.

Eins og nánar verður skýrt frá í kafla 5.3 réðu Hamborgarkaupmenn Íslandsversluninni fram til ársins 1602. Að meðaltali sigldu 17 kaupför frá Hamborg til Íslands ár hvert á tímabilinu 1581-1602.⁵ Stærstu Íslandsförin höfðu 40-60 manna áhafnir.⁶ Nokkur Hamborgarkauför héldu áfram að sigla til Íslands eftir að einokunarslun Dana hófst árið 1602 og raunar var það svo, að fjöldi þeirra skipa, sem sigldi frá Íslandi til Hamborgar, var svipaður á fyrstu árum einokunartímabilsins og á síðustu árunum fyrir þann tíma.⁷ Líkt og gerðist með skip dönsku einokunarkaupmannanna síðar meir, var fjöldi kaupfara í siglingu frá heimahöfn (Hamborg) til Íslands talsvert meiri en sá fjöldi sem sigldi frá Íslandi til heimahafnar. Ástæðan var

3. Sbr. Nina Ellinger Bang: Tabeller over Skibsfart og Varetransport gennem Øresund, 1497-1660, København 1906-1933. Nina Ellinger Bang og Knud Korst: Tabeller over Skibsfart og Varetransport gennem Øresund 1661-1783, København 1930-1953.

4. Nina Bang, bindi 1, 1906, bls. v.

5. R.Ehrenberg 1889, bls. 18-19.

6. Sama heimild, bls. 23.

7. Ernst Baasch 1894, bls. 48, 51.

sú, að mörg kaupför Hamborgara sigldu með íslenska varninginn beint til kaupendanna utan borgarinnar.⁸

Í einni heimild er þess getið, að Íslandsverslunarfélagið hafi árið 1638 haft 19 skip í förum til landsins.⁹ Samkvæmt Eyrarsundstollskránum sigldu að meðaltali 7,2 dönsk skip til Íslands ár hvert á tímabilinu 1602-1631. Eftir árið 1634 fjölgaði mjög dönskum skipum, sem sigldu til Íslands. Þessi fjölgun kom í kjölfar konunglegrar tilskipunnar, sem þá var gefin út, en þar var félaginu skipað að nota aðeins í siglingum til Íslands og frá landinu kaupför í eigu félagsins sjálfs. Félaginu var gefinn 5 ára frestur til að eignast öll þau kaupför, sem nota ætti í Íslandsversluninni.¹⁰

Að meðaltali sigldu 10 dönsk kaupför ár hvert til Íslands á tímabilinu 1635-1638, og á tímabilinu 1639-1657 hafði þeim fjölgað í 12,8 skip að meðaltali ár hvert. Ef árið 1648 er ekki meðtalið, en það ár sigldi aðeins eitt danskt kaupfar til Íslands, væri þetta árlega meðaltal 13,5. Árið 1656 sigldu 20 dönsk kaupför til Íslands, og árið 1652 voru þau 18. Ef þessi tvö ár eru undanskilin er ljóst, að á tímabilinu 1639-1657 neyddist verslunarfélagið til að hafa í förum í Íslandsversluninni 5-6 skip, sem ekki voru skráð í danskri heimahöfn. Þetta er svipaður fjöldi erlendra skipa og arftakar Verslunarfélagsins urðu að nota í Íslandsversluninni eftir 1660. Ekki er ósennilegt að þessi erlendu skip hafi aðallega verið hollensk, alla vega var sú raunin á tímabilinu eftir 1660.

Til eru upplýsingar um stærð þeirra kaupfara, sem notuð voru í Íslandsversluninni. Stærð alls flotans var rúmlega 1550 verslunarlestir á tímabilinu 1743-1759 að meðaltali ár hvert.¹¹ Árið 1721 var heildarstærð skipaflota Íslandsverslunarinnar 1596 verslunarlestir.¹²

Hugsanlegt er, að kaupför dönsku einokunarkaupmannanna á 17. öld hafi verið minni en þau kaupför sem notuð voru í Íslandsversluninni á 18. öld, en með hliðsjón af því hve stór skip Hamborgar-kaup-

8. Þetta má sjá með því að bera saman frásögn Ehrenbergs af skipum í siglingum til Íslands og frásögn Baasch af skipum í siglingum frá Íslandi, sbr. Ehrenberg og Baasch hér að ofan.

9. Grandjean 1953, bls. 44; sá höfundur vitnaði í Albert Olsen: Danmarks Søfart og Söhandel 1, bls. 333.

10. Grandjean 1953, bls. 46. Heimild hans í þessu samhengi: Kancelliets Brevböger.

11. Sbr. skýringargrein 20 hér að neðan.

12. Sbr. Jón Aðils 1919, bls. 337-338.

TAFLA 5.3.
 Dönsk skip á leið um Eyrarsund eftir áfangastöðum 1669–1783. Í hundraðshlutum.
 Þau skip, sem sigldu til hafna í Danmörku, Slésvík eða Holstein, eru hér ekki talin með.

	Noregur	Norður- Atlantshaf	Svíþjóð og Eystra- saltlönd	Holland	Spánn, Portúgal og Miðjarðar- hafslönd	Önnur Evrópu- lönd ¹	Vestur- Indíur Afrika lönd	Alls	Alls fjöldi skipa
1669–1680	24,2	32,7	24,7	5,1	2,0	10,8	0,5	100,0	831
1681–1690	31,3	29,4	14,7	7,5	4,3	12,6	0,3	100,1	1014
1691–1700	24,7	15,0	15,7	23,3	3,8	16,1	1,4	100,0	1707
1701–1710	37,1	19,7	17,3	6,0	2,2	15,4	2,4	100,1	1468
1711–1720	17,4	55,5	10,0	2,7	0,6	12,1	1,7	100,0	339
1721–1730	18,2	26,5	20,3	12,1	0,4	19,8	2,7	100,0	1052
1731–1740	26,6	19,1	14,6	14,9	0,6	20,9	3,3	100,0	1352
1741–1750	29,1	10,8	17,5	11,2	7,0	20,5	3,8	99,9	2368
1751–1760	32,1	10,0	16,7	9,0	14,4	12,5	5,2	99,9	3013
1761–1770	42,7	9,8	13,5	4,7	14,2	6,4	8,7	100,0	3400
1771–1783	23,7	13,7	14,8	8,3	18,1	8,1	13,3	100,0	5613

1. Einkum England og Frakkland.

Heimildir:

Nina Ellinger Bang og Knud Korst: Tabeller over Skibsfart og Varetransport gennem Øresund 1661–1783, 1. Tabeller over Skibsfarten.

manna voru í Íslandsversluninni á 16. öld og einnig af því, að umfang Íslandsverslunarinnar var svipað á 17. öld og það var löngum á 18. öldinni, verður að telja fremur ólíklegt, að verulegur stærðarmunur hafi verið á kaupförum einokunarverslunarinnar á 17. og 18. öld.

Árið 1635 var kaupskipafloði Kaupmannahafnar alls 2370 verslunarlestir og hann var 2600 lestir árið 1678. Mörg kaupskipin voru of lítil til að hægt væri að nota þau í Íslandsversluninni.¹³

Kaupskipafloði Kaupmannahafnar var mjög misstór eftir árum. Á friðartímum stækkaði hann smám saman, en minnkaði mjög mikið á stríðstímum. Stóri Norðurlandaófriðurinn í upphafi 18. aldar var mikið áfall fyrir danska skipaútgerð og danska verslun, og árið 1718, við lok ófriðarins, var kaupskipafloði Kaupmannahafnar aðeins 2252 verslunarlestir.¹⁴ Samkvæmt einni heimild var engin utanríkisverslun í Danmörku árið 1719 nema Íslandsverslunin og uxaverslun Jóta.¹⁵

Það er því augljóst að á mest allri 17. öldinni og á fyrstu áratugum 18. aldar dugði skipafloði Kaupmannahafnar engan veginn til að mæta þörfum Íslandsverslunarinnar. En samtímis skapaði Íslandsverslunin kaupskipafloða borgarinnar ákveðið öryggi, þar sem vegna hennar voru ávallt til staðar tiltæk verkefni fyrir flotann. Á öllu einokunartímabilinu, 1602-1787, stöðvuðust verslunarferðir frá Kaupmannahöfn til Íslands aðeins árin 1658-1660, hugsanlega þó einnig árið 1648.¹⁶

Á styrjaldarárunum 1676-1679 sigldu að meðaltali ár hvert aðeins 21 skip, sem höfðu heimahöfn í Danmörku, norður Eyrarsund á leið burt frá heimalandinu. 14 þessara skipa sigldu til dönsku krúnulandanna í Norður-Atlantshafi og 5 þeirra til Noregs. Meðan á Norðurlandsófriðnum stóð 1711-1719 sigldu ár hvert 31 dönsk skip að meðaltali ár hvert norður Eyrarsund, og af þeim fóru 19 til krúnulandanna í Norður-Atlantshafi og 5 til Noregs. Eins og sjá má í töflu 5.5 sigldu flest þessara 19 skipa á Norður-Atlantshafsleið til Íslands.

13. O.A. Nielsen, bindi 3, bls. 135.

14. O.A. Nielsen, bindi 4, bls. 167-168.

15. J. Marius S. Vibæk, bindi 2, 1935.

16. Þótt danskir kaupmenn gætu ekki siglt til Íslands 1658-1660 báru Íslendingar ekki fram nein sérstök klögumál vegna þess. Að því er best er vitað komu þá hollenskir og enskir kaupmenn skjótt í stað þeirra dönsku. Einn þeirra hollensku, kaupmaður af dönskum ættum, Jónas Trellund að nafni, settist að í Kaupmannahöfn eftir 1660 og varð þá einn af aðalmönnum einokunarverslunarinnar á Íslandi.

TAFLA 5.4.

Skip á leið frá Íslandi, sem sigldu um Eyrarsund, flokkuð eftir heima-
höfn 1661–1783.

	Holland	Þýska keisarad. Svíþjóð	Noregur	Danmörk	Alls
1661–1670	23	14	2	95	134
1671–1680	6	5		157	168
1681–1690	1		4	197	202
1691–1700			2	174	176
1701–1710			2	175	177
1711–1720			3	153	156
1721–1730		1	2	180	183
1731–1740			1	168	169
1741–1750			2	148	150
1751–1760				138	138
1761–1770				158	158
1771–1780				266	266
1781–1783				120	120

Heimildir:

Sjá töflu 5.3.

Við getum séð í töflu 5.3 til hvaða landa þau dönsku skip sigldu, sem leið áttu um Eyrarsund í utanlandsferðum. Þar kemur greinilega fram mikilvægi Íslandsverslunarinnar fyrir danska kaupskipaflotann, einkum fyrir 1740.

Við getur séð í töflu 5.4 að 71% allra þeirra skipa, sem sigldu frá Íslandi til Eyrarsunds á áratugnum 1661–1670, voru lögskráð í Danmörku. 17% skipanna voru hollensk og 10,5% voru frá öðrum erlendum ríkjum, aðallega borgum í Norður-Þýskalandi. Ekki færri en 5 kaupför sigldu þá ár hvert að meðaltali frá Íslandi til annarra hafna en Kaupmannahafnar og þá aðallega til borgarinnar Glückstadt við Elbuósa, og það virðist vera eðlilegt að álykta, að þessi skip hafi yfirleitt ekki verið dönsk. Af þessu leiðir að um það bil helmingur þeirra kaupfara, sem Íslandsverslunin hafði not af á þessum áratug, hafi þá verið lögskráð erlendis, það er utan Danmerkur.

Samkvæmt einni heimild notuðu dönsku kaupmennirnir mikinn fjölda hollenskra skipa í Íslandsversluninni fram til ársins 1677. Skip

Þessi sigldu venjulega beint frá Íslandi til Hollands.¹⁷ Þau er því ekki að finna í talnayfirlitinu í töflu 5.4. Þannig getum við séð í töflu 5.7, að sami skipafjöldi með danska heimahöfn sigldi árið 1670 frá Eyrarsundi til hjálanda konungs í Norður-Atlantshafi og þaðan til Eyrarsunds, eða 13 alls. Af erlendu skipunum 16, sem það ár sigldu frá Eyrarsundi til hjálandanna, snéru hins vegar aðeins 9 beint frá þeim til Eyrarsunds.

En það var einmitt á árinu 1670 sem konungur kvartaði yfir því að „flest skipin“, sem Íslandsverslunin hafði yfir að ráða, væru í erlendri eign, og því gaf konungur út tilskipun þess efnis, að á næsta ári og á komandi árum mætti aðeins nota í versluninni kaupför frá Danmörku og Noregi.¹⁸

En auglýnilegt var að á því voru miklir erfiðleikar að nota aðeins dönsk eða norsk skip í Íslandsversluninni og því gaf konungur út tilskipanir árin 1671 og 1674, sem gáfu kaupmönnum leyfi til að leigja einnig kaupför frá Slésvík og Holstein. Með nýjum tilskipunum 1677, 1683 og 1692 veitti konungur kaupmönnum leyfi til að hafa utanríkis-skip í siglingum til Íslands.¹⁹

Áratuginn 1671-1680 var mikil aukning í fjölda danskra skipa í Íslandsversluninni, bæði hlutfallslega og að heildartölu, líkt og sjá má í töflu 5.4. 93,5% þeirra skipa, sem þá sigldu frá Íslandi *til* Eyrarsunds, voru dönsk. Eftir árið 1680 kom það aðeins tvisvar fyrir að skip, sem ekki voru frá danskri (eða norskri) heimahöfn, sigldu frá Íslandi *til* Eyrarsunds. Þessi tvö skip voru hollenskt kaupfar árið 1685 og kaupfar frá Lübeck árið 1729. Hins vegar var talsverður fjöldi hollenskra skipa meðal þeirra kaupfara, sem fóru *frá* Eyrarsundi til hjálanda konungs í Norður-Atlantshafi, en þau voru alls 20 á árunum 1677-1679. Á þessum árum geisaði seinna Skánarstríðið, en þá minnkaði mjög danski flotinn, og bandamenn Dana, Hollendingar, komu þeim þá einnig til aðstoðar við að útvega skip. Þessi hollensku kaupför sigldu vafalaust beint frá hjálöndunum til annað hvort Hollands eða Glückstadt.

Alls sigldu sex hollensk skip frá Eyrarsundi til hjálandanna í Norður-Atlantshafi á áratugnum 1680-1689. En eftir það tók fyrir notkun

17. Marie Simon Thomas, 1935, bls. 77.

18. Lovsamling for Island, bindi 1, bls. 334.

19. Sama heimild, bls. 335, 352, 362, 398, 500.

TAFLA 5.5.

Skip á leið frá Norður-Atlantshafi til Eyrarsunds og frá Eyrarsundi til Norður-Atlantshafs.

Skip frá Íslandi, Færeyjum og Grænlandi í hundraðshlutum af heildarfjölda allra skipa á leið frá Norður-Atlantshafi til Eyrarsunds. 1671–1783.

	Skip á siglingu um Norður-Atlantshaf			Skip á siglingu frá Norður-Atlantshafi til Eyrarsunds, í hundraðshlutum		
	Til Eyrarsunds	Frá Eyrarsundi	Mismunur ¹	Ísland	Færeyjar	Hvalveidar og Grænland
1671–1680	190	275	85	89	3	8
1681–1690	259	312	53	78	4	18
1691–1700	214	271	57	82	9	9
1701–1710	229	290	61	77	14	9
1711–1720	172	194	22	91	8	1
1721–1730	216	285	69	85	12	3
1731–1740	209	262	53	81	17	2
1741–1750	194	257	63	77	19	4
1751–1760	247	301	54	56	16	28
1761–1770	252	334	82	63	16	21
1771–1780	493	568	75	54	12	34
1781–1783	174	199	25	69	8	23

1. Mismunurinn á þeim skipsfjölda, sem sigldi frá Eyrarsundi til Norður-Atlantshafs og þeim fjölda, sem sigldi frá Norður-Atlantshafi til Eyrarsunds, sýnir þann fjölda skipa, sem hófu siglingu í Eyrarsundi til Norður-Atlantshafs en sem á bakaleiðinni frá löndum í Norður-Atlantshafi sigldu fyrst til hafnar á meginlandi Evrópu utan Eyrarsundssvæðisins.

Heimild:

Sjá töflu 5.3.

allra hollenskra skipa og raunar annarra utanríkisskipa einnig í verslun Dana á Norður-Atlantshafi, að undanskildu kaupfarinu frá Lübeck árið 1729. Auk dönsku skipanna voru aðeins norsk skip höfð í siglingum í þessari verslun, en þessi norsk skip komu yfirleitt ekki inn í Eyrarsund. Eitt kaupfar, sem var hlaðið timbri, sigldi frá Noregi

TAFLA 5.6.

Skip á leið frá Íslandi til Eyrarsunds.

Meðalfjöldi ár hvert á hverjum áratug og á ýmsum tímabilum einokunarverslunarinnar, ásamt staðalfrávikum, 1661–1780.

	Meðaltöl	Staðalfrávik
1661–1670	13,4	4,1
1671–1680	16,9	5,7
1681–1690	20,2	2,9
1691–1700	17,6	1,4
1701–1710	17,7	7,2
1711–1720	16,6	4,6
1721–1730	18,3	3,2
1731–1740	16,8	3,3
1741–1750	14,9	1,7
1751–1760	13,8	2,2
1761–1770	15,8	2,4
1771–1780	26,6	8,8
1701–1732	17,9	5,2
1733–1742	15,0	1,3
1743–1758	14,7	1,6
1764–1773	17,0	3,4

Heimildir:
Sjá töflu 5.3.

til Íslands á hverju ári. Sennilegt er að skip þetta hafi haft heimahöfn í Noregi, en þetta er ekki vitað með vissu þar sem timburskipið var ekki skráð í skjölum Eyrarsundstollheimtunnar.

Kveðið var skýrt á um það í lögum og reglum einokunarverslunarinnar, að öll skip, sem sigla áttu til Íslands, skyldu hefja siglinguna í Kaupmannahöfn, þó var norska timburskipið hér undanskilið. Þessi regla gildi einnig, þegar áætlað var að kaupförin sigldu frá Íslandi til hafna utan Danmerkur, sem í flestum tilfellum var Glückstadt.

Í bókum Íslandsverslunar Hörmangara 1743–1759 fást upplýsingar um fjölda skipa, sem þeir tóku á leigu í verslun þessari, en verslunarfélag þeirra átti engin skip heldur tók þau öll á leigu. Einnig má þar finna upplýsingar um stærð skipanna og leiguverðið. Upplýsingar um öll kaupförin eru aðeins til staðar fyrir fimm ár, 1743, 1744, 1750,

1751 og 1752,²⁰ en óhætt er að telja að þessi fimm ár gefi góða mynd af skipakosti Hörmangarafélagsins allt verslunartímabilið.²¹

Á þessum fimm árum sigldu á vegum kaupmanna að meðaltali 20,2 skip ár hvert. Þessi kaupskipafloti samsvaraði í árlegu meðaltali 1503 verslunarlestum, eða um það bil 3000 tonnum,²² og meðalstærð hvers skips var þannig tæplega 150 tonn.

Þessi skipafjöldi í verslunarbókum Hörmangara er í góðu samræmi við þær upplýsingar, sem fá má úr skýrslum Eyrarsundstollheimtunnar eins og kemur greinilega fram í töflu 5.6: Þar sést að 14,7 skip komu að meðaltali til Eyrarsunds frá Íslandi ár hvert á tímabilinu 1743-1758, en vitað er að fimm skip sigldu þá reglulega frá Íslandi til Glückstadt við Elbuósa. Heildarskipafjöldinn, sem sigldi frá Íslandi, nam þannig 19,7 skipum að meðaltali ár hvert.

Stærð hvers skips í Íslandssiglingum 1743-1758 var breytileg og fór mjög eftir því hver kauphöfnin var. Minnsta Íslandsfarið var um það bil 60 tonn (31 verslunarlestir) og það stærsta um það bil 250 tonn (126 verslunarlestir).

Sjá má fjölda kaupfara í Íslandsversluninni 1661-1783 í töflum 5.4, 5.5 og 5.6. Mest allt þetta tímabil sigldu yfirleitt ekki færri skip en fimm beint frá Íslandi til Glückstadt.

Athyglisvert er að hæstu frávík tíu ára meðaltala í töflu 5.6 er að finna á tímum styrjalda og lægstu frávikin er að finna þegar verslunin var í höndum sérstakra verslunarfélaga. Frávikin á styrjaldartímum endurspeglar að sjálfsögðu þá óvissu, sem þá var í siglingum til landsins, og lágu frávikin á tímum verslunarfélaganna sýna, að þau gátu betur komið við hagræðingu í skipaflutningum en einstakir kaupmenn.

Skjalaheimildir Eyrarsundstollheimtunnar um kaupför í Íslandssiglingum eru í góðu samræmi við aðrar heimildir, eins og þegar hefur verið skýrt frá í tilfelli Hörmangara. Þannig kom aukningin í fjölda

20. RA fol. reg. 140, 1 og 2.

21. Flest árin vantaði heimildir um eina eða tvær hafnir, en heimildaskorturinn var ekki kerfisbundinn heldur tilviljanakenndur og hann breyttist frá einni höfn til annarrar frá einu ári til annars. Gott samræmi var milli ára í stærð þeirra skipa, sem sigldu til sömu hafna. Því er mögulegt að halda því fram, að þessi 5 ár hafi verið táknræn fyrir allt tímabilið 1743-1758.

22. Hér var ekki um þyngdarmál að ræða heldur rúmmál, en venjulega er talið að 4000 pund hafi verið í einni verslunarlest, þ.e. ein verslunarlest = tvö tonn.

TAFLA 5.7.

Dönsk skip og önnur skip, sem sigldu milli dönsku hjálandanna og Eyrarsundssvæðisins árið 1670.

	Danmörk	Skráningarstaður Utan Danmerkur	Alls
Frá Íslandi til Eyrarsunds	12	7	19
Frá Grænlandi og Færeyjum til Eyrarsunds	1	2	3
Alls frá hjálöndunum til Eyrarsunds	13	9	22
Frá Eyrarsundi til hjálandanna í Norður-Atlantshafi ¹	13	16	29
Mismunur ²	0	7	7

1. Í heimildum er hvergi getið til hverra hjálönda konungs í Norður-Atlantshafi skipin sigldu, aðeins frá hvaða hjálöndum þau sigldu.
2. Hér er um að ræða fjölda þeirra skipa, sem sigldu frá Eyrarsundsborgunum, en fóru ekki þangað á leiðinni til baka frá hjálöndunum í Norður-Atlantshafi.

Heimildir:

Sjá töflu 5.3.

skipa, sem sigldu frá Íslandi til Eyrarsunds árið 1771, heim og saman við þá staðreynd að á því ári var hætt beinum siglingum milli Íslands og Glückstadt og þessum siglingum var í staðinn beint til Kaupmannahafnar.²³ Aukningin í skipafjöldanum 1777-1778 skýrist fyrst og fremst með nýstofnaðri konungsútgerð þilskipa á Íslandi og stafar þessi aukning þannig ekki af fjölgun kaupskipa í Íslandssiglingum.

Ávallt sneru færri dönsk skip beint frá Norður-Atlantshafslöndunum til Eyrarsunds en sem fóru frá Eyrarsundi til Norður-Atlantshafs eins og sjá má í töflu 5.5, og hefur ástæða þessa þegar verið rakin. Á árunum 1711-1720 var þessi mismunur í lágmarki og má útskýra það með tilskipunum konungs um að siglt skyldi með íslenskar matvörur í stórauðnum mæli til Kaupmannahafnar, en þar var þá þröngt í búi vegna Norðurlandaófriðarins.

23. Sbr. kafla 8.2.

5.3. HAMBORG OG GLÜCKSTADT.

Eins og fyrr hefur verið rakið var það meining Danakonungs árið 1602, að kaupmönnum Hamborgar yrði meinuð öll þátttaka í Íslandsversluninni. En það var hægara sagt en gert, enda voru Íslandskaupmenn Hamborgar skipulagðir í sérstökum félagsskap, Íslandsgildinu, og þeir höfðu góða reynslu af þessari verslun, þeir réðu yfir nauðsynlegum skipum til Íslandssiglinga og þeir höfðu komið sér upp öflugum dreifingarkerfi á íslenskum útflutningsafurðum. Nýju dönsku einokunarkaupmennirnir höfðu hvorki reynslu, skip eða sambönd og því var það Hamborgarkaupmönnum stundum auðveldur leikur að hafa áfram ákveðin tók á Íslandsversluninni, þrátt fyrir það að þeim væri meinað að sigla til Íslands.

Eins og vikið hefur verið að hér að framan í kafla 4.1 misstu flestir kaupmenn Málmeysjar rétt til verslunar á Íslandi árið 1614 vegna þess, að þeir voru taldir vera aðeins leppar verslunarfyrirtækja í Hamborg. Í þeim miklu erfiðleikum, sem kaupmenn í Danmörku höfðu við að útvega næg skip til Íslandssiglinga, var óhjákvæmilegt annað en að þeir leituðu til Hamborgar um skip. Því takmarkaði og bannaði konungur notkun erlendra skipa í Íslandsversluninni.

Ekki var erfitt að þjálfa danska kaupmenn til að hafa verslunarvit á Íslandi. Það var einnig mögulegt, þótt seint sæktist, að koma upp nægilega stórum kaupskipaflota í Kaupmannahöfn til að sinna Íslandsversluninni. En erfitt og raunar illmögulegt var að ná undir danska kaupmenn þeim verslunarsamböndum í Mið-Evrópu, sem Hamborgarkaupmenn höfðu stofnað til að selja íslensku skreiðina. Eigi að síður gerði Kristján konungur IV tilraunir til að flæma Hamborgara frá allri beinni og óbeinni þátttöku í Íslandsversluninni og hefur þess verið getið til, að konungur hafi gert þetta fyrir Hollendinga, sem vildu losna við keppinauta sína í Norður-Þýskalandi.²⁴

Árið 1620 bannaði Kristján IV útflutning á íslenskum afurðum til Hamborgar.²⁵ Um svipað leyti hafði konungur sett á stofn nýja borg við Elbuárósa, sem bar það merkilega nafna Glückstadt, sem þýðir lukkunnar borg, og var engin tilraun gerð til að fela þá staðreynd, að

24. Sbr. til dæmis Grandjean 1953.

25. Detlef Detlefsen, 1906, bls. 202.

borgin var stofnuð til höfuðs Hamborg.²⁶ Árið 1623 var ákveðið að Glückstadt ætti að vera sérstök „útflutningshöfn Íslands og viðtakandi allrar íslenskrar vöru“.²⁷ Eigi að síður héldu mörg kaupför áfram að flytja íslenskar útflutningsvörur til Kaupmannahafnar, enda var tilskilið að allur innflutningur til Íslands skyldi fara þaðan. Þannig sigldu árið 1625 tólf kaupför frá Íslandi til Kaupmannahafnar en aðeins níu til Glückstadt.²⁸ Árið 1655 fóru flest Íslandsförin beint til Kaupmannahafnar á utanleiðinni.²⁹ Eins og fyrr var vikið að í kafla 5.2 fóru fjórðungur skipa Hörmangara 1743-1758 til Glückstadt en hin fóru til Kaupmannahafnar.³⁰ Skipin, sem þá sigldu til Glückstadt, komu frá bestu fiskihöfnum landsins þannig að þangað var augsýnilega send besta og dýrasta útflutningsvara landsmanna.

En Kristján konungur IV gerði sér háar hugmyndir um framtíð sinnar lukkuborgar, Glückstadt. Þar átti að rísa öflug kaupmannastétt, sem í samvinnu við borgara Kaupmannahafnar yfirtæki hlutverk Hamborgar í Þýskalandsversluninni.³¹ En Glückstadt varð aldrei annað en smáborg og þar varð aldrei til sterk kaupmannastétt. Fulltrúar Íslenska Verslunarfélagsins (1620-1662) komust brátt að því, að hagkvæmara væri að selja íslensku vörurnar beint til verslunarfyrtækja í Hamborg en að setja hana í geymslu í Glückstadt í óvissri von um sölu einhvern tímann síðar. Raunar var það sá frægi kaupmaður, Hans Nansen, sem lagði grundvöllinn að framtíðarsamvinnu dönsku einokunarverslunarinnar á Íslandi og kaupmanna Hamborgar, en Hans Nansen var erindreki verslunarfélagsins í Glückstadt 1627-1639.³²

Bæði konungi og Hollendingum þótt þessi samvinna slæm og árið 1636 var Íslandsverslunarfélaginu bannað að láta umskipa vörum á ánni Elbu; fyrst skyldi koma öllum vörum fyrir í geymslum í Glückstadt.³³ Nýjar konunglegar tilskipanir um að félagið skyldi

26. Grandjean 1953, bls. 40.

27. Sama heimild. Sjá einnig Baasch, 1889, bls. 55. Baasch notar hér sem heimild Corpus Const. Reg - Hols, 111, 118-119.

28. Skúli Magnússon 1786/1944, bls. 72.

29. Skúli Magnússon í Lbs. 86 fol., sbr. Jón Aðils 1919, bls. 694.

30. Sbr. töflu 5.6. Við fjöldann skal bæta skipunum 5, sem sigldu beint til Glückstadt.

31. Sbr. Gerhard Köhn, 1974, bls. 25-26, F.C. Rode, 1950, bls. 32-33.

32. Grandjean 1953, bls. 42-49, 67-70.

33. Sama heimild, bls. 49. Sjá einnig Diplomatarium Kjöbenhavn, bindi 5, bls. 185-186.

notfæra sér hafnaraðstöðuna í Glückstadt og hætta öllum beinum siglingum milli Íslands og Hamborgar voru gefnar út árin 1645 og 1646. Árið 1647 var gefin út tilskipun þess efnis, að allar íslenskar afurðir yrði að geyma í Glückstadt að minnsta kosti í 14 daga áður en þær yrðu seldar utanríkismönnum.³⁴

Það er óneitanlega athyglisvert, að skömmu eftir að einokunarsluninni hafði verið komið á og Hamborgarkaupmenn verið reknir frá allri verslun á Íslandi, komust nýju einokunarkaupmennirnir dönsku og gömlu Íslandskaupmennirnir í Hamborg að samkomulagi, sem var báðum aðilum til hagnaðar. Viðskiptastaður kaupmannahópanna tveggja var borgin, sem upphaflega hafði verið stofnuð í þeim tilgangi að eyðileggja verslunarsvæði Hamborgar. Sá maður, sem bar mestu ábyrgðina á að skapa þetta samband gömlu og nýju einokunarkaupmannanna á Íslandi, Hans Nansen, varð síðar leiðtogi borgara Kaupmannahafnar á þeim tíma, þegar stjórnmálalegt vægi þeirra var mikið.

Í þeim friðarsamningum, sem bundu enda á Þrjátíu ára stríðið í Þýskalandi árið 1648, var staða óháðra borgríkja í Þýska keisaraveldinu gerð öruggari en áður var og naut Hamborg að sjálfstöðu góðs af þessu.

Vegna þeirra mörgu Svíastyrjalda, sem Danakonungur háði á seinni hluta 17. aldar og fyrstu áratugi 18. aldar, voru oft miklir erfiðleikar á því að útvega íbúum Kaupmannahafnar brýnustu lífsnauðsynjar, eins og matvæli. Þá var gripið til þess að skylda Íslandskaupmenn að flytja íslenskar matvörur eingöngu til Kaupmannahafnar. Tilskipun þess eðlis var gefin út árið 1678³⁵ og nýjar tilskipanir sama efnis árin 1691, 1700, 1709, 1711 og 1716.³⁶ Þessar tilskipanir höfðu óneitanlega neikvæð áhrif á viðskiptatengslin milli Íslands og Glückstadt og er þetta sennilega ein skýringin á því hvers vegna illa gekk að efla verslunarhlutverk Glückstadt.

Í verslunarskilmálunum 1662 var ákvæði um að allar íslenskar afurðir, sem fluttar væru út til Elbuárósa, yrðu settar í geymslu í Glückstadt.³⁷ En þetta ákvæði um geymsluskyldu í Glückstadt var

34. Grandjean 1953, bls. 67-70.

35. Lovsamling for Island, bindi 1, bls. 368.

36. Sama heimild, bls. 532, 668, 677, 703.

37. Sama heimild, bls. 280.

mildað talsvert í nýrri konunglegri tilskipun árið 1682. Þar var sú almenna regla sett fram, að íslenskar afurðir ætti að flytja til útlanda, *nema þegar þörf væri fyrir þær í Danmörku*. Hér var augsnilega um að ræða áhrif fyrri reynslu af birgðærfiðleikum Kaupmannahafnar. Færu íslensku vörurnar til Elbuárósa átti að flytja þær til Glückstadt, en tímabil geymsluskyldu þar í borg var minnkað úr 14 dögum í 5 daga.³⁸

Í skilmálum einokunarverslunarinnar 1684, 1706, 1721, 1733, 1742 og 1763³⁹ voru engin ný ákvæði um ferðir til Glückstadt og Elbuárósa eða um geymsluskyldu í Glückstadt. Í verslunarskilmálunum 1684-1733 var ávallt sett ákvæði, sem bannaði Íslandskaupmönnum að vera leppar verslunarfyrirtækja í borgum Þýska keisaradæmisins, og var Hamborg ávallt nefnd fyrst í því samhengi.

Á tímum umdæmaverslunarinnar, eða árið 1713, ákváðu nokkrir Íslandskaupmenn, sem sigldu til Glückstadt, að taka upp samvinnu í verðsamningum við Hamborgarkaufmenn til að fá hærra verð fyrir skreiðina. Svipuð tilraun til verðsamvinnu var gerð árið 1729.⁴⁰ Í báðum tilfellum virðast þessir tilburðir Íslandskaupmanna til verðstýringar hafa runnið út í sandinn og Hamborgarkaufmenn farið með sigur af hólmi. Þetta var meginástæða þess, að umdæmaverslunin var afnumin árið 1732 og eitt verslunarfélag fyrir allt landið var stofnað í hennar stað. Hlutverk verslunarfélagsins var að styrkja samningsstöðu dönsku kaupmannanna gagnvart fiskkaupendum í Hamborg.⁴¹ Þegar eftir stofnun félagsins gerði það skreiðarsölusamning⁴² við Hamborgarkaufmanninn Hans Panden Printz.⁴³

Ýmsar athyglisverðar upplýsingar um verslun Hamborgarkaufmanna með íslenska skreið á fyrri hluta og um miðbik 18. aldar er að

38. Sama heimild, bls. 390.

39. Sama heimild, bls. 406-413, 629-637. Lovsamling for Island, bindi 2, bls. 10-24, 145-161, 400-418. Lovsamling for Island, bindi 3, bls. 466-493.

40. Lbs. 91 Fol., Lbs. 92 Fol., Jón Aðils 1919, bls. 177.

41. Jón Aðils benti einnig á þetta 1919 (bls. 177).

42. Kristofer Glamann hélt því fram árið 1966, að deilurnar milli Danakonungs og Hamborgar 1726-1736 höfðu valdið því að slitnað hefðu á tímabilinu öll verslunarsambönd Kaupmannahafnar og Hamborgar. (Glamann 1966, bls. 64-74). En samkvæmt bókhaldsgögnum Annars Íslenska Verslunarfélagsins (sbr. tilvitnun 43) voru verslunarsambönd þess við Hamborgarkaufmenn óslitin þá.

43. Stadsarkivet, reg. 65, Deliberations Protokoll, bls. 55.

finna í ævisöguágripi kaupmannsins Jacob Hinrich Hudtwalcker (1710-1781), en ágríp þetta ritaði sonur hans, Hamborgarkaupmaðurinn og öldungardeildarmaðurinn, Johann Michael Hudtwalcker (1747-1818). Faðirinn, Hudtwalcker eldri, var í þjónustu fiskikaupmanns á tímabilinu 1727-1743 og eftir að hann hafði stofnað sitt eigið fyrirtæki árið 1743 verslaði hann með fiskafurðir.⁴⁴

Mikilvægustu fiskafurðirnar í Hamborg á 18. öld voru síld og skreið. Síldina keyptu Hamborgarkaupmenn af Hollendingum, Englendingum, Skotum og Norðmönnum. Fiskikaupmenn Hamborgar voru völdugustu dreifingaraðilar síldar í Þýskalandi, þó með mikilvægum undantekningum, t.d. í Rínarhéruðum, en þar voru Hollendingar nær einráðir.⁴⁵

Að sögn Hudtwalckers voru neytendur skreiðarinnar íbúar „kaþólskra landa Þýskalands og Ungverjalands og kaþólikkar í löndum mótmælenda“. Þeir föstuðu í sex vikur á ári hverju og á öllum föstudögum að auki. Hudtwalcker skýrði uppruna orðsins fasta með *fisch essen*, þ.e. að éta fisk! Því var það, að hleypidómafullir pápistar átu aðeins fisk um föstuna⁴⁶ og þetta skapaði mikla eftirspurn eftir fiski. „Hamborg fullnægði þessari eftirspurn að nokkru leyti með fiski frá Bergen og Þrándheimi í Noregi en aðallega þó með því að útvega þann fisk, sem munkunum og prestunum þótti bestur, en það var íslenska skreiðin“.⁴⁷

Þar sem Íslandsverslunin var á þessum tíma í höndum einokunarfélaga í Kaupmannahöfn gerðu verslunarfyrirtækin í Hamborg langtímasamninga við verslunarfélögin í Kaupmannahöfn, þar sem ákveðið var að öll sú skreið, sem fengist frá Íslandi, skyldi seld kaupmönnum í Hamborg.⁴⁸ Fyrirtækin í Hamborg, sem aðallega versluðu með íslensku skreiðina, voru Persent, Printz og Mumssen. „Hagnaðurinn sem þau fengu af þessari fiskverslun var mjög mikill“.⁴⁹

44. Oscar L. Tesdorpf birti endurminningar Hudtwalckers öldungadeildarmanns í Zeitschrift des Vereins für Hamburgische Geschichte, bindi 9, 1894, bls. 151-181.

45. Hudtwalcker, bls. 154.

46. Sama heimild, bls. 155.

47. Sama heimild. Íslenska skreiðin hét *Flachfische*.

48. Sama heimild. Þetta er eina tilfellið, þar sem Hudtwalcker hafði að nokkru leyti rangt fyrir sér, eftir því sem best er hægt að sjá. Ekki öll heldur „aðeins“ mestöll íslenska skreiðin var seld til Hamborgar.

49. Sama heimild.

Samkvæmt bókhaldsgögnum einokunarfélaga Íslandsverslunarinnar í Kaupmannahöfn á tímabilinu 1733-1758⁵⁰ voru gerðir skreiðarsölusamningar við eftirtalin verslunarfyrirtæki í Hamborg:

1733: Hans Panden Printz.⁵¹

1743-1746: Jacob Mumssen & Intressenter.

1747-1750: Niculaus Persent & Intressenter.

1751-1758: Bernhard & Hermann Printz⁵²

Samkvæmt sjóðdagbók Íslenska verslunarfélagsins 1743-1758 var nán samvinna milli þessara þriggja verslunarfyrirtækja í Hamborg.⁵³ Þannig kemur skýrt fram að fyrirtækin keyptu sameiginlega íslenska skreið af Íslenska Verslunarfélaginu á tímabilinu 1750-1758. Við vitum deili á einum þessara kaupmanna, Jacob Mumssen.⁵⁴ Hann fæddist árið 1688 og dó árið 1747 og dánarárið útskýrir hvers vegna samningurinn fór þá á nafn fyrirtækisins Persent. Jacob Mumssen var félagi í hinu forna gildi Skánarfara (*Schonenfahrer-Gesellschaft*), sem auglýsilega hafði yfirtekið alla fiskverslun Hamborgarkaupmanna á Norðurlöndum eftir að gildi Íslandsfara og Björgvinjarfara voru orðin óvirk á 17. öldinni sakir þeirra hindrana, sem konungur Danmerkur og Noregs hafði lagt á starf þeirra.⁵⁵

Vegna þeirra nán samvinnu, sem ríkti milli fyrirtækjanna þriggja (Mumssen, Printz og Persent) er eðlilegt að draga þá ályktun, að einnig Printz og Persent hafi verið félagar í gildi Skánarfara.

Á tímabilinu 1743-1759 fór um það bil 25% heildarverðmætis íslenskrar útflutningsvöru til vörugæmslu verslunarfélagsins í Glückstadt, eins og sjá má í töflu 7.3. 24,7% söluverðmætis allrar íslenskrar útflutningsvöru kom frá verslunarfyrirtækjunum í Hamborg á umræddu tímabili. Hér var um tvo þriðju hluta alls fiskútflutnings Íslendinga að ræða og að auki var þetta arðvænlegasti útflutningur verslunarfélags Hörmangara frá Íslandi.

50. Heimildir um Annað Íslandsfélagið (1733-1742) er að finna í borgarskjalasafni Kaupmannahafnar. (Stadsarkivet í København, hér: Reg. 65. (sbr. skýringargrein 43). Tímabilið 1743-1758: R.A. fol. reg. 140.

51. Sbr. skýringargrein 43 hér að ofan.

52. R.A. Fol. reg. 140, nr. 10, 11, 12.

53. Sama heimild, nr. 11.

54. Deutsches Geschlechterbuch (Genealogisches Handbuch Bürgerlicher Familien). Bindi 44, 1923, Bls. 249-252.

55. Martin Reissmann, 1975, bls. 151-153.

Á hungursneyðarárunum á Íslandi 1756-1758 minnkaði að sjálf-sögðu útflutningur frá Íslandi til Glückstadt og Hamborgar, en þó miklu minna en heildarútflutningur frá Íslandi á þessum árum.

Í köflum 7.2 og 8.2 er fjallað um endalok vöruhúss Íslandskaupmanna í Glückstadt og sölu íslenskra afurða þaðan til fyrirtækja í Hamborg.

VIÐAUKI VIÐ KAFLA 5.3.

VALDATAFL KRISTJÁNS IV Í HOLSTEIN.

Oldenburgska konungsættin, sem ríkt hafði í Danmörku frá 1448, kom upprunalega frá hertogadæminu Holstein, sem er skammt sunnan núverandi landamæra Danmerkur og Þýskalands. Þessi konungsætt var ávallt mjög tengd þýsku lénsríki sínu. Á 16. öld skiptist hertogadæmið milli sona Friðriks I Danakonungs.

Hamborg var upphaflega hluti hertogadæmisins Holsteins. En árið 1510 varð borgin fríbörg innan Þýska keisaradæmisins. Engu að síður taldi Danakonungur, sem jafnframt var hertogi Holsteins að stórum hluta, sig vera á einhvern hátt lénsheerra borgarinnar. Átök hans við borgarbúa stöfuðu mest af baráttu hans við að ná yfirráðum yfir borginni, en borgarbúar voru ávallt nokkuð ófúsir til að viðurkenna þau.

Í Þrjátíu ára stríðinu 1618-1648 var markmið Hamborgarbúa fyrst og fremst það að forðast reiði og ófrið furstanna, hvort sem um var að ræða Danakonung, hertogann af Holstein-Gottorp, Svíakonung, keisara Þýsk-rómverska ríkisins eða aðra pótentáta. Þótt styrjöld þessi hafi stundum verið nefnd trúarbragðastyrjöld milli kaþólskra og mótmælenda, börðust hér í raun og veru allir á móti öllum. Þannig voru flestir íbúar Hamborgar almennt Lúterstrúar og keisarinn var kaþólskur, en samt töldu Hamborgarbúar best að vera undir beinni vernd keisarans, því að hann var lengra í burtu en aðrir furstar og var auk þess tilbúinn að virða sjálfstæða stöðu borgarinnar.

Í kafla 5.3 var vikið nokkuð að tilraunum Danakonungs til að eyðileggja verslunarstöðu Hamborgar. En það var einnig freistandi fyrir Danakonung, sem jafnframt var hertogi Holsteins eins og áður var getið, að ná borginni á sitt vald og gera hana að hluta af ríki sínu. Raunar var Kristján IV stöðugt að styrkja stöðu sína í nágrenni Ham-

borgar og þannig náði hann borginni Altona á sitt vald árið 1640, en Altona var aðeins 4 kílómetra frá borgarmúrum Hamborgar.

Árið 1628 lagði Kristján IV á svonefndann Elbutoll. Öll skip, sem sigldu um ána Elbu, skyldu greiða hertoga Holsteins, þ.e. Kristjáni IV Danakonungi, ákveðinn toll. Tollinn átti að innheimta við flota-stöð hertogans í Glückstadt.⁵⁶

Tollur þessi varð að sjálfsögðu víða mjög óvinsæll, meðal annars hjá Svíum, sem töldu meira en nóg að þurfa að greiða Danakonungi Eyrarsundstoll. Verst var þó Hamborgarbúum við Elbutollinn, enda ógnaði hann allri verslun þeirra og raunar bauð Kristján IV árið 1640 að veita þeim undanþágu frá því að greiða tollinn, ef þeir greiddu honum í eitt skipti fyrir öll 200.000 ríkisdali.⁵⁷ (Kristján IV var á þessum tíma í mikilli fjárþröng, eins og raunar oft áður).

Vorið 1643 setti Kristján IV hafnbann á Hamborg til að knýja borgarbúa til hlýðni og peningagreiðslna. Í þeim samningaviðræðum, sem fylgdu í kjölfar hafnbannsins, komu fulltrúar Hamborgarbúa með eftirfarandi kröfur: Afnám Elbutollsins, undanþágu frá greiðslu Eyrarsundstolls og leyfi til að versla á Íslandi og í Færeyjum.⁵⁸ Þessar kröfur voru eðlilegar, ef Hamborg viðurkenndi innlimun sína í Danaveldi, eða nánar tiltekið þann hluta Holsteins, sem Kristján IV var hertogi yfir.

Innrás Svía í Holstein og Jótland haustið 1743 gerði frekari samningaviðræður ónauðsynlegar og Hamborg varð óháð hertogaveldinu í Holstein. Það hafði í för með sér, að kaupmenn Hamborgar héldu áfram að greiða Eyrarsundstoll og þeir fengu ekki að versla á Íslandi (hvað þá að fá einokun á verslun þar gegn greiðslu álitlegrar fjárupphæðar). Elbutollurinn var endanlega úr sögunni vegna hernaðarvanmáttar Kristjáns IV.

Í íslenskri söguritun hefur hingað til gleymst að líta á tillögur Hamborgarbúa á þessum tíma í réttu samhengi, sem var valdatafl Kristjáns IV í Holstein og hvort Hamborg yrði hluti af veldi hans með góðu eða illu.⁵⁹

56. F.C. Rode. 1950, bls. 32-33, C.V. Wedgewood, 1938/1957, bls. 413.

57. Hans Dieter Loose, 1963, bls. 85.

58. Sama heimild, bls. 107.

59. Sjá, til dæmis, Jón Aðils 1919, bls. 107-108.

MYND 5.2.
Gamalt skjaldarmerki Danakonungs í skeljaumgerð

Hér sjást skjaldarmerkisljónin þrjú og hjörtun níu. Myndin er af trétöflu, sem upphaflega var fest á hús einokunarverslunarinnar á Ísafirði en er nú varðveitt á Þjóðminjasafninu (6818a, Sbr. Árbók Hins íslenska fornleifafélags 1916).

5.4 FRAMLEIÐSLA OG ÚTFLUTNINGUR FISKMETIS.

Á tímum einokunarverslunarinnar var aðeins þorskfiskur verkaður til útflutnings á Íslandi og yfirleitt var hér aðeins um þorsk að ræða. Framleiðslan var einkum þrenns konar eftir því hver framleiðsluaðferðin var: Skreið, þurrsaltaður fiskur og tunnusaltaður fiskur.⁶⁰ Skreiðin og þurrsaltaði fiskurinn var seldur eftir vigt, en sá tunnusaltaði í tunnum með tilskilinni þyngd og rúmmáli.

Góð þurrkun fisks án söltunar krefst sérstaks veðurfars. Hiti mátti ekki vera of mikill og ekki heldur fara undir frostmark. Miklir vindar voru til góðs en rigningar til skaða. Skreiðarverkunin var því árstíðabundin og stóð aðallega yfir á vorin og þá í nágrenni við helstu fiskimið vetrar- og vorvertíða sunnanlands og vestan. Mjög lítið mátti út af bera til að verkun mistækist að einhverju leyti, þannig að hún dygði til að búa til kaupstaðarskreið, sem var gæðamest allrar skreiðar (og varast ber að rugla þeirri skreið saman við núverandi útflutningsskreið Íslendinga!)

Skreiðarverkun hafði þá augljósu yfirburði yfir saltfisksverkun, að þá var hægt að spara öll saltkaup, en salt var tiltölulega dýrt á þessum tíma. Þótt skreið skemmdist oft þannig að hún yrði óhæf til útflutnings var alla jafnan samt hægt að nýta hana til manneldis innanlands.⁶¹

Til voru margar gerðir skreiðar. Sú mikilvægasta var flatfiskurinn svonefndi (á dönsku nefndur *platfisk*). Aðrar mikilvægar tegundir voru hengifiskur (*hængefisk*) og ráskerðingur (*rods kier*), Rúnnfiskur⁶² (*rundfisk*) var ódýrasta framleiðslugerð skreiðar, sem var mikið framleidd í Noregi en ekki á Íslandi á þessum tíma.⁶³ Við getum séð í töflu 5.8 útflutning mismunandi þorskframleiðslu.

Dýrasta skreiðin, *flatfiskurinn*, var augsýnilega lang mikilvægasta framleiðsluvaran, þótt aðeins sé mælt í framleiðslumagni. Ef mælt

60. Í bók C.L.Cuttings 1955 er að finna gott yfirlit um sögu þorskverkunar. Í þessu samhengi er einnig gott að sjá handrit Olavs Olaviusar, J.S. 34 fol., 1778.

61. Skúli Magnússon 1785/1944. Úrgangsskreið fiskimannanna í Norður-Ameríku var hins vegar flutt út sem þrælatur í Vestur-Indíum (Harold A. Innis 1954).

62. Olavur Olavius 1778. Skreiðarverkun Íslendinga á síðari hluta 20. aldar minnir mjög á verkun rúnnfisksins.

63. Gísli Gunnarsson, Saga 1985.

TAFLA 5.8.

Útflutningur verkaðs þorskfisks frá Íslandi 1733–1746 eftir mismunandi framleiðsluaðferðum, í hundraðshlutum af magni.

	1733–1742	1743–1746
Kaupstaðarskreið (plátfisk)	75,6	77,1
Önnur skreið en kaupstaðarskreið	9,6	9,1
Klipfiskur (þurrsaltaður fiskur)	7,5	8,0
Tunnusaltaður fiskur	7,3	5,8
Alls	100,0	100,0

Heimildir:

Fyrir tímabilið 1733–1742 Lbs. 86 fol. Fyrir tímabilið 1743–1746 RA fol. reg. 140, 10 og 12.

væri í framleiðsluverðmæti, hefði hlutur *flatfisksins* orðið ennþá hærri.

Framleiðsluaðferð *plátfisks* krafðist mikillar vinnu.⁶⁴ Þegar búið var að slægja og afhausa fiskinn var hann kviðflattur og hryggurinn tekinn burt. Mikilvægt var að skera hvergi í holdið. Rétttri meðferð fisksins var lýst í konunglegum tilskipunum.⁶⁵ Fiskurinn var síðan geymdur í fjögurra til sex laga kös til páska, en þá var hann settur á sérstaka steingarða. Holdið var látið snúa upp þegar veður var þurrt en niður um nætur og þegar rigningar voru, allt þangað til ysta lagið hafði þornað þannig að það var orðið hart. „Þá var hver fiskur lagður ofan á annan í litlar stæður, sem voru svo óþéttar að vindur gat auðveldlega leikið um þær. Stöðugt varð að umstafla fiskunum. Því kaldari sem vindurinn var, þeim mun betur og fyrr þurrkaðist fiskurinn.

64. Þessi lýsing á verkun kaupmannsskreiðarinnar er fengin úr riti Skúla Magnússonar um Gullbringu- og Kjósarsýslu (1785/1944).

65. Með tilskipun árið 1687 var verðið á kaupmannsskreiðinni í konunglega verðtaxtanum látið gilda aðeins um svonefndan „plátfisk“. (Lovsamling for Island, bindi 1, bls. 465). Í nýrri konunglegri tilskipun 1693 var fordæmdur sá vani sumra Íslendinga, að verka „hængefisk“ í stað „plátfisk“ og verðlag á „hængefisk“ var 25% lægra en verð lögmætrar kaupmannsskreiðar. (Lovsamling for Island, bindi 1, bls. 507-508). Í konunglega verðtaxtanum 1776 var ákveðið að verð bæði á „hængefisk“ og ráskerðingi yrði 80,6% af verði lögmætrar kaupmannsskreiðar. (Lovsamling for Island, bindi 4, bls.325).

Venjulega er hann samt ekki fullunninn fyrr en í júnílok. Því holdmeiri, sem fiskurinn er, þeim mun meiri blástur og góða meðhöndlun þarfnast hann“.⁶⁶ Ef allt gekk vel, varð fiskurinn þekkt gæðavara eða með orðum Skúla Magnússonar 1785: „Sá vel þekkti og frægi harðfiskur, plat- eða stok-fiskur úr Gullbringu-og Kjósarsýslu, ýmist stór, í miðlungi eða lítill. Enginn hengifiskur (hængefisk) eða ráskerðingur er framleiddur þar (þ.e. í Gullbringusýslu). Vel gerðu steingardarnir eru þýðingarmiklir við að tryggja góða framleiðslu þessarar fiskvöru, sem í rösk 200 ár hefur verið seld fyrir hæsta mögulega verð á mörkuðum Evrópu“.⁶⁷

Athugasemd Skúla Magnússonar um verðlag *flatfisksins* var sannarlega réttmæt. Hvert skippund flatfisks var 57-66% herra en verðlag á skippundi venjulegrar norskrar skreiðar, sem oftast var *rúnnfiskur* eða *ráskerðingur*.⁶⁸

Hengifiskur var fyrst unninn á sama hátt og *flatfiskur*, en í stað þess að þurrka fiskinn á steingarði voru tveir fiskar bundnir saman og þeir hengdir á timburrá. Lítið var haft fyrir fisknum síðan, uns hann hafði þurrkast nógu mikið til að takast niður og taldist hann þá vera fullunnin vara. *Ráskerðingur* var verkaður á svipaðan hátt og *hengifiskur*, nema fiskurinn var skorinn í sundur allt að sporði og síðan var hver einstakur fiskur hengdur á rá til þurrkunar.⁶⁹

Framleiðsla *hengifisks* og *ráskerðings* kostaði augsýnilega minna vinnuframlag en framleiðsla *flatfisks*. Mest var framleitt af *hengifiski* í verstöðvum á Snæfellsnesi.⁷⁰

Þurrsaltaður fiskur, *klipfiskur*, virðist hafa verið unninn á svipaðan hátt og *flatfiskur*, nema að salt var notað á öllum vinnslustigum. En salt var dýrt eins og fyrr var getið og þótt það verndaði fiskinn fyrir skemmdum, er vafasamt að sú vinnsla hafið borgað sig í samanburði við *flatfiskinn*, þegar allur kostnaður var reiknaður. Hins vegar var hægt að verka saltfisk á sumrin þegar *flatfisk*framleiðslan var augsýnilega vart tiltæk sakir veðráttu. Í verðlista einokunarverslunarinnar 1776 kostaði skippundið af *klipfiski* sama og skippund af *flatfiski*.⁷¹

66. Skúli Magnússon 1785/1944, bls. 65.

67. Sama heimild, bls. 66.

68. Gísli Gunnarsson Saga 1985, bls. 213-214.

69. Olavur Olavius 1778. Reissmann 1975, bls. 411.

70. Lovsamling for Island, bindi 1, bls. 465.

71. Sama heimild, bls. 315.

og sama verðhlutfall gildi raunar einnig fyrir þann tíma.⁷² Þrátt fyrir þennan verðjöfnuð virðast kaupmenn alla jafnan fremur hafa kosið að fá skreiðina en saltfiskinn, enda sagði svo í konunglegri tilskipun árið 1758: „Í almennri verslun er erfiðara að selja saltfisk en skreið“.⁷³ Reynt var á ýmsan hátt að hindra framleiðslu saltfisks á kostnað skreiðar og sérstaklega var tilskilið, að fiskur, sem veiddist á vetrarvertíð, ætti að verkast í skreið. Saltfisk mátti framleiða úr fiski, sem veiddist eftir vetrarvertíð.

Kaupmenn sáu yfirleitt um framleiðslu tunnusaltaðs fisks. Þeir keyptu nýjan fisk á sumrin fyrir þessa framleiðslu.

Gildur fiskur var skreið, sem vó eitt kílógramm (tvö skálpund). Ef fiskurinn vó minna en eitt kg. þurfti fleiri fiska en 40 í staðalþyngdina vætt, sem samsvaraði 40 kg. og var einnig skilgreind sem 40 fiskar.⁷⁴

Við framleiðslu nýttist að sjálfsögðu aðeins lítill hluti upphaflegrar þyngdar fisksins. Skúli Magnússon taldi árið 1785, að úr 80 pundum af nýjum þorski væri hægt að vinna 10 pund skreiðar.⁷⁵ Samkvæmt fiskmati árið 1964 átti skreið í hæsta gæðaflokki að vega 13% þess hráefnis, sem hún var framleidd úr.⁷⁶ Svo virðist sem ákveðið samhengi hafi verið í framleiðsluferli skreiðar í langan tíma, þrátt fyrir allt!

Fram á seinni hluta 18. aldar réðu Englendingar, Frakkar og Hollendingar mestu á fiskmörkuðum Miðjarðarhafslanda, en fiskafurðir þessara þjóða komu að mjög miklu leyti frá fiskimiðum Norður-Ameríku.⁷⁷ Hollendingar seldu þó á þessum tíma mikið norskan fisk í Suður-Evrópu og á seinni hluta aldarinnar fóru Danir og Norðmenn að sigla í stórum stíl til Miðjarðarhafsins og selja afurðir þar milligöngulaust.⁷⁸ Kaupmenn Amsterdams og Hamborgar réðu hins vegar mestu á fiskmörkuðum Þýska keisaradæmisins, í Ungverjalandi og í Eystrasaltslöndunum, en eins og vikið var að í kafla 5.3 fengu kaup-

72. Sama heimild, bls. 307.

73. Sama heimild.

74. 94% alls útflutts „flatfisks“ (platfisk, Flachfische) var af svonefndri „grófri“ tegund, það er stór fiskur.

75. Skúli Magnússon 1785/1944, bls. 43.

76. Óstaðfest minnisblað frá verðlagsráði sjávarafurða til skreiðarframleiðenda árið 1964.

77. Harold. A. Innis, 1954. Andreas Holmsen, 1960, bls. 432.

78. Gísli Gunnarsson Saga 1985, bls. 211-212. Anders Bjarne Fossen: Bergen bys historie, Bindi II, 1979, bls. 572, 622.

TAFLA 5.9.

Fullverkaður þorskur, aðallega skreið eða þurrsaltaður fiskur, frá ýmsum löndum við Norður-Atlantshaf á 17. og 18. öld.

Nýja England

1700	Boston	2540 tonn
1763	Massachusetts, fiskur fyrir Evrópu- umarkað	5195 –
1763	Massachusetts, annars flokks fiskur (þrælatur)	7000 –
1786–1790	Árlegt meðaltal, allt Nýja England	12733 –
1790–1798	Sama	22273 –

Nýfundnaland

1675	Útflutningur íbúa landsins	3162 tonn	Allar teg.
1763	–	8277 –	en aðal-
1784	–	25293 –	lega þurr-
1789	–	39766 –	salt-
1792	–	22982 –	aður.

Útflutningur frá nýlendum Frakka: Norður-Ameríku

1707	Verkað og flutt út	14224 tonn	Aðal-
1769	–	10924 –	lega
1774	–	19620 –	tunnu-
1786	–	21661 –	saltaður
1789	–	12141 –	fiskur
1792	–	4775 –	

Útflutningur frá Bergen á norður-norskri skreið

1650–1750	Árlegt meðaltal	3000–4000 –
1750–1800	–	6000–7000 –

Útflutningur frá Íslandi, skreið og þurrsaltaður þorskur

1624		1113 tonn
1630		503 –
1655		1645 –
1733–1742	Árlegt meðaltal	1011 –
1743–1746	–	975 –
1759–1763	–	677 –
1764–1773	–	1388 –
1774–1783	–	1499 –
1784		1489 –

Heimildir:

Jón Aðils, 1919, viðaukar 3, 4, 5, 6, tímabilin fyrir 1743 á Íslandi. Skúli Magnússon 1786/1944, bls. 108–111, tímabilin 1764–1783 á Íslandi. RA fol. reg. 140, nr. 12, Ísland 1743–1746. Lbs. 86 fol., Ísland 1759–1763. Rtk. 41.13. Islands Journal 6, bilager 1782–1786, nr. 1093 (Ísland 1784).

Norður-Ameríka: H.A. Innis 1954.

Norður-Noregur: Anders Bjarne Fossen 1979, bls. 412, 571.

Athugasemdir við töflu 5.9.

Þegar tunnur af söltuðum þorski voru umreiknaðar í tonn var gengið út frá því að þyngd tunnunnar 1764–1783, sem var 128 kg., hafi gilt allt tímabilið.

Á Íslandi tímabilið 1774–1784 var aðeins reiknað með útflutningi þess fisk, sem Íslendingar veiddu og seldu kaupmönnum og því er fiskafli þilskipa og konungsverslunarinnar á þessu tímabili ekki innifalinn í heildartölunum. Fiskafli þessara þilskipa nam 13% heildarútflutnings fiskis frá Íslandi á árinu 1784.

Við umreikning á útflutningi norskrar skreiðar var gert ráð fyrir, að ein vog hafi verið 18 kg.

Upplýsingar H.A. Innis um fiskútflutning frá Norður-Ameríku eru mjög sundurleitar. Innis gerði enga kerfisbundna tilraun til að aðgreina fiskmagnið eftir því hvort rætt var um framleiðslu eða útflutning. En þar sem yfirleitt má setja jafnaðarmerki milli þessara tveggja þátta í fiskimannabyggðum Norður-Ameríku á umræddu tímabili, ætti þetta ekki að koma að verulegri sök.

Norður-ameríski fiskurinn var ávallt mældur í „quintals“. Samkvæmt tiltækum heimildum gat eitt „quintal“ vegið ýmist 100 eða 112 ensk pund (46,4 eða 50,8 kg.) og var síðarnefnda mælieiningin eldri en sú fyrrnefnda. Þar sem fjallað er hér um fiskútflutning á löngu tímabili, frá 17. öld til loka 18. aldar, hefur sá kosturinn verið valinn að nota aðeins eldri mælieininguna við að umreikna „quintals“ í tonn.

menn Hamborgar þorskfisk sinn aðallega frá Noregi og Íslandi og kom gæðamesti fiskurinn frá Íslandi.⁷⁹

Þær sérstæðu markaðsaðstæður, sem Íslandsskreiðin bjó við að vera nokkurs konar sérrettur velmegandi kaþólikka á föstunni, gerir ef til vill samanburð við fiskútflutning Frakka og Englendinga fremur vafasaman. Hugsanlegt er að eftirspurn eftir Íslandsskreiðinni hafi verið ósveigjanleg og verðbreytingar á henni því verið litlar og því hafi verið skaðlegt að auka framboðið á sérstæðum mörkuðum hennar. Alla vega var verð skreiðarinnar fram til ársins 1780 mjög

79. Hudtwalcker 1795/ Tesdorpf 1894. Baasch 1889 og 1894. Reissmann 1975.

stöðugt,⁸⁰ sem getur verið vísbending um litla eftirspurnarteygni skreiðarinnar. En þessar litlu verðbreytingar geta einnig verið merki þess, að dönsku einokunarkaupmennirnir hafi vanrækt að fylgjast sómasamlega með markaðsþróuninni og á tímum Hörmangaraverslunarinnar (1743-1758) kom það ekki sjaldan fyrir, að Íslenska Verslunarfélagið gæti ekki staðið við samninga um að útvega verslunarfyrirtækjunum í Hamborg umsamið magn Íslandsskreiðar. Varla hefur þetta verið gagnlegt fyrir markaðsmöguleika skreiðarinnar.⁸¹

Íslendingar stunduðu fiskveiðar aðallega frá jörðum eða fiskiplássum, sem lágu mjög nálægt fiskimiðunum, enda erfitt fyrir litlar fleytur þeirra að sækja langt að. Þessir eftirsóttu „fiskijarðir“ voru oft lélegar til landbúnaðar og nægir í því sambandi að nefna sveitina vestan Jökuls á Snæfellsnesi og margar jarðir í Gullbringusýslu. Á hluta einokunartímabilsins var innanlandsverslun í reynd bönnuð, þar sem kaupmenn nálægt fiskiplássum vildu fá söluhæfan sjávarafla. Þetta bann á innanlandsverslun hlaut að vera skaðsamlegt bæði fyrir fiskimenn og bændur.

Sjá má samanburð á fiskútflutningi Íslendinga og annarra þjóða á 17. og 18. öld í töflu 5.9. Þar kemur greinilega fram, hve illa Íslendingum gekk að halda hlut sínum í fiskútflutningi. Þannig tífaldaðist fiskútflutningur frá Nýfundnalandi á tímabilinu 1675-1789 meðan fiskútflutningur frá Íslandi á sama tíma stóð svo til í stað. Þetta gerðist þrátt fyrir það að Íslendingar gátu stundað fiskveiðar allt árið en fiskimenn Nýfundnlands gátu aðeins stundað þær um sumartímann.

Helst má finna eitthvað líkt með fiskflutningi Íslendinga og Norðmanna. Hann stóð í stað hjá báðum þjóðum fram á miðbik 18. aldar en tók þá öran vaxtarkipp hjá Norðmönnum, meðan breytingarnar á fiskmagni því, sem flutt var út frá Íslandi, voru litlar.

80. Litlar sveiflur voru á verði þeirrar skreiðar, sem munkarnir í Klosterneuburg keyptu á 18. öld (sbr. Pribram 1938). Dýrari skreiðartegundin („Stockfische, teuere Sort“) kostaði raunar mjög mikið, eins og sjá má í mynd 3.2. Frásögn Hudtwalckers, öldungardeildarmanns í Hamborg, um markaðsmöguleika Íslandsskreiðarinnar í Mið-Evrópu, gæti bent til þess, að þessi skreið austurísku munkanna hafi verið íslensk framleiðsluvara.

81. Sbr. töflu 7.3.

5.5. ÚTLFUTNINGUR Á KINDAKJÖTI.

Meginaðdráttarafl Íslandsverslunarinnar fyrir erlenda kaupmenn fólst í fiskafurðum landsins og kemur þetta greinilega fram í því hvernig kauphafnir dreifðust um landið. Þær voru margar og nálægt hver annarri í fiskihöfnum Gullbringusýslu og Snæfellsnessýslu.⁸² En margir og ef til vill flestir landsmenn höfðu litlar eða engar fiskafurðir að bjóða kaupmönnum; sveitabændur gátu auðvitað fyrst og fremst boðið landbúnaðarafurðir í versluninni.

Kjötmeti var nokkurn veginn jafnstór hluti heildarverðmætis útflutningsins og fiskmeti á tímabilinu 1743-1755 eins og sjá má í töflu 3.2. Íslenska kindakjotið var allt selt í Kaupmannahöfn og voru helstu neytendur þess sjóliðar konunglega danska flotanns, hermenn hans hátignar og fátækir íbúar Kaupmannahafnar.⁸³

Verslun kjötmetis færði kaupmönnum umtalsverðan hagnað á 18. öld eins og sést í töflu 10.3, þótt hagnaður þeirra af verslun fiskmetis væri tiltölulega meiri. Aðalástæðan fyrir þessum hagnaði, þrátt fyrir lágt verð á kjötmetinu erlendis, var mjög lágt innkaupsverð kjötsins í kauphöfnunum.⁸⁴

Kaupmenn keyptu dýrin á fæti og sáu sjálfir um slátrun þeirra og söltun kjötsins í tunnur. Þeir greiddu bændum fyrir skepnurnar 36,1% af söluverðmæti kjötsins í Kaupmannahöfn, samkvæmt þeim verðútreikningum sem gerðir voru til undirbúnings verðlagsákvæðum verslunarinnar árið 1776. Þetta var sannarlega lágt hlutfall og til samanburðar má nefna, að í útreikningum þessum var gert ráð fyrir því að framleiðendur útflutningsskreiðarinnar fengju í sinn hlut

82. Þetta sést greinilega í mynd 5.1.

83. Birgðastöð danska flotanns keypti mikið magn íslensks kindakjöts, (Söetaten, det danske prisprojekt). Stundum skiptu flotinn og herinn á íslensku kindakjöti og dönskum rúgi (sbr. Rentekammerets Islands Journal B, 2118). Eins og sjá má í mynd 5.2 kostaði eitt pund af nýju dönsku lambakjöti ávallt meira en pundið af íslenska saltkjötinu. Minnsti verðmunurinn var á sjötta tug 18. aldar, þegar danska lambakjotið kostaði 4 skildinga pundið en íslenska saltkjotið 3,5-3,8 skildinga pundið. Um 1770 kostaði pundið af nýju dönsku lambi 6 skildinga og pundið af íslenska saltkjötinu 4,4 skildinga.

84. Að formi til byggðist verðtaxti einokunarverslunarinnar 1776 á meðalverði innflutnings- og útflutningsvöru á tíu ára tímabili á mörkuðum Evrópu fyrir 1776. (Sjá viðauka við kafla 9). Útreikningsgögn verðtaxtans er að finna í handriti Hans Christians Bechs 1781, bls. 92-94. (J.S. 37 Fol.).

57,5% söluverðmætis hennar erlendis. Þess ber þó að geta í þessum samanburði að útflutningsskreiðin var fullfrágengin framleiðsluvara en allur slátur- og söltunarkostnaður kjötframleiðslunnar lenti á kaupmönnum eins og fyrr hefur verið getið. (Gert var ráð fyrir því í útreikningunum að framleiðendur ullarsokka fengju greitt 73,2% söluverðmætis sokkanna erlendis).

En í raun og veru var kindakjötsverðið til bænda enn þá lægra hlutfall söluverðmætisins en gert var ráð fyrir í fyrrnefndum verðútreikningum, því að söluverðmætið var áætlað þar of lágt. Það var talið vera 640 skildingar fyrir 112 kg. tunnuna,⁸⁵ sem var sama verð og tilskilið var, að flotastjórnin greiddi Almenna Verslunarfélaginu fyrir hverja tunnu af söltuðu kindakjöti árið 1763.⁸⁶ En verð íslenska kindakjötsins á mörkuðum Kaupmannahafnar, þar sem mjög stór hluti þess var seldur, var miklu hærra en 640 skildingar hver tunna allt frá lokum sjötta áratugs 18. aldar eins og greinilega kemur fram í mynd 5.2.

Þetta lága verð í verðlagsákvæðunum í versluninni 1776 má sennilega útskýra að einhverju leyti með því, að yfirvöld hafi viljað draga úr kjötútflutningi Íslendinga eins og nánar verður vikið að hér á eftir. Bændur kvörtuðu yfir þessu lága verði, jafnvel þótt þeir á þessum tíma hafi ekki haft nokkurt verulegt kjötmeti til að selja vegna fjárkláðans. Konungur lét undan kröfum bænda og hækkaði kjötverðið nokkuð eins og sjá má í töflu 9.4.

Verðhækkunin á kjöti í Norðurlandaófriðnum mikla í upphafi 18. aldar stafaði tvímælalaust að einhverju leyti af almennri verðbólgu þessa tímabils, en hún var talsverð eins og sjá má í töflu 3.3. En samtímis þessari verðhækkun á íslensku lambakjöti jókst eftirspurn eftir því í Kaupmannahöfn eins og skjöl flota hans hátignar leiða glögglega í ljós.⁸⁷

Íslenska salkjötið byrjaði að hækka í verði á mörkuðum Kaupmannahafnar seint á sjötta áratug 18. aldar. Þessa verðhækkun má sennilega skýra með minnkandi framboði kjötsins sakir harðæris á Íslandi. En mesta verðhækkun kjötsins hófst á sjöunda áratugnum og

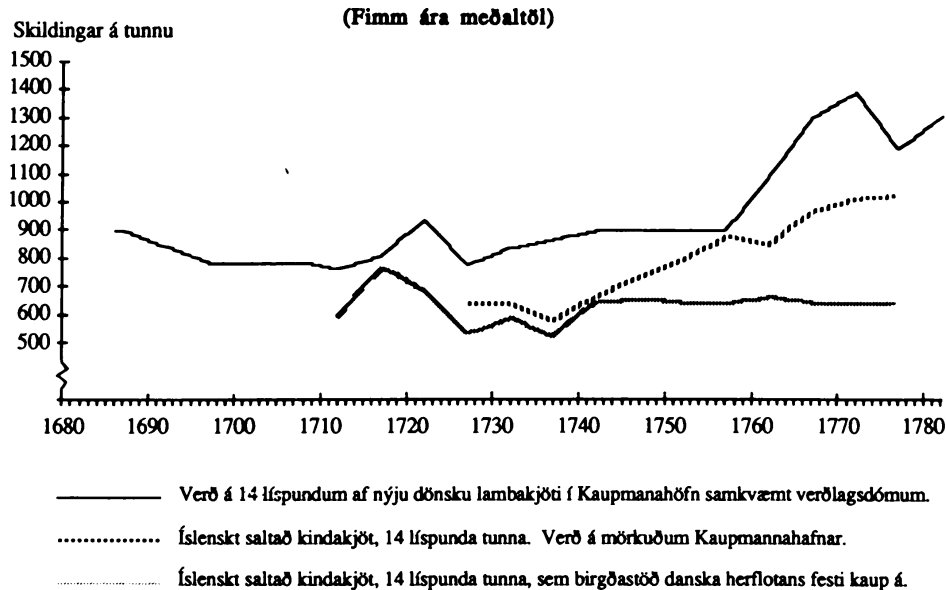
85. Sama heimild.

86. Lovsamling for Island, 3. bindi, bls. 472. Þá var einnig ákveðið í verslunarskilmálunum að verslunarfélagið skyldi ár hvert selja flotanum 2000-3000 tonn af saltkjöti (u.þ.b. 224-336 tonn) í 20 ár og ávallt fyrir sama lága verðið.

87. Sbr. skýringargrein 83 hér að ofan.

MYND 5.3.

Verðbreytingar á kindakjöti í Kaupmannahöfn; bæði saltað íslenskt kjöt og nýtt danskt lambakjöt, aðallega á 18. öld.

14 líspund = 224 pund = 112 kg.

Heimildir

Friis & Glamann: History of Prices in Denmark, vol. 1. Det danske prisprojekt (heimildir um *Søetaten*).

hana má einnig útskýra með minnkuðu framboði vörunnar, í þessu tilfelli vegna fjárkláðans á Íslandi. Þessi verðhækkun íslenska saltkjötsins kom samtímis verðhækkun á nýju dönsku lambakjöti og er eðlilegt að álykta sem svo, að minnkað framboð íslensku vörunnar hafi aukið eftirspurnina eftir dönsku vörunni.

Sú verðstöðvun, sem ríkti í saltkjötsviðskiptum verslunarfélaganna og flotastjórnarinnar, kom til af langtímasamkomulaginu um verðið, sem var ótvírætt kaupmönnum til óhagræðis.⁸⁸ Hér má greina eina aðferð konungs til að fá sem mestan ábata fyrir sig úr Íslandsverslun-

88. Sbr. skýringargrein 86 hér að ofan.

inni. Lága verðið, sem flotastjórnin greiddi fyrir kjötið, var nokkurs konar aukaskattur konungs á versluninni.

Skúli Magnússon hélt því fram árið 1783, að kjötútflutningur Íslendinga hefði aukist mjög mikið á tímabilinu 1684-1733 og hafi þessi aukning verið ein aðalorsökin fyrir vaxandi eymd íslensku þjóðarinnar.⁸⁹

Við höfum takmarkaðar upplýsingar um útflutning Íslendinga á 17. öld og gildir það jafnt um kjötmeti sem aðrar vörur. Þær fáu heimildir, sem til eru, gefa þó sterklega til kynna, að kjötútflutningur hafi verið miklu minni á 17. öld heldur en á 18. öldinni. Þetta sést greinilega í töflu 3.2. Við vitum einnig, að floti Danakonungs jók mjög kaup sín á íslensku kindakjöti í Norðurlandaófriðnum mikla.⁹⁰ Það er mjög sennilegt, að íbúar Kaupmannahafnar hafi þá almennt aukið neyslu sína á íslensku kindakjöti, enda gaf konungur þá út margar tilskipanir þess efnis, að kaupmenn skyldu flytja öll þau matvæli sem þeir keyptu á Íslandi, til Kaupmannahafnar til að tryggja birgðastöðu borgarinnar, eins og rakið hefur verið í kafla 5.3. En sennilegt er, að einmitt á árum Norðurlandaófriðarins mikla hafi Íslendingar verið vel aflögufærir með kindakjöt. Fólk var þá tiltölulega fátt í landinu vegna mannfellisins í Stóru-bólu 1707-1708 og því voru færri munnar til að fæða en áður. Sæmilegt góðæri var í landbúnaði á þessum árum. Þótt manneklan hafi leitt til þess að fiskveiðar hafi verið vanræktar, þarf hún ekki að hafa haft slæm áhrif á sauðfjárbúskap, sem ekki var sérstaklega vinnuaflsfrekur, eins og rakið verður nánar hér á eftir.

Ef sú tilgáta er rétt, að mjög lítið magn kjötvarnings hafi verið flutt út á 17. öldinni, verður að svara því til með hvaða vörum íbúar á sláturhöfnum norðanlands og austan hafi þá einkum greitt innflutningsvörur kaupmanna. Svarið má finna með því að skoða ákveðið tímabil 18. aldarinnar, eftir fjárkláðann og fyrir móðuharðindin, á árunum 1774-1783. Þá var mjög lítið flutt út af kjöti frá landinu og gildi það einnig um Austfjarðahafnir, þangað sem fjárkláðinn hafði ekki náð, en Austfirðingar seldu þá kindur sínar mest innanlands til bænda í öðrum landshlutum. Á þessum árum jókst nokkuð útflutningur fiskafurða frá höfnum fyrir norðan og austan, en helstu viðbrögðin

89. Skúli Magnússon 1783, bls. 196.

90. Söetaten (Det danske prisprojekt).

við kjötskortinum fólust einfaldlega í því, að Norðlendingar og Austlendingar drögu mjög úr viðskiptum við kaupmenn.⁹¹

Kaupmenn greiddu verslunarleiguna aðallega með kjöti til herflota hans hátignar, alla vega á tímabilinu 1712-1755. Þannig var það á tímum umdæmaverslunarinnar (fyrir árið 1733), að embættismenn konungs skunduðu niður að höfn um leið og Íslandsförin lögðust að bryggju á haustin og gerðu upptækan kjötfarm til greiðslu fyrir verslunarleigunni.⁹² Þessi hefð, að tryggja sér greiðslu leigunnar strax með kjöti fyrir sjóliða konungs, hefur að því er best er hægt að sjá haldið áfram eftir stofnun verslunarfélagsins 1733 og allt þangað til minnkað kjötframboð í hungursneyðinni á Íslandi á sjötta áratug aldarinnar eyðilagði þennan greiðslumáta. Í bókhaldsgögnum Hörmangara frá fimmta áratug aldarinnar finnast margar heimildir um greiðslu verslunarleigunnar í kjötvöru.⁹³ Stundum fékk birgðastöð flotans allt að helmingi þeirra saltkjötstunna, sem fluttar voru frá Íslandi. Eftirspurn birgðastöðvarinnar eftir kjöti þessu var oft meiri en svo, að verslunarleigan dygði til greiðslu þess. Þetta var mjög áberandi á árum Annars Íslenska Verslunarfélagsins (1733-1742), en þá var verslunarleigan ár hvert aðeins 8000 krónuríkisdalir. Kaup flotans á saltkjötinu námu hins vegar að meðaltali 12539 krónuríkisdöllum ár hvert.⁹⁴

Konungur var alltaf að heimta hækkun á leigu kaupmanna fyrir Íslandsverslunina. Ef til vill gerði hann það fyrst og fremst til að fullnægja eftirspurn flotans eftir íslensku saltkjöti!

Mjög sennilegt er að Skúli Magnússon hafi haft talsvert til síns máls, þegar hann fullyrti að þessi mikli kjötútflutningur Íslendinga á 18. öld hafi verið landinu til skaða, ef til langs tíma var litið. Hann var alla vega ekki einn um þessa skoðun. Þannig taldi forstjóri konung-

91. Þetta má sjá með því að bera saman útflutning frá norður- og austurhöfnum í tímabilinu 1774-1783 við útflutning frá sömu höfnum 1764-1773, sbr. Skúli Magnússon 1786/1944, bls. 108-127. Útflutningur frá höfnum á Norður- og Austurlandi nam á árunum 1764-1773 alls 33,9% heildarútflutningsins en á tímabilinu 1774-1783 19,7%.

92. Söetaten (sbr. tilvitnun 90).

93. R.A. fol. reg. 140, einkum nr. 10 og 12.

94. Söetaten (sbr. tilvitnun 90). Leigan var reiknuð í krónudöllum en greiðslurnar fyrir kjötið voru í kúrantdöllum og árlegt meðaltal þeirra 1733-1742 var 13323 dalir. Þessi upphæð hefur verið umreiknuð í krónudali samkvæmt genginu 100 krónudalir = 106,25 kúrantdalir. (Skúli Magnússon 1786/1944, bls. 93).

legu verslunarinnar, Hans Christian Bech, í riti sínu árið 1781, að mikilvægt væri að hafa kjötútflutning Íslendinga sem minnstan.⁹⁵

Sveitabændur gátu fyrirhafnarlítið aukið sauðfjárstofn sinn, jafnvel þótt nauðsynlegt væri sum árin að gefa ásetta fénu um vetur, ef það átti að lifa hann af. Þar sem heyfordinn var venjulega lítill og yfirleitt hafður mest fyrir kýrnar, var féð einfaldlega sett á guð og gaddinn. Mikið soltnir og magrir sauðir á vordögum fitnuðu vel og rækilega um sumarið og voru spikaðir og góðir til slátrunar að hausti. Hagsýnn bóndi setti því marga á upp á von og óvon haust hvert. Ef veður voru slæm og bithagar litlir, missti hann ef til vill meginpart líflambanna. Slíkt var til skaða, en ekki eins mikið og halda mætti, því að litlu hafði verið kostað til. Ef vel áraði gat hagnaður hins vegar orðið mikill. Best var að fá sæmilegt jafnvægi bjargræðis og jarðbanna því að vel soltnir sauðir fitnuðu best næsta sumar, eins og fyrr var vikið að.

Það minnkaði áhættu bóndans, að helsta fæða hans og fólks hans var mjólkurmatur og kjötmeti skipti fremur litlu máli í forðabúrum almúgans. Kjötið var ekki síst ætlað til kaupstaðaverslunar og ef margt fé svalt í hel um vetur neyddist bóndinn einfaldlega til að draga úr kaupskap sínum næsta sumar. Slíkt kom sennilega kaupmanninum verr en bóndanum. Áhættuspil í búskapnum var raunar eðlilegur hluti í lífi hvers bónda, því að Drottinn og náttúran voru honum ávallt misgjöful.

Meðan veðurfar hélst sæmilegt var það því auglýnilega betri valkostur fyrir sveitabónda að auka sauðfjárstofn sinn en að hefja þátttöku í fiskveiðum á vetrarvertíð. Slíkt var bæði ódýrara og kostaði minna vinnuafl. Ef bóndinn bjó stórt með marga vinnumenn, var honum samt augljós hagur í því að senda einhverja vinnumenn í verið um veturinn. En venjulegur leiguliði átti ekki stórt bú eða heimili og ef til vill var eini vinnumaðurinn nákominn ættingi og vinur. Hvað var þá eðlilegra en koma hvergi nálægt hættulegu vetrarvertíðinni og taka í staðinn þá áhættu að setja á nokkra sauði til viðbótar? Þá var hægt að stunda án samviskubits eina helstu vetrariðju sveitamanna á norðurslóðum um allar aldir, sem var að liggja í leti og sofa sem mest. Það má orða þetta öðruvísi: Venjulegur íslenskur smábóndi stóð frammi fyrir tveimur valkostum. Annar var sá að hætta heilsu eða

95. Bech 1781, bls. 5.

jafnvel lífi sínu og frænda síns í hættulegum fiskveiðum. Hinn var sá að hætta lífi á nokkrum tugum líflamba.

Sú augljósa niðurstaða, að meta mannlíf meir en líf sauðfjár, hafði að sjálfsögðu þær afleiðingar að þátttaka landsmanna í fiskveiðum var minni en ella. Góðir markaðsmöguleikar kindakjötsins í Kaupmannahöfn stuðluðu að sjálfsögðu mjög að þessari þróun, sem mátti rekja til þess að bændur gátu selt sauði sína mjög ódýrt, þar sem framleiðslukostnaðurinn var lítill.

En þrátt fyrir allt hafði slæmt veðurfar verri áhrif á sauðfjárbúskap en fiskveiðar, alla vega ef veðurfarið hélst slæmt í langan tíma og rigningar og kuldi á sumrum komu í kjölfar jarðbanna á vetrum. En það var erfitt fyrir sveitabændurna, sem af skiljanlegum ástæðum höfðu ekki nennt að stunda sjóinn, að snúa sér að sjávarútveginum þegar illa áraði í landbúnaði. Þá skorti bæði reynslu sjómannsins, veiðarfæri og báta. Því dó margt sveitafólkið úr sulti, þegar hallæri var í landinu. En í þeim hópi voru húsbændur ekki fjölmennastir heldur ungviðið og gamalmennin, veikburða fólk og niðursetningarnir.

Því er það, að þrátt fyrir hallærin í landbúnaði var erfitt að fá Íslendinga til að auka fiskveiðar sínar, einkum ef það átti að gerast á kostnað sauðfjárræktar. Eins og vikið verður að í kafla 12.1 tókst Konunglegu Íslandsversluninni ekki að fá landsmenn til fiskveiða á skútum sínum. Ef til vill má að hluta rekja andstöðu margra Íslendinga við nýjungar til þeirrar staðreyndar, að helstu ákvörðunaraðilarnir í framleiðslugreinunum, bændurnir, vildu ekki hætta lífi sínu og sinna í fiskveiðum, heldur liggja í leti um vetur og taka þá áhættu að einhverjir fátæklingar á þeirra vegum og slatti af sauðfé dæi úr hungri í vondu veðurfari. Slíkur þankagangur var að sjálfsögðu slæmur fyrir hagþróun landsins líkt og framfarasinnaðir menn bentu oft á; ber hér fremst að nefna Skúla Magnússon og forstöðumenn Konunglegu Íslandsverslunarinnar.⁹⁶ En þeir höfðu takmörkuð áhrif.

Eins og vikið hefur verið að hér að framan, fækkaði mjög sauðfé á Íslandi vegna fjárkláðans á sjöundu og áttundu áratugum 18. aldar.

96. Niels Ryberg, forstjóri konungsverslunarinnar íslensku 1760-1764, kvartaði árið 1761 yfir því, að íbúar Norður- og Austurlands vildu ekki fara á vetrarvertíð sunnanlands og vestan. Ryberg reyndi að auka þátttöku í fiskveiðum jafnt með umbunum sem þvingunum og ýmsar konunglegar tilskipanir voru gefnar út þaradlútandi. (Rasch 1964, bls. 71-73). Þvingunarráðstafanirnar voru yfirleitt afnumdar vegna andstöðu íslenskra embættismanna (sbr. Gustafsson 1981).

Slátra varð sýkta fénu og fór slátrunin fram í skipulögðu formi, hófst árið 1770 og lauk árið 1778. Fækkun sauðfjárstofnsins hafði að sjálf-sögðu þær afleiðingar, að útflutningur kjötafurða minnkaði mjög eins og sjá má í töflu 3.2.

Samtímis því sem fé var slátrað í stórum stíl til að eyða stofnum í heilum héruðum voru veitt verðlaun fyrir byggingu nýrra fiskibáta.⁹⁷ Íslendingar stórjuku nú fiskveiðar, í senn af brýnni nauðsyn og í hagnaðarskyni, og einokunarverslunin stórbætti hlut sinn vegna alls þessa. Skúli Magnússon taldi árið 1783 að fjárkláðinn hefði verið mikil búbót fyrir landsmenn.⁹⁸ Hvort sem þessi staðhæfing hans var rétt eða ekki, er hitt ómótmælanlegt, að missir landsmanna á mest öllum sauðfjárstofninum olli þeim engum verulegum erfiðleikum, eftir því sem best verður séð.

97. Rasch 1964, bls. 72.

98. Skúli Magnússon 1783, bls. 174.

6. ÍSLENSKA VERSLUNARFÉLAGIÐ 1733-1742.

6.1. HEIMILDIR.

Varðveist hefur sjóðbók Annars Íslenska verslunarfélagsins fyrir árin 1733-1741.¹ Þar fást meðal annars upplýsingar um arð þann, sem hluthöfum félagsins var greiddur. Nokkur fleiri bókhaldsgögn félagsins hafa varðveist og má einnig fá þaðan heimildir um afkomu félagsins.² Eigi að síður er aðeins hægt að giska á hver hafi verið árlegur hagnaður eða árlegt tap félagsins, þar sem höfuðbók þess hefur týnst. Skúli Magnússon hefur að öllum líkindum haft aðgang að ýmsum heimildum félagsins, sem ekki fyrirfinnast lengur, og skrifaði hann um afkomu félagsins á grundvelli þeirra.³ En eins og greint verður frá hér á eftir verður gildi þessara skrifa hans dregið mjög í efa.

6.2. HLUTABRÉF OG ARÐUR TIL 1741.

Samkvæmt sjóðbók Íslenska verslunarfélagsins tímabilið 1733-1741 greiddu eigendur þess 100.000 kúrantdali fyrir öll hlutabréf félagsins. Greiðsla þessi fór fram í ársbyrjun 1733, en þá hóf félagið starfsemi sína. Hlutaféð skiptist í 100 hluti og var hver þeirra þannig 1000 kúrantdala virði.⁴

Á fundi verslunarfélagsins nýja 22.maí 1733 var ákveðið, að greitt

1. Stadsarkivet Reg. 65, København, Det Kgl. oktrojerede Islands Kompagni Kassebog 1733-1741. Claus P.E.Clausen samdi góða skýrslu um frumgögn verslunarfélagsins 1975.

2. Til dæmis Stadsarkivet Reg. 65 Deliberations Protokol 1733-1746, 1. bindi og Regnskaber af Pakhussdriver Hans Hansen Schröder 1739-1743, 4 bindi í einum pakka.

3. Skúli Magnússon 1786/1944, bls. 76.

4. Kassebog, sbr. ofanskráð, bls. 2 og 4. Greiðslur hlutafjárins, 1.janúar 1733, voru fyrstu færslurnar í tekjuhlið sjóðbókarinnar.

skyldi fyrir framlagðar eignir allra fyrirrennara verslunarfélagsins í Íslandsversluninni samkvæmt réttu verði. Ef greiðslur þessar yrðu hærri en sem næmi samanlagðri upphæð útgefinna hlutabréfa, skyldu ný hlutabréf gefin út til að standa skil á greiðslunum fyrir eignirnar.⁵

31. desember 1733 var kaupmönnum þeim, sem rekið höfðu verslun á Íslandi fyrir stofnun félagsins, greitt fyrir þær eignir, sem þeir höfðu afhent félaginu við stofnun þess. Þær voru „eftirliggjandi vörur, hús, innanstokksmunir og útistandandi skuldir íslenskra viðskiptavina“.⁶ Greiðslurnar fyrir eignir þessar námu alls 80.376 kúrantdölum.⁷

Við samanburð á hluthafaskránni við upphaf ársins 1733 og nöfn-um viðtakanda greiðslna fyrir afhentar eignir í lok ársins⁸ kemur í ljós að 87 hlutir voru í eigu 23 „gamalla“ Íslandskaupmanna. Þeir greiddu þannig alls 92,4% hlutafjárframlags síns með þeim eignum í versluninni, sem félagið keypti af þeim. Aðeins 13 hlutir komu til nýrra þátttakenda í Íslandsversluninni, þar af 5 til kansellíráðsins Waleur. Aðeins einn gömlu kaupmannanna neitaði að taka þátt í stofnun nýja félagsins.⁹

Nýja verslunarfélagið var þannig fyrst og fremst samtök fyrrverandi umdæmiskaupmanna og að sögn heimildarmanns var stjórn þess í höndum reyndustu og færustu kaupmannanna. „Þeir gátu sér gott orð og fengu hærri verð í útlöndum (fyrir vörur sínar)/.../þessi velgengni skapaði þeim öfund samborgara þeirra“.¹⁰

Greiddur var út arður af hlutafénu ár hvert. Arður ársins 1734 var árangur sumarferða kaupmanna 1733 og sölu íslenskrar útflutningsvöru veturinn á eftir og svipuð regla gildi auðvitað um önnur ár. Samkvæmt sjóðbók félagsins var útgreiddur arður þessi tímabilið 1734-1741:¹¹

5. Deliberations Protokoll, sbr. ofanskráð, bls. 49-50.

6. „Efterliggende Wahre, Huuse, Inventarium“, „Restancer“. Kassebog, sbr. ofanskráð, bls. 67-81.

7. Sama heimild. Greiðslur þessar, 31. des. 1733, voru að sjálfsgöðu færðar í útgjalda-hlið sjóðbókarinnar.

8. Sjá tilvitnanir 4 og 7 hér að ofan.

9. Bech 1781, bls. 50. Þessi eini kaupmaður var Vittus Bjerling. Nafn Bjerings var heldur ekki að finna í sjóðbók félagsins 1733.

10. Bech 1781, bls. 50-51.

11. Kassebog, 1734 bls. 124-126. 1735 bls. 165-166. 1736 bls. 206-208. 1737 bls. 241-242. 1738 bls. 275-277. 1739 bls. 304-305. 1740 bls. 333-334. 1741 bls. 358-360.

1734: 12% alls hlutafjár

1735: 6% — —

1736: 10% — —¹²

1737: 10% — —

1738: 12% — —

1739: 12% — —

1740: 12% — —

1741: 12% — —

Arðgreiðslur þessar voru háar í samanburði við almenna vexti þess tíma sem voru 5%.¹³

6.3. HAGUR VERSLUNARFÉLAGSINS 1742-1743.

Ekki er vitað hverjar voru arðgreiðslur félagsins árin 1742 og 1743 vegna þess að sjóðbók þessara ára fyrirfinnst ekki. En hægt er að koma með ágiskanir hver hagurinn var með hliðsjón af þeim almennu reglum, sem giltu um afkomu einokunarkaupmanna og sem raktar voru í kafla 3.4 hér að framan. Hver voru viðskiptakjör kaupmanna 1741-1743 og hvert var magn og hver var samsetningur íslenskrar útflutningsvöru á þessum árum?

Eins og rakið hefur verið hér að framan var vöruverðlag tiltölulega stöðugt frá lokum Norðurlandaófriðarins mikla 1720 til frelsisstríðs Bandaríkjanna 1776, að korni og kornvörum undanskildum. Kornverðið réði því mestu um vöruskiptakjör kaupmanna árin 1741-1743 og þau voru þá léleg, þar sem kornverð var mjög hátt árin 1740-1742. Þá var meðalverðið á tunnu af dönskum rúgi í Kaupmannahöfn 314 skildingar, en var helmingi lægra, eða 157 skildingar, að meðaltali tímabilið 1733-1739.¹⁴ Rúgverðið lækkaði síðan aftur og kostaði hver tunna 140 skilinga í innkaupum Íslandsverslunarinnar að meðaltali ár hvert á tímabilinu 1743-1746.¹⁵

12. Arðgreiðslur árið 1736 námu aðeins 9.400 ríkisdöllum vegna þess að Verslunarfélagið hafði keypt sex hlutabréf úr dánarbúi Jacobs Nielsens. Ákveðið var á fundi 31. janúar 1737 að bjóða syni þess látna tvö þessara hlutabréfa til kaups, en hin fjögur bréfin skyldu seld öðrum hluthöfum. (Deliberations Protokoll, bls. 84). Öll önnur ár var útreiknaður hundraðshluti arðs af verðmæti hlutabréfa greiddur út. (6% = 6.000 Rd, 12% = 12.000 Rd).

13. Verslunarfélagið greiddi þessa vexti, sbr. Deliberations Protokoll, bls. 50.

14. Friis og Glamann 1958.

15. Sjá mynd 3.4.

TAFLA 6.1.

Greiðslur til forstöðumanns vöruhúss verslunarfélagsins í Kaupmannahöfn 1739–1743.

	Rd
1739–1740	28.279
1740–1741	36.771
1741–1742	35.673
1742–1743	50.225

Í vöruhúsinu voru íslenskar útflutningsvörur. Reikningsárið var frá 1. ágúst til 31. júlí nk. ár.

Heimild:

Regnskaber aflagt af Pakhusskriver H.H. Schröder, Stadsarkivet reg. 65.

Magn eða samsetningur íslenskrar útflutningsvöru breyttist hins vegar lítið á tímabilinu 1741–1743. Raunar jókst útflutningur þá nokkuð miðað við árin 1733–1740 og munaði hér langmest um kjötútflutninginn, sem jókst um 21,0% á síðara tímabilinu miðað við það fyrra.¹⁶ Varla hefur þessi aukning valdið versluninni skaða, þar sem umtalsverður hagnaður virðist þá hafa verið á útflutningi kindakjötsins, sbr. töflu 10.3. Útflutningurinn 1741–1743 líktist raunar mjög útflutningnum 1743–1746 varðandi magn og samsetningu, sbr. töflu 7.6.

Þessir tveir þættir, vöruskiptakjör kaupmanna og samsetningur útflutningsins, voru mjög svipaðir á árunum 1747–1749 og þeir voru 1741–1743. Smávægilegt tap var á Íslandsversluninni 1747–1749, en það var minna en sem nam hækkuninni á verslunarleigunni 1743. Það virðist því vera óhætt að staðhæfa, að verslunin hafi verið rekin 1741–1743 án verulegs taps eða hagnaðar. Eigi að síður hefur hagur verslunarfélagsins verið verri þá en árin á undan, sem getur skýrt hvers vegna forráðamenn Annars Íslenska verslunarfélagsins þorðu ekki að bjóða hærri leigu fyrir Íslandsverslunina en 14.800 krúnudali á uppboðinu 16. apríl 1742, þegar Hörmöngurum var slegin hún fyrir 16.100 krúnudali, sbr. mynd 7.1. Í kafla 7.1 er betur rætt um uppboð þetta og einhvern helsta undanfara þess, sem voru deilur Annars Íslenska verslunarfélagsins við Hörmangara á árunum 1733–1742.

16. Lbs. 86 Fol. Skúli Magnússon gerði þessa útreikninga á grundvelli frumheimilda.

TAFLA 6.2.

Heildartekjur/útflutningur íslenskra verslunarfélaga í kúrantríkisdöllum.

1. ágúst 1733–31. júlí 1741 og 1. september 1743–31 ágúst 1759.

1733/1734	172.796	1747/1748	174.714
1734/1735	185.307	1748/1749	185.086
1735/1736	186.217	1749/1750	186.231
1736/1737	165.491	1750/1751	191.580
1737/1738	190.949	1751/1752	186.293
1738/1739	154.792	1752/1753	170.923
1739/1740	176.796	1753/1754	127.697
1740/1741	176.805	1754/1755	140.553
		1755/1756	142.625
1743/1744	172.138	1756/1757	105.370
1744/1745	174.550	1757/1758	113.861
1745/1746	201.371	1758/1759	103.431
1746/1747	182.794		

Heimildir:

1733—1741, Kassebogen, Stadsarkivet Reg. 65. (Þessi verslun fór yfirleitt fram í kúrantdöllum, en þó einstaka sinnum í krónudöllum og spesíum. Krónudalirnir og spesíurnar hafa verið umreiknaðar í kúrantdali samkvæmt gengistöflum í Friis & Glamann 1958, bls. 26 og 36–39).

1743–1759, sjá töflu 7.3, „útflutningur alls“.

6.4. HEILDARTEKJUR VERSLUNARFÉLAGSINS.

Í sjóðbók félagsins 1733-1741 fást upplýsingar um heildartekjur þess á tímabilinu. Þær má sjá í töflu 6.2 ásamt heildarverðmæti íslenskrar útflutningsvöru tímabilið 1743-1758, en heildarverðmæti þetta samsvarar heildartekjum verslunarfélagsins. Ljóst er að litlar breytingar urðu á heildartekjum Íslandsverslunarinnar frá einu ári til annars fram til ársins 1753.

6.5. UPPGJÖRSVERÐ VERSLUNARFÉLAGSINS.

Mikill ruglingur hefur verið á fyrri umræðum um uppgjörsverð Íslenska verslunarfélagsins 1733-1742. Skúli Magnússon var upphafsmaður hans, en hann hélt því fram í riti sínu árið 1786 (sem fékk gullverðlaun danska landbúnaðarfélagsins), að upphaflegt fjármagn fé-

lagsins hafi verið 200.000 ríkisdalir, þ.á.m. „hús, óseldar vörur, úti-standandi skuldir á Íslandi og vöruheymsla í Kaupmannahöfn“. Einnig var að sögn Skúla Magnússonar hluthöfum greiddur 6% arður ár hvert, sem félagið starfaði, og þegar félagið var leyst upp var verðmæti þess fjórar gulltunnur, eða 400.000 kúrantdalir.¹⁷

Ljóst er af því, sem sagt hefur verið hér að framan, að Skúli Magnússon fór með rangt mál varðandi upphaflegt fjármagn Verslunarfélagsins og arðgreiðslur þess. Ekki kemur til greina að samþykkja útskýringu Björns Karels Þórólfssonar á tölum Skúla, en hann taldi, að greiðslan *til* kaupmanna í árslok hafi í raun og veru verið greiðsla og vaxtalaust lán *frá* kaupmönnum til félagsins.¹⁸ Með því að leggja þannig saman 100.000 ríkisdali í tekjum félagsins við 87.000 ríkisdali í útgjöldum þess fékk hann þannig upphæð, sem nálgadist tölu Skúla, sem hann taldi því vera sannverðuga!

Margir höfundar hafa samþykkt þessar tölur Skúla fyrirvaralaust og jafnvel bætt um betur. Þannig sagði Jón Aðils í bók sinni um einokunarverslunina árið 1919: „Mun því (þ.e. hlutafjárupphæðin) hafa verið skipt í 100 hluti og hver hlutur því hafa verið 2000 Rd“.¹⁹

En engar beinar heimildir eru til sem hrekja tvímælalaust þá fullyrðingu Skúla Magnússonar, að uppgjörsverð félagsins hafi numið 400.000 ríkisdöllum. Eigi að síður er málflutningur hans um fjárhag Verslunarfélagsins 1733-1742 almennt það ótrúverðugur að draga verður þessa ályktun hans um uppgjórið mjög í efa. Skúli hefur ekki haft aðgang að helstu bókhaldsgögnum félagsins og telja verður að hann hafi í staðinn stuðst hér við almannaróm 40 árum eftir að uppgjórið fór fram. En á tímum þess var Skúli ekki orðinn landfógeti og því ekki eftirlitsmaður með einokunarversluninni á Íslandi. Íslendingar söknuðu þessa verslunarfélags, sem var margoft hrósað á kostnað þeirra, er síðar ráku Íslandsverslunina, og það hefur vafalaust fengið um sig einhvern rómantískan hjúp, sem blekkti marga og þá einnig Skúla Magnússon.

Eigið fé Íslandsverslunarfélags Hörmangara, sem tók við einokun-

17. Skúli Magnússon 1786/1944, bls. 76.

18. Björn Karel Þórólfsson 1939, bls. 178.

19. Jón Aðils 1919, bls. 179. Bengt Stancke 1971, bls. 35, endurtók fullyrðingu Jóns, en sleppti efasemdarorðunum „mun því hafa“, sama gerði Sören Rudolph Christensen 1978, bls. 83.

arversluninni árin 1742/1743, var aðeins 60.000 ríkisdalir. Þetta bendir til þess, að ekki hafi nýja verslunarfélagið þurft að leggja út í mikinn kostnað við að kaupa hús, innréttingar eða vörubirgðir af fyrirrennara sínum. Það er raunar ekkert að finna í bókhaldsgögnum Hörmangarafélagsins, sem bendir til að það hafi greitt gamla verslunarfélaginu einhverjar verulegar fjárupphæðir. En þetta útilokar að sjáfsögðu ekki, að gamla félagið hafi átt nokkrar gulltunnur í Kaupmannahöfn, þegar það hætti starfsemi sinni. Slíkt er hvorki hægt að sanna eða afsanna eins og sakir standa.

Síðustu fundir Annars Íslenska verslunarfélagsins voru haldnir á árinu 1746, eða fjórum árum eftir að síðustu kaupferðir þeirra til Íslands áttu sér stað. Á fundi 15. september á því ári komu fram upplýsingar um að ennþá væru eftir í sjóðum félagsins 7.806 ríkisdalir, sem enn væri ekki búið að greiða út. Fundarmenn samþykktu, að 6.000 ríkisdalir færu í greiðslur til hluthafa til að uppfylla skyldur félagsins við þá, en afgangurinn átti að fara í launagreiðslur.²⁰

6.6. NIÐURSTÖÐUR.

Innborgað hlutafé Íslenska verslunarfélagsins 1733-1742 nam 100.000 ríkisdöllum. Sennilega fengu eigendurnir mest allt þetta fé endurgreitt þegar félagið var gert upp, ef til vill fengu þeir það allt, ef til vill aðeins meira en sem því nam. Hluthafarnir fengu góðan arð greiddan tímibilið 1734-1741 eða 10,7% verðmætis hlutabréfa að meðaltali ár hvert. Sennilega fengu þeir engan arð greiddan árin 1742 og 1743; ef sú var reyndin hefur hagnaður verið 8,5% hlutafjárverðmætisins að meðaltali ár hvert allan starfstímann. Það er alla vega ljóst að eigendur þessa verslunarfélags töpuðu ekki á þátttöku sinni í Íslandsversluninni.

20. Deliberations Protokoll, sbr. ofanskráð, bls. 127-129.

7. VERSLUNARFÉLAG HÖRMANGARA 1743-1759.

7.1. HÖRMANGARAR YFIRTAKA ÍSLANDSVERSLUNINA.

Hörkræmmerlaget, á íslensku Hörmangaragildið, var eitt af fimm verslunargildum Kaupmannahafnar. Það fékk verslunarréttindi sín með sérstakri konunglegri tilskipun árið 1722. Hörmöngurum var þá gefið nokkurs konar einkaleyfi til að selja í Kaupmannahöfn ákveðnar vörutegundir og voru þær fyrst tilgreindar „hör, hampur, strigi, síld, salt“, einnig lýsi, saltkjöt, saltfiskur og skreið. Eftir því sem talsmaður Hörmangaragildisins sagði á árunum 1734-1735 voru íslenskar útflutningsvörur mikilvægustu verslunarvörur Hörmangara,¹ sem þannig versluðu fyrst og fremst með lýsi, kjöt, fisk og tólg. En nafn sitt fengu Hörmangarar eigi að síður af þeirri vöru, sem fyrst var nefnd í verslunarleyfi þeirra árið 1722.

Þar sem flest Íslandsförim sigldu beint til Kaupmannahafnar í utanförinni var eðlilegt, að margir Íslandskaupmenn væru meðlimir Hörmangaragildisins² og fengju þannig góða aðstöðu til að selja íbúum höfuðborgarinnar varning sinn. Því kom það að sjálfu sér að nokkrir Hörmangarar, alls 7 talsins, tækju þátt í stofnun Félags Íslandsverslunarinnar árið 1732. Þessir 7 gildisbræður áttu 32 af 100 hlutabréfum félagsins og tveir stærstu hluthafarnir komu úr þeim hópi.³

En allur þorri Hörmangara átti engan hlut í Verslunarfélaginu og staða þeirra í samfélagsstiganum var almennt talsvert lægri en staða hins almenna hluthafa Íslenska Verslunarfélagsins. Hörmangarar voru flestir aðeins smásalar með lítið fé handa á milli, en margir hlut-

1. Björn Karel Þórólfsson 1939, bls. 184.

2. Sama heimild. Í þessari frásögn er mjög byggt á ritgerð Björns Karels 1939.

3. Sama heimild, bls. 179.

hafar Íslenska Verslunarfélagsins voru ríkir menn, sem áttu einnig hlut í öðrum stórum verslunarfélögum í Kaupmannahöfn. Þannig voru þeir Hörmangarar, sem hlut áttu í Íslenska Verslunarfélaginu, ríkustu bræðurnir í félagsskap matvörukaupmanna höfuðborgarinnar. (Hörmangaragildinu). Árekstrar milli ríkra og fátækra gildisbræðra þurftu því ekki að koma á óvart.

Þegar Íslandsförin komu til Kaupmannahafnar haustið 1733 hóf Verslunarfélagið sölu Íslandsvarnings beint úr birgðageymslum sínum í borginni. Hörmangaragildið fordæmdi þetta athæfi og krafðist þess að því væri hætt, enda bryti það gegn einokunarleyfi gildisbræðra frá árinu 1722. En þeir töpuðu dómsmálinu gegn verslunarfélaginu. Yfirvöldin kusu að styðja ríka kaupmenn gegn fátækum.⁴

Í þessari deilu stóðu þeir Hörmangarar, sem voru hluthafar í Íslenska Verslunarfélaginu, með stjórn félagsins og þar með gegn gildisbræðrum sínum. Fyrir þetta virðist sem þeir í reynd hafi verið reknir úr gildinu. Ákvörðun þeirra að standa með félaginu gegn gildisbræðrum sínum sýndi ljóslega hvar hagnaðarvonina var helst að finna: Íslandsverslunin var tekin fram yfir smásöluverslunina í Kaupmannahöfn. Þess ber líka að geta, að margir hluthafanna í verslunarfélaginu stóðu á gömlum merg í samfélagi kaupmanna í höfuðborginni. Átti það ekki síst við þá, sem einnig voru Hörmangarar. Þeir höfðu safnað auði í verslun í fjarlægum löndum eins og Íslandi í langan tíma og tóku þátt í Hörmangaragildinu í þeim tilgangi einum að auðvelda söluna á vörum sínum í Kaupmannahöfn. Þetta var að sjálf-sögðu brýn nauðsyn áður en Íslandskaupmenn höfðu sameinast í einu félagi með sameiginlegu vöruhúsi í höfuðborginni. Stofnun Íslandsverslunarfélagsins gerði því þátttöku þeirra í bræðragildinu nánast óþarfa. Hvað áttu þessir Íslandskaupmenn sameiginlegt þeim gildisbræðrum, sem komu úr röðum fiskimanna og bænda í dönskum sveitum og gengið höfðu í Hörmangaragildið af því að þeir vildu fremur selja vörur sínar í eigin smábúðum í borginni en koma þangað sem gestir til að selja þær á markaðstorgunum?

En smákaupmenn höfuðborgarinnar, sem réðu Hörmangaragildinu í krafti meirihluta atkvæða, náðu fram hefndum yfir ríkisbubbum utanríkisverslunarinnar og vinum þeirra í embættismannastétt. Árið

4. Meðal þeirra, sem studdu Íslandsverslunarfélagið í deilunum við Hörmangara, var embættismaðurinn Otto Thott. (Kristofer Glamann 1966, bls. 97).

1742 lét konungur fara fram opinbert uppboð á Íslandsversluninni. Skyldi þá allur réttur og allar skyldur verslunarinnar einfaldlega seldar hæstbjóðanda, án þess að samtímis færi fram nokkurt mat á hæfni bjóðenda til að stunda þessa verslun. Hér réði fjárþörf konungs ferðinni sem endranær. Á uppboðinu, sem haldið var 16. apríl 1742, tókst fulltrúum bræðragildis Hörmangara að fá verslunina slegna sér eins og sjá má í skjali Rentukammersins, sbr. mynd 7.1.

Litlu munaði hver fengi verslunina. Hörmöngurum var slegin hún í 26. boðinu á 16.100 ríkisdali. Monsieur Weber átti 25. boðið á 16.000 ríkisdali. Þetta var rösk tvöföldun fyrra leigugjalds Íslandsverslunarinnar.

Tíu dögum eftir uppboðið, eða 26. apríl 1742, gaf konungur til handa Hörmöngurum tíu ára einkaleyfisbréf fyrir Íslandsverslunina. Hörmangarar skyldu yfirtaka verslunina 1. janúar 1743 og Íslandsverslun þeirra átti að enda 1. janúar 1753.⁵

Hörmangarar stofnuðu sérstakt hlutafélag um Íslandsverslunina, sem nefnt hefur verið Þriðja Íslandsverslunarfélagið til aðgreiningar frá fyrri verslunarfélögum 1620-1662 og 1733-1742. Félagið fór að kaupa vörur til Íslandsferða veturinn 1742-1743 og skip félagsins fóru í fyrstu siglingarnar til landsins vorið 1743.

Þegar Þriðja Íslenska Verslunarfélagið yfirtók einnig Finnmerkurverslunina árið 1745, var leigutímabili Íslandsverslunarinnar breytt til samræmis við leigutímabil Finnmerkurverslunarinnar. Átti það að hefjast „við brottför skipanna 1746 til sama árstíma á árinu 1771“. ⁶ Í reynd var þannig leigutímabil Þriðja Íslenska Verslunarfélagsins lengt um rösklega 18 ár.

Árið 1756 skipaði konungur nefnd til að rannsaka Íslandsverslun Hörmangara. Nefnd þessi skilaði álit ári síðar, 1757, og var megin niðurstaða hennar sú að verslunarfélagið hefði brotið gegn fjölmörgum skilmálum í einokunarleyfisbréfi sínu.⁷ Konungur tók málið til frekari athugunar og „af náð sinni“ ákvað hann að lögsækja ekki félagið og einnig gaf hann í náð sinni félaginu eftir helming leiguafgjalda í þrjú ár, 1756-1758, enda hefði harðærið á Íslandi þá leikið félagið illa. En margir skilmálar fylgdu náðinni og hinn mikilvægasti var sá, að

5. Lovsamling for Island, bindi 2, bls. 394.

6. Sama heimild, bls. 559-560.

7. Lovsamling for Island, bindi 3, bls. 277-281.

MYND 7.1.

Hluti Rentukammerskjals Rtk. 372-46, þar sem uppboðinu á Íslandsversluninni 16. apríl 1742 var lýst.

*Það skipta um Auctionen den 16 April 1742
er lúkt úr samlag afgjátt at bakaer
for de 10 aar fra Land 1743 de anodagur 1753*

<i>Þýgnfjntensjnter</i>	<i>David Benich</i>	<i>Maur. Heber</i>	<i>Maur. Benich</i>
<i>10000 sk</i>	<i>10500 sk</i>	<i>11000 sk</i>	<i>12000 sk</i>
<i>94000</i>	<i>11200</i>	<i>11500</i>	<i>12000</i>
<i>14800</i>	<i>11700</i>	<i>13700</i>	<i>13000</i>
	<i>12500</i>	<i>14000</i>	<i>14300</i>
	<i>12800</i>	<i>15200</i>	
	<i>13500</i>	<i>16000</i>	
	<i>13800</i>		
	<i>14200</i>		
	<i>14500</i>		
	<i>14700</i>		
	<i>15000</i>		
	<i>15500</i>		
	<i>16100</i>		

það skipta um Auctionen den 16 April 1742

Hörmangarar afsöluðu sér Íslandsversluninni að fullu og öllu við árslok 1758.⁸ Annar mikilvægur skilmáli var sá, að það sem eftir lifði af verslunartímabilinu átti félagið að ábyrgjast „að í alla staði væru góðar og nægar vörubirgðir sendar til landsins“.⁹

Félagið gekk að skilmálum konungs. Það reyndist því dýrt að tryggja nægar og góðar birgðir í landinu eins og sjá má í töflum 7.1 og 7.2.

Meginástæða þess, að Hörmangarar yfirtóku Íslandsverslunina hefur þegar verið rakin: Þeir vildu tryggja einokun sína á sölu íslenskra afurða í Kaupmannahöfn. Það mætti þess vegna ef til vill búast við því að Þriðja Íslenska Verslunarfélagið hefði viljað fá sem

8. Sama heimild, bls. 281-283.

9. Sama heimild, bls. 282.

flestar arðvænlegar íslenskar útflutningsvörur á markaði Kaupmannahafnar, jafnvel þótt það hefði í för með sér minnkaða sölu á þessum vörum á hefðbundnum mörkuðum einokunarkaupmanna í Þýskalandi. Slíkt gæti hafa orsakað aukinn kjötútflutning frá Íslandi og minni áherslu á að flytja frá landinu fisk í hæsta gæðaflokki.

Þessir sérstæðu hagsmunir eigenda verslunarfélagsins, kjöt- og fiskkaupmanna höfuðborgarinnar, gátu þannig auðveldlega stangast á við það almenna meginsjónarmið, að félagið græddi sem mest og færði eigendum sínum sem hæstan arð. Erfitt er að meta að hve miklu leyti þessi tvö sjónarmið rákust á og að hve miklu leyti forstjórar félagsins, sem ávallt komu úr röðum Hörmangara, gerðu sér grein fyrir þessum hugsanlegu hagsmunaárekstrum. Ef til vill litu þeir svo á að allt, sem kom Hörmöngurum vel, kæmi félaginu sjálfkrafa vel, jafnvel þótt raunin væri önnur.

Árið 1747 var gert samkomulag um að félagið skyldi selja kaupmönnum í Hamborg ár hvert 4.000 skip pund af stórra kaupstaðarskreið (*grov platfisk*). Hér var óneitanlega um minnkun á þessari skreiðarsölu að ræða miðað við fyrri tíma, en árið 1733 hafði verið samið um að Hamborgarar keyptu ár hvert 4.500 skip pund skreiðar.¹⁰

Kjötútflutningur jókst mikið frá Íslandi á fimmta áratug 18. aldar eins og kemur greinilega fram í töflu 7.6. En þar með er ekki sagt, að þessi aukni útflutningur hafi verið Hörmöngurum að þakka eða að kenna. Í fyrsta lagi getur skýringanna aðallega verið að leita hjá íslenskri bændastétt, sem jók stöðugt framleiðslu sína á kindakjöti á þessum tíma eins og rakið hefur verið hér að framan (í kafla 5.5). Í öðru lagi er hér um að ræða augljóst framhald þróunar, sem þegar hafði byrjað í tíð fyrirrennara Hörmangarafélagsins á árunum 1733-1742 (sbr. kafli 6.3).

Nefndin, sem rannsakaði feril Hörmangarafélagsins, komst m.a. að þeirri niðurstöðu árið 1757, að fyrirtækið hefði ekki flutt til landsins nægar rekstrarvörur fyrir íslenskan sjávarútveg.¹¹

Það virðist óhætt að draga þá ályktun að í tíð Þriðja Íslenska Verslunarfélagsins hafi danska einokunarverslunin orðið háðari landbún-

10. Samkomulagið 1733, sbr. Deliberations Protokoll, Islandsk Kompagni 1733-1742, bls. 55, (Stadsarkivet). Samkomulagið 1747, sbr. Jón Aðils 1919, bls. 193.

11. Lovsamling for Island, bindi 3, bls. 279.

aði en áður var, samtímis því sem félagið sýndi lítinn skilning á þörfum sjávarútvegsins.¹² Í raun og veru sniðu Hörmangarar sig óneitanlega mjög vel að hefðbundnum íslenskum sjónarmiðum í atvinnumálum, þar sem sjávarútvegur var vanræktur til að varðveita lénska landbúnaðarhætti. Þessi vanræksla var hins vegar bæði kaupmönnum og Íslendingum til skaða, þegar til langs tíma var litið og kom raunar þegar fram á sjötta áratug aldarinnar, en þá var mikið hardæri í landbúnaði og engin tök voru á því að auka fiskveiðar til að mæta þessu hardæri.

Erfitt er hins vegar að staðhæfa að þessi íhaldssemi félagsins hafi endurspeglað skammtíma hagsmuni eigenda þess í Hörmangaragildinu, þótt *hugsanlega* hafi sú verið raunin. En það er ótvírætt, að árið 1742 urðu reyndir kaupmenn að láta Íslandsverslunina af hendi við menn, sem lítt kunnu þar til verka. Hans Christian Bech, sem var í þjónustu Íslandsverslunar Hörmangara, komst þannig að orði um skiptin 1742: „Þá stofnuðu fáfróðir menn nýtt verslunarfélag og stjórn þess gjörólík stjórn félagsins, sem var á undan, og árangurinn varð eftir því“.¹³

7.2. SKIPULAG OG BÓKHULD VERSLUNARFÉLAGSINS.¹⁴

Skipulag félagsins samkvæmt bókhaldi þess er sýnt í einfölduðu formi í mynd 7.2. Helstu reikningar höfuðbókarinnar sjást þar, að

12. Sbr. töflu 3.2 um skiptingu útflutnings eftir vöruflokkum.

13. Hans Christian Bech 1781, J.S. 37 Fol., bls. 51.

14. Tvö rit, sem byggðust á bókhaldi Íslandsverslunar Hörmangara, voru gefin út fyrir nokkrum árum. Annað þeirra var eftir Jón Kristvin Margeirsson og kom út árið 1978 og hitt var eftir Sören Rudolf Christensen og kom út árið 1979 (sbr. bókaskrá).

Grein Jóns er mjög stutt og nær skammt í skýringum sínum.

Í ritgerð sinni tengdi Sören Rudolf Christensen umræðuna um Íslandsverslunina við almenna hagsögu Kaupmannahafnar á tímabilinu 1743-1759 og er ritgerðin af þeim sökum mjög gagnleg á margan hátt. En Sören gerði enga tilraun til að gera djúptæka könnun á bókhaldi Þriðja Íslenska Verslunarfélagsins og því eru margar ályktanir í grein hans beinlínis rangar. Þannig heldur hann því fram, að bækur Verslunarfélagsins hafi ekki haft að geyma nýtanlegar upplýsingar um verðmæti íslenskrar útflutningsvöru (bls. 59), að íslenskar ullarvörur hafi aldrei verið mikilvægur þáttur í útflutningnum (bls. 66), að venjulega hafi verið talsvert tap af fiskútflutningi frá Íslandi (bls. 82), að flestir hluthafar Verslunarfélagsins 1743-1759 hafi tapað fé vegna þátttöku sinnar í félaginu (bls. 88).

undanskildum vaxtareikningi og almennum kostnaðareikningi (*Handlings Omkostninger*), en báðir þessir reikningar tengdust debethlið (útgjaldahlið) rekstrarreikningsins. Í töflu 7.3 og athugasemdum við hana má finna ýmsar frekari skýringar við mynd 7.2.

Eins og sjá má í mynd 7.2 og töflu 7.3 voru allar íslenskar vörur ýmist fluttar út á pappírnum til Kaupmannahafnar eða Glückstadt. Til Glückstadt voru aðallega fluttar út fiskvörur frá kauphöfnum á Suðvesturlandi; þangað var einnig flutt nokkuð af ullarvörum, en engar kjötvörur. Allt kindakjötið fór til Kaupmannahafnar og að sjálfsögðu einnig mikið af fiski og ullarvörum. Allar fiskvörurnar, sem fluttar voru til Glückstadt, og einnig stór hluti þeirra, sem fluttar voru til Kaupmannahafnar, voru seldar fyrirtækjum í Hamborg (sbr. kafla 5.3). Fyrirtækið *Michael Fabritius* og *Wever* keypti flestar ullarvörurnar fram á sjötta tug aldarinnar, en kjötvörurnar fóru ýmist í birgðastöð flota konungs eða á almennan markað í Kaupmannahöfn (sbr. kafla 5.5).

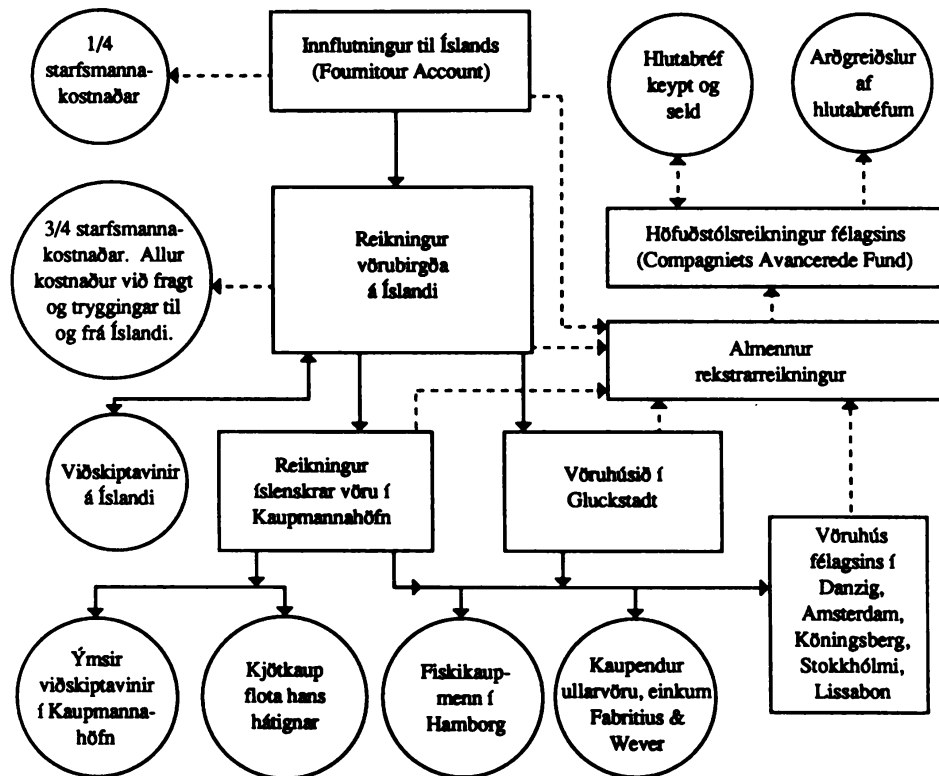
Það kom einstaka sinnum fyrir á 17. öld og hugsanlega einnig á fyrri hluta 18. aldar, að skip hafi siglt eitthvert annað í utanferðinni en til Kaupmannahafnar eða Glückstadt,¹⁵ en lítill vafi leikur á því að almenna reglan var sú, að þau fóru beint til þessara tveggja borga allt fram á síðari hluta 18. aldar. Þegar Almenna Verslunarfélagið yfirtók Íslandsverslunina 1764 varð sú veigamikla breyting í bókhaldi einokunarkaupmanna að beinar færslur urðu milli reiknings vörubirgða á Íslandi (*Lageren ude i Island*) og reikninga vöruhúsanna utan Danaveldis. Ekki var lengur millifært á sama hátt og áður á reikningum vöruhúsanna í Kaupmannahöfn og Glückstadt. Samtímis urðu til reikningar í höfuðbókinni fyrir vöruhús í Frakklandi, Spáni og Ítalíu. Þessar bókhaldsbreytingar eru sennilega merki þess, að skip sigldu nú í vaxandi mæli beint frá Íslandi til verslunarstaða erlendis, án viðkomu í Kaupmannahöfn eða Glückstadt. Einkum minnkaði þá stórum mikilvægi Glückstadt og árið 1771 var hætt að hafa sérstakan reikning í höfuðbókinni fyrir vöruhúsið þar.¹⁶ Það er vitað mál, að ár-

15. Í samantekt, sem Skúli Magnússon gerði á höfuðbókinni 1655 (Lbs. 86 fol.), er skýrt frá því að útflutningsvörur frá kauphöfninni Stapa hafi verið fluttar beint til Amsterdam og útflutningsvörur frá fjórum öðrum kauphöfnum hafi verið fluttar beint til Glückstadt. (Sbr. einnig Jón Aðils 1919, bls. 694).

16. RA fol. reg. 140-172.

MYND 7.2.

Lýsing á skipulagi einokunarverslunarinnar eins og það kemur fram í bókhaldi verslunarfélags Hörmangara 1743-1759.

= Reikningar í höfuðbók fyrirtækisins.

= Viðskiptaaðilar utan fyrirtækisins (greiðslur til fyrirtækisins eða frá því).

—————> = "Vöruflæði", þ.e. skipti á vörum láft og gerðist á Íslandi, flutningur á vörum frá einum reikningi fyrirtækisins til annars eða sala á vörum gegn peningagreiðslum.

- - - - -> = Peningafærslur frá einum reikningi til annars, eða sem greiðslur, t.d. til starfsmanna, skipaeigenda og hluthafa. Einnig peningafærslur frá hluthöfum.

Á höfuðstólsreikningi var að finna aðallega greiðslur til hluthafa og frá þeim og greiðslur frá almennum rekstrarreikningi. Þar var t.d. ekkert yfirlit um fasteignir, viðskiptaskuldir eða vörubirgðir félagsins.

ið 1774 voru siglingar Íslandsfara til Elbuárósa úr sögunni.¹⁷ Þá lauk loksins meir en tveggja alda gömlum yfirráðum kaupsýslumanna í Hamborg yfir aðalmörkuðum íslensku kaupmannaskreiðarinnar, sem innleiðing einokunarverslunarinnar gat í engu hnekk. Í staðinn kom ákveðin þríhyrningsverslun: Skipin sigldu frá Kaupmannahöfn til Íslands, þaðan til Miðjarðarhafslanda og síðan til Kaupmannahafnar.¹⁸

Bókhaldsár félagsins var 1. september til 31. ágúst næsta ár. Fyrsta bókhaldsárið stóð hins vegar nærri tvö ár. Það stóð frá haustinu 1742, þegar félagið hóf starfsemi sína við innkaup vegna sumarferðarinnar 1743, til 31. ágúst 1744, en þá lauk bókhaldsárinu vegna þessarar sumarferðar og við tók bókhaldsárið vegna sumarferðarinnar 1744. Því bókhaldsári lauk síðan 31. ágúst 1745. Hagnaður bókhaldsársins 1743/1744 fólst þannig í árangri sumarferðarinnar 1743, innkaupum fyrir sumarferðina 1742-1743, og þeim útflutningsvörum sumarferðarinnar, sem seldust 1743-1744. Innkaupareikningur (*Fournitur Conto*) hvers reikningsárs var þannig færður árið á undan reikningsárinu.

Bókhaldsfærslurnar snérust þannig allar um sumarferðirnar til Íslands.

Líkt og umdæmakaupmennirnir 1684-1732 og Annað Verslunarfélagið 1733-1742 átti Þriðja Íslenska Verslunarfélagið ekki sjálft skipin, sem notuð voru í Íslandsversluninni. Þau voru undantekningarlaust tekin á leigu og greidd ársleiga fyrir þau öll, sem nam 20-30 þúsund ríkisdöllum ár hvert 1743-1758.¹⁹ Þetta var ein leiðin til að halda eigin fjármagni félagsins í lágmarki og dreifa þannig áhættunni af versluninni, eins og frekar verður fjallað um í kafla 7.5 hér að neðan. En óneitnanlega var þessi skipaleiga þungur útgjaldabaggi á versluninni.

7.3. AFKOMA FÉLAGSINS 1743-1759.

Sjá má afkomu verslunarinnar ár hvert í töflu 7.1. Aðalheimildirnar um afkomuna voru höfuðbók og sjóðdagbækur Verslunarfélagsins.²⁰

17. Lovsamling for Island, bindi 4, bls. 63.

18. RA fol. reg. 140-172.

19. RA fol. reg. 140-1. (Deliberations og Subskriptions Protocol). 140-2 (Deliberations Protocol).

20. RA fol. reg. 140, nr. 10-11 (sjóðdagbækur/*kassejournaler*), nr. 12 (höfuðbók).

Fram til bókhaldsársins 1745/1746 fjölluðu allar færslur í bókum þessum um Íslandsverslunina. Árið 1746 yfirtók félagið einnig Finnmerkurverslunina og tengdust færslur í bókum þessum eftir það ýmist Íslandsversluninni eða Finnmerkurversluninni. Þetta hafði að sjálfsögðu í för með sér ákveðin aðgreiningarvandamál. Oftast var þó auðvelt að leysa þau, þar sem venjan var sú að reikningum í höfuðbók og dagbókum var skipt eftir því um hvora verslunina var fjallað. Tveir reikningar voru þó sameiginlegir. Annar þeirra var reikningur „*Handlings Omkostninger*“, sem hér verður nefndur reikningur almenns verslunarkostnaðar, en bókhaldari félagsins treysti sér ekki til að ákveða hvort einstakir kostnaðarliðir í þessum reikningi tilheyrðu Íslandsversluninni eða Finnmerkurversluninni. Hinn reikningurinn var vaxtareikningur félagsins, en vaxtaútgjöld þess voru ávallt miklu hærri en vaxtatekjur.

Varðveist hefur frá tímabilinu 1755-1759 svonefnd *Saldeer- og Balanceer Bog* verslunarfélagsins,²¹ sem var lokauppgjörsbók þess. Í henni var reikningi almenns verslunarkostnaðar skipt þannig, að þrír fjórðu hlutar komu á Íslandsverslunina en einn fjórðungur á Finnmerkurverslunina. Þriðjungur vaxtareiknings kom þar á Finnmerkurverslunina en tveir þriðjungar á Íslandsverslunina.

Lokauppgjörsreikning vantar fyrir tímabilið 1743-1755, en við út-reikning á afkomu Íslandsverslunarinnar það tímabil er hér fylgt for-dæmi bókhaldara félagsins við skiptingu á reikningum þessum milli Finnmerkurverslunar og Íslandsverslunar tímabilið 1755-1759 (1:3 og 1:4).

Öllum öðrum kostnaðarliðum var auðvelt að skipta milli Íslands- og Finnmerkurverslunar.

Góður hagnaður var af rekstri félagsins 1743-1747 og 1750-1753. Smávægilegt tap var á rekstrinum 1747-1749 og má að nokkru leyti út-skýra það með versnandi vöruskiptakjörum kaupmanna, sem sjá má í mynd 3.5, og sennilega einnig með auknu tapi á reikningi vörubirgða á Íslandi (sbr. töflur 7.1 og 7.2). Þannig minnkaði útflutningsverð-mætið meðan verðmæti innflutnings jókst eða stóð í stað. Einnig minnkaði útflutningur dýrmætustu kaupstaðarskreiðarinnar, sem flutt var frá kauphöfnunum á Suðvesturlandi til borganna við Elbu-árósa, einkum bókhaldsárið 1747/1748 (sbr. töflu 7.3). Magn annarrar

21. RA fol. reg. 140-16.

útflutningsvöru minnkaði ekki á þessum tíma og er það merki um, að þá hafi ekki verið nein almenn efnahagskreppa á Íslandi. Hér hlýtur því að hafa verið um staðbundið vandamál að ræða í kauphöfnunum á Suðvesturlandi, sem hafi stafað af lélegum sjávarafla og eru raunar til heimildir um það.²²

Um 1750 bötnuðu vöruskiptakjör kaupmanna. Vöruskiptavísitalan var 98 árið 1749, hækkaði í 119 árið 1750, í 128 árið 1751 og var síðan áfram há allt til ársins 1754 en féll úr 125 í 104 árið 1755. Síðan féll hún áfram og var aðeins 74 árið 1758. Sveifla vísitölunnar frá 137 árið 1753 niður í 74 árið 1758 samsvaraði því, að hlutfallslegt verð íslenskra útflutningsvara hafði lækkað um 46%. Þessar sveiflur í vöruskiptavísitölunni má sjá í mynd 3.5.

Á þessum tíma voru sveiflur í vöruskiptavísitölunni fyrst og fremst afleiðingar verðbreytinga á korni, en mismikið framboð olli fyrst og fremst þessum verðbreytingum. Það er því ljóst, að mikið framboð var á korni á árunum 1750-1754 en fremur lítið á árunum 1755-1758. Skýringuna á þessari miklu minnkun kornframboðs er að nokkru leyti að finna í Sjö ára styrjöldinni á árunum 1756-1763, en þá minnkaði mjög kornútflutningur frá löndunum sunnan Eystrasalts, að nokkru leyti er hana að finna í lélegri uppskeru. Kornuppskeran 1757 var þannig mjög léleg og því hækkaði rúgtunnan á mörkuðum Kaupmannahafnar úr 270 skildingum sumarið 1757 í 400 skildinga vorið 1758.²³ Þetta var einmitt sá tími, sem verslunarfélagið hafði til að kaupa korn fyrir kaupvertíðina sumarið 1758, en hún var sú síðasta í sögu félagsins og var tap af henni mikið (sbr. töflu 7.1). Tiltölulega góð uppskera haustið 1758 og lágt kornverð næsta vetur kom ekki félaginu að gagni, heldur þeim, sem tóku þá við versluninni.

Hagstæðu viðskiptakjörin 1750-1754 sjást greinilega í bókhaldi verslunarinnar, sbr. töflu 7.1. Innflutningsvörur urðu ódýrari á þessu tímabili eins og greinilega kemur fram í töflu 7.2. En þrátt fyrir batnandi viðskiptakjör 1752-1753 fór afkoman versnandi. Harðæri var þá víða gengið í garð á Íslandi og þetta kom m.a. fram í minnkuðum útflutningi frá landinu, sbr. töflur 7.2 og 7.3. Einkum féll verðmæti útflutningsins mikið kaupárið 1753/1754.

22. Hannes Finnsson 1793/1970, bls. 80: „Svo var og 1747 frosta- og harðindavetur og mikið fiskileysi; dóu þá 4 eða 5 úr vesöld á Akranesi“.

23. Friis & Glamann 1958.

Það voru þannig tvær meginástæður fyrir miklu og sívaxandi tapi Þriðja Íslenska Verslunarfélagsins á tímabilinu 1754-1758. Önnur ástæðan var versnandi vöruskiptakjör kaupmanna. Hin ástæðan var harðærin á Íslandi, sem höfðu það í för með sér að útflutningur frá landinu minnkaði mjög mikið. Svo illa vildi til að harðærin voru mest þegar vöruskiptakjörin voru lélegust. Kaupmenn þurftu að flytja dýrt korn til landsins samtímis því, sem þeir gátu aðeins flutt lítið magn af kjöti og skreið frá landinu. Verðmæti íslenskra útflutningsvara ár hvert á tímabilinu 1755-1759 var að meðaltali aðeins helmingur útflutningsverðmætis meðalársins 1744-1752. En verðmæti innflutningsins var svipað bæði tímabilin. Hér verður aftur að minna á það að Íslendingar bjuggu við fast verðlag, sem verðbreytingar erlendis höfðu engin áhrif á.

Útflutningsverðmætið minnkaði ekki síst af því, að samsetning útflutningsins breyttist mjög mikið. Eins og þegar hefur verið vikið að höfðu einokunarkaupmenn mestan hag af útflutningi fiskafurða og minnstan hag af útflutningi ullarafurða.²⁴ Að vísu var hlutfall fiskafurða í heildarútflutningnum all stöðugt tímabilið 1743-1759, en þar sem útflutningsverðmætið minnkaði um 50%, minnkaði útflutningsverðmæti fiskafurða um sama hundraðshluta. Útflutningur á kjötafurðum minnkaði ekki aðeins að magni heldur einnig að hlutfalli heildarútflutnings og var árlegt meðaltal verðmætis kjötútflutnings á árunum 1757-1759 aðeins þriðjungur af sama meðaltali tímabilið 1744-1753. Þessi minnkun skaðaði verslunina þar sem kjötútflutningurinn skilaði hagnaði á þessum tíma. Hins vegar minnkaði ekki útflutningur óarðbærasta vörflokksins, ullarvöru, og jókst hlutfall ullarvöru í heildarverðmæti útflutnings úr u.þ.b. 25% í tæplega 40% (sbr. töflu 7.3).

Tafla 7.4 er samantekt á afkomu Verslunarfélagsins frá einu ári til annars allt tímabilið 1743-1759, bæði heildarafkomu og innbyrðisstöðu Finnmerkurverslunar og Íslandsverslunar. Ef til vill sýnir heildarafkoman betur hver raunverulegur arður var af Íslandsversluninni heldur en sá bókhaldslegi hagnaður, sem rekja má beinlínis til Íslandsverslunarinnar. Eins og vikið hefur verið að hér að framan fékk félagið Finnmerkurverslunina í sinn hlut aðeins vegna þess að það hafði þá Íslandsverslunina með höndum. Félagið greiddi kon-

24. Sbr. töflu 3.2 og 10.3.

ungi háa leigu fyrir einokunarréttinn á Íslandsversluninni, en hins vegar var engin leiga greidd fyrir einokunarréttinn á Finnmerkurversluninni. Alls voru konungi greiddir 248.040 ríkisdalir í leigugjöld af Íslandsversluninni tímabilið 1743-1758. Ef Finnmerkurverslunin hefði greitt 25% þessarar leigu í stað þess að greiða enga, eins og raunin var á, hefði leiguhluti Finnmerkurverslunarinnar numið 62.010 ríkisdöllum. Það munaði um minna. Heildarhagnaður Íslandsverslunarinnar tímabilið 1743-1759 nam aðeins 23.635 ríkisdöllum, en heildarhagnaður Finnmerkurverslunarinnar 1746-1759 nam 83.465 ríkisdöllum. Flutningur á 62 þúsund ríkisdöllum frá Finnmerkurversluninni til Íslandsverslunarinnar hefði þannig gerbreytt innbyrðis hagnaðarhlutföllum verslunar.

7.4 MÖNDLUÐU HÖRMANGARAR MEÐ INNFLUTNINGINN?

Þar sem heildarverðmæti innflutningsins hélst óbreytt á sjötta áratug aldarinnar þrátt fyrir stórhækkað verð á korni, hlýtur heildarmagn innflutningsins að hafa minnkað talsvert. Þetta vekur óneitanlega spurningar um samsetningu innflutningsins, en hann var aðeins að litlu leyti seldur með lánskjörum. Minnkuðu kaupmenn e.t.v. fyrst og fremst innflutning vöru, sem þeir græddu lítið á að selja eins og kornmeti, en ekki innflutning tiltölulega dýrrar vöru eins og brennivíns og tóbaks?

Verslunarfélagið var skyldugt til að senda ár hvert til Íslands u.þ.b. 20 skip, sigla á allar kauphafnirnar 24 og versla þar samkvæmt verðlagsskrám, hvort sem hægt var að kaupa í landinu nokkrar dýrmætar vörur og án tillits til þess hver vöruskiptakjör þeirra voru á mörkuðum meginlandsins. Það hefði verið edlilegt, ef kaupmenn reyndu að breyta samsetningu innflutningsins sér í hag. En flest var reynt til að hindra slíkt. Sýslumenn áttu að senda með haustskipum nokkurs konar pöntunarlista, þar sem tiltekið var hvaða vöru ætti að flytja til landsins næsta vor. Einnig var það hlutverk sýslumanna að skoða þann varning, sem fluttur var til landsins, og sjá til þess að verslun færi í einu og öllu eftir settum lögum og reglum. Sýslumennirnir höfðu þannig nokkurt vald yfir versluninni og fyrir hvatningu Skúla Magnússonar landfógeta fóru þeir í auknum mæli að notfæra sér það á sjötta tug aldarinnar. Hve vel tókst þeim að hindra að kaupmenn breyttu samsetningu innflutningsins sér í hag en Íslendingum í óhag?

Bókhaldsgögn Verslunarfélagsins gefa ekki ótvírætt svar um þetta efni, þar sem innflutningur er þar illa sundurgreindur, andstætt því sem var með útflutninginn. Helst er að finna upplýsingar um innflutninginn í áætlunar- og verðákvarðanabókum félagsins,²⁵ þar sem *áætlaðra* kaupa félagsins á ýmsum innflutningsvörum var getið. Verslunarfélaginu bar skylda til að leita eftir útboðum á helstu innflutningsvörunum og taka síðan hagstæðasta boðinu og niðurstöður þessara útboða er að finna í fyrrgreindum bókhaldsgögnum. Í sjóðdagbókum félagsins²⁶ er á við og dreif hægt að fá upplýsingar um innflutningsvörur þess, en engan veginn er ljóst hvort um hefur verið að ræða vöru fyrir Íslandsverslunina eða Finnmerkurverslunina. Til eru upplýsingar um rúginflutning til Íslands ár hvert 1743-1754.²⁷

Það er mögulegt á grundvelli fyrrgreindra heimilda að fullyrða nokkuð um innflutning til landsins 1750-1760, ef við gefum okkur að innflutningur til Finnmerkur hafi þá lítt breyst ár frá ári.

Innflutningur á mjöli minnkaði ekki í harðærinu 1755-1758, þótt verð þess væri stöðugt að hækka í Danmörku. Raunar minnkaði heldur ekki innflutningur annarrar kornvöru, danska brennivínsins, á þessum árum, þótt verð þess stigi þá einnig í Kaupmannahöfn.²⁸ Hins vegar minnkaði þá mjög innflutningur alls kyns fjárfestingar- og rekstrarvöru, eins og járns, timburs, hamps og hörs.

Það er því óhætt að fullyrða, að kaupmenn gátu ekki breytt samsetningi innflutningsins sér í hag í harðærinu og þetta má þakka stjórnarstefnu konungs, sbr. skilmála hans fyrir að saksækja ekki Verslunarfélagið árið 1757 og skeleggt eftirlit íslenskra sýslumanna í kauphöfnum landsins samkvæmt tilmælum konungs. En bætt kjör Íslendinga táknuðu bölg Verslunarfélagsins.²⁹

25. Sbr. tilvitnun 19 hér að framan.

26. RA fol. reg 140, nr. 10-11.

27. Jón Aðils birti í bók sinni 1919 skrá um rúginflutning til Íslands 1743-1754 (bls. 440).

28. Verðið á brennivínsþottinum hækkaði úr 4,75 sk. árið 1756 í 7 sk. árið 1757, (RA fol. reg. 140-1). Innflutningurinn á dönsku brennivíni var ár hvert u.þ.b. 60.000 lítrar á tímabilinu 1760-1763 (Lbs. 86 fol.) og innflutningur brennivíns á tímum Hörmangarafélagsins hefur verið svipaður, einnig þegar hungursneyð blasti við stórum hluta landsmanna.

29. Í sjóðbókum Þriðja Íslenska Verslunarfélagsins (RA fol. reg. 140-13, 140-14, 140-15) er að finna heimildir um magn á sumum þeim varningi, sem Verslunarfélagið flutti

Samkvæmt þeim kröfum, sem Verslunarfélagið hafði á hendur Íslendingum eftir 1758 vegna viðskiptaskulda, er ljóst að lánaviðskipti verslunarinnar jukust nokkuð í harðærinu,³⁰ en þessi aukning dugar mjög skammt til þess að útskýra hvers vegna innflutningsverðmæti stóðu í stað meðan útflutningsverðmæti minnkuðu um helming. Uppsafnaðar kröfur félagsins á hendur viðskiptavina á Íslandi jukust aðeins um 13.125 ríkisdali á sjötta áratugnum, sem er lítið miðað við að árlegt verðmæti innflutningsvöru var að meðaltali u.þ.b. 80.000 ríkisdalir og miðað við að uppsafnaðar verslunarskuldir Íslendinga námu í „venjulegu árferði“ að meðaltali u.þ.b. 27.000 ríkisdöllum.

Skýringanna á þessum vaxandi mismun á verðmæti útflutnings og innflutnings er því að leita í versnandi viðskiptakjörum kaupmanna³¹ og breytingum í samsetningi útflutningsins, sem komu kaupmönnum illa: Útflutningur ullarvöru varð æ stærra hlutfall heildarútflutningsins. Samtímis var með stjórnvaldsaðgerðum komið í veg fyrir að kaupmenn gætu breytt innflutningnum sér í hag. Ill örlög Verslunarfélags Hörmangara voru því sannarlega vel innsigluð!

7.5 HLUTHAFAR, HLUTABRÉF OG ARÐGREIÐSLUR.

Á því eru miklar líkur, að aðaleigendur Þriðja Íslenska Verslunarfélagsins, Hörmangararnir, hafi með tókum sínum á Íslandsversluninni styrkt mjög stöðu sína sem einokunarkaupmenn á saltkjöti og skreið í höfuðborginni. Hér var um óbeinan hagnað Hörmangaranna af Íslandsversluninni að ræða. En ekki er hægt að leggja mat á hve

til landsins, ásamt nöfnum þeirra, sem varninginn seldu. Þegar um kornvörur var að ræða, varð nafnalisti seljenda mjög langur. Á árinu 1750, þegar kornverð var mjög lágt, keypti félagið rúgtunnur af 277 aðilum. Þeir komu frá flestum hlutum Danmerkur og úr flestum þjóðfélagsstéttum; sumir seljendurnir voru ríkir kaupmenn en aðrir voru fátækir myllueigendur og bændur. Af einum seljanda voru keyptar 1256 tunnur og af öðrum aðeins 1 tunna. Félagið keypti einnig rúgtunnur af miklum fjölda seljenda árin 1755 og 1756 (þá var kornverðið hátt) þótt ekki væru þeir þá eins margir og árið 1750, eða 59 alls, og engan þeirra var að finna á nafnalista um þá, sem seldu félaginu rúg árið 1750. Það virðist því sannarlega hafa verið nægilegt „framboð“ af seljendum kornvöru og Verslunarfélagið hefur auglýsilega leitast við að fá sem mest magn af rúgi á eins lágu verði og mögulegt var.

30. RA fol. reg. 140-15.

31. Ávallt verður að hafa í huga, að á Íslandi var vöruskiptaverslun með fastbundnu verðlagi, sem ekki breyttist við verðsveiflur erlendis.

mikill slíkur óbeinn hagnaður var, þar sem samfelld bókhald einstakra matvörukaupmanna fyrirfinnst ekki.³²

Beini hagnaðurinn er hins vegar ljós, sbr. töflur 7.1, 7.4 og 7.5. Hagnaðinn þarf að sjálfsögðu að skoða í samhengi við það fjármagn, sem eigendurnir lögðu í reksturinn.

Ákveðið var 4. apríl 1743 að hlutafé Verslunarfélagsins yrði 60.000 ríkisdalir, eða 60 hlutir hver á 1.000 ríkisdali. Hér var um mjög lítið fjármagn að ræða og það var auglýsilega fremur í samræmi við efna-
hag stofnenda félagsins en fjármagnsþarfir þess. Stofnfjármagn fyrra Verslunarfélagsins (1733-1742) var 100.000 ríkisdalir og kostnaðurinn við Íslandsverslunina ár hvert var miklu hærri en sem nam hlutafénu. Fastur árlegur kostnaður í versluninni var u.þ.b. 82.000 ríkisdalir á ári og breytilegur kostnaður u.þ.b. 107.000 ríkisdalir.³³ Heildarverðmæti allra fastafjármuna félagsins nam 55.300 ríkisdöllum á tímabilinu 1749-1756,³⁴ en heildartekjur félagsins ár hvert 1743-1753 voru að meðaltali 182.506 ríkisdalir.³⁵

En illa gekk samt að selja hlutina 60, enda var reynt að halda hlutafénu sem mest í höndum Hörmangaranna sjálfra, og eftir eitt ár voru 4 hlutir ennþá óseldir.³⁶ Flest þeirra 56 hlutabréfa, sem búið var að selja árið 1744, voru í höndum Hörmangara og afgangurinn var þá í höndum annarra smákaupmanna í Kaupmannahöfn.³⁷ Athyglisvert er að hvergi er meðal hluthafanna að finna gömlu Íslandskaupmennina, sem voru eigendur Verslunarfélagsins 1733-1742. Ekki er heldur

32. Gott samræmi var milli verðlagsins í vöruhúsi Verslunarfélagsins í Kaupmannahöfn og þess verðlags á íslenskum vörum, sem skráð var á markaðstorgum borgarinnar, sbr. skýringargrein 3 við töflu 7.3. Ef til vill hefur smásöluálagning ekki verið meðtalin í markaðstorgsverðinu, sem birt var í blöðum, en í bók Friis & Glamann 1958 var að finna talnaraðir um verð á eftirfarandi íslenskum vörum: Skreið, lýsi, tölga, saltfiski (*klipfisk*), saltkjöti, tunnusöltuðum fiski.

33. *Fastur kostnaður* = frakt, starfsmannahald, leiga til konungs fyrir Íslandsverslunina. *Breytilegur kostnaður* = tryggingar og kaup á innflutningsvörum til Íslands (sem notaðar voru til að greiða fyrir íslenskar útflutningsvörur). Sbr. töflur 7.1 og 7.2 og mynd 7.2.

34. *Inventari conto* í höfuðbókinni (RA fol. reg. 140-12). Christensen 1979, bls. 57.

35. Sbr. „heildarútflutningur“ í töflu 7.3, en hann jafngildi heildartekjum félagsins, sbr. töflu 6.2. Harðæri á Íslandi minnkuðu mjög heildarútflutning þáðan eftir 1753.

36. RA fol. reg. 140-12.

37. Sören Rudolf Christensen 1979 tókst að rekja hvaða atvinnu eigendur 48 hlutabréfa stunduðu. 75% þessara hlutabréfa, 36 alls, voru í eigu Hörmangara.

hægt að finna meðal hluthafanna stórkaupmenn höfuðborgarinnar, sem venjulega voru þó þýðingarmikilir hluthafar í verslunarfélögum þess tíma. Búið var að selja alla hlutina 60 á bókhaldsárinu 1745-1746.

Vegna lélegrar eiginfjárstöðu var Verslunarfélag Hörmangara mjög háð lánsfjármagni í rekstri sínum og hafði þetta að sjálfsögðu mikinn kostnað í för með sér. Vaxtakostnaður félagsins var 1743-1759 að meðaltali ár hvert 6.733 ríkisdalir.³⁸ Kostnaður venjulegra viðskiptaskulda (eða inneigna) var ekki meðtalinn í þessari upphæð.³⁹

Samkvæmt þessum vaxtakostnaði hefur félagið skuldað að meðaltali ár hvert vegna almenns rekstrar síns u.þ.b. 135.000 ríkisdali.⁴⁰ Þetta var nokkurn veginn sama upphæð og það fjármagn sem hluthafarnir inntu af hendi til félagsins allt starfstímabil þess, en það nam 136.493 ríkisdöllum.⁴¹

Tveir þriðju hlutar þessa vaxtakostnaðar komu í hlutdeild Íslandsverslunarinnar og var því vaxtakostnaður hennar 4.211 ríkisdalir ár hvert.⁴² Heildartekjur Íslandsverslunarinnar 1743-1759 námu að meðaltali ár hvert 159.912 ríkisdöllum⁴³ og því hefur vaxtakostnaður félagsins numið 2,6% af heildartekjum þess.

Þegar Verslunarfélagið yfirtók Finnmerkurverslunina í desember 1745, fylgdu í kjölfarið mikilvægar breytingar á eignaskipan félagsins. Ástæða þessara breytinga var að útflutningsvörur Finnmerkurverslunarinnar voru að miklu leyti seldar til Suður-Evrópulanda, andstætt því sem þá gerðist með útflutningsvörur Íslendinga. Því þurfti Verslunarfélagið að hafa náið samstarf við fyrirtæki, sem hafði góða reynslu í verslun við Suður-Evrópulönd og stórkaupmaðurinn Andreas Björn (1703-1750) hafði einmitt yfir henni að ráða. (Andreas Björn hafði verið einn þeirra sem buðu á móti Hörmöngurum í Íslandsverslunina 1742, sbr. mynd 7.1).

38. RA fol reg 140-12.

39. Þannig voru þeir allháu vextir, sem Verslunarfélagið greiddi leigusölum kaupfaranna, ekki færðir á vaxtareikning heldur voru þeir taldir með skipaleigunni á reikningi vörubirgða á Íslandi (sbr. töflu 7.2).

40. Vextir á langtímalánum námu þá 4-5% og 6% á skammtímalánum. (Sbr. Erik Rasmussen 1955. Erling Olesen 1962, bls. 242.

41. Sbr. töflu 7.5.

42. Sbr. útskýringar hér að framan um mat bókhaldara félagsins á kostnaðarskiptingu Íslands- og Finnmerkurverslunar 1755-1759. (RA fol. reg. 140-16).

43. Meðaltal skv. töflu 7.3.

Hlutabréfum félagsins var því fjölgað úr 60 í 72 í febrúar 1746. Góð afkoma þess undangengin ár gerði samtímis mögulegt að nýta óráðstafaðan hagnað til að hækka verðmæti gömlu hlutabréfanna úr 1.000 rd. í 1.500 rd. 30 þúsund ríkisdöllum var ráðstafað í þessu skyni.⁴⁴ Á þann hátt fékkst einnig meira fé fyrir nýju hlutabréfin. Andreas Björn keypti 10 þeirra, hvert á 1.500 rd., en hans hátign Friðrik konungur fimmti keypti þau tvö, sem eftir voru, á aðeins 1.000 rd. hvort! (Síðar, eða í nóvember 1747, voru 500 rd. greiddir til viðbótar fyrir hvort bréfanna). Alls var þannig heildarhlutafé félagsins aukið árið 1746 úr 60.000 í 107.000 rd.⁴⁵

En stjórnendur Verslunarfélagsins ráku sig brátt á það að hagur var í því að fá völduga stórkaupmenn og embættismenn til liðs við sig. Afkoma félagsins var einnig mjög góð allt fram til ársins 1747, sbr. töflur 7.1 og 7.4, og því var auðvelt að selja ný hlutabréf, jafnvel þótt verð þeirra væri hækkað í annað skipti, sem og raun varð á. Í nóvember 1747 voru 28 ný hlutabréf seld, hvert fyrir 2.000 rd., og þannig bættust 56.000 rd. við hlutafé félagsins. Óráðstafaður hagnaður undangenginna ára var nýttur til að hækka gömlu bréfin úr 1.500 í 2.000 rd. hvert um sig. Heildarupphæð hækkunar gömlu hlutabréfanna, 36.000 rd., skiptist þannig, að 33.507 rd. komu frá óráðstöfuðum hagnaði en 2.493 rd. voru greiðslur frá hluthöfum. (465 rd. 36 sk. af óráðstöfuðum hagnaði og 34 rd. 60 sk. greiðslur frá hluthöfum fyrir hvert bréf).⁴⁶

Alls voru hlutabréfin orðin 100 hvert á 2.000 rd. Smákaupmennirnir, sem stofnað höfðu félagið árið 1743, réðu 60 þessara hlutabréfa, sem námu að nafnvirði alls 120.000 rd. Fyrir þessi hlutabréf höfðu þeir alls greitt úr eigin vasa 62.077 rd. 48 sk. Þetta var örlítið hærri upphæð en þeir hátitluðu⁴⁷ herra menn greiddu, sem gerðust fyrst hluthafar í félaginu í nóvember 1747 í því skyni að eignast 28 hlutabréf að nafnvirði 56.000 rd.

Í samþykktum Verslunarfélagsins 1748⁴⁸ var skilgreint hvernig

44. RA fol. reg. 140-12.

45. Sama heimild.

46. Sama heimild.

47. Sbr. „Höygrevelig“, „Hans Excellenz“, „hr. Geheimeraad“, „hr. Cammerherre“, „hr. Conferenceraad“, „hr. Etaatsraad“.

48. Lbs. 93 fol. Samþykktirnar 1748 voru prentaðar í bók Jóns Aðils 1919, bls. 701-714.

stjórn félagsins skyldi hátað. Daglegur rekstur átti að vera í höndum þriggja framkvæmdastjóra og forseta (president). Þessir stjórnendur áttu hver um sig að eiga a.m.k. tvö hlutabréf í félaginu og hafa rétt til að stunda kaupskap í höfuðborginni. Margir nýju hluthafanna, sem bættust við árið 1747, gátu ekki setið í stjórn félagsins vegna síðastnefnda ákvæðisins, en allir stofnendurnir höfðu rétt til að vera í stjórninni vegna stöðu sinnar sem smákaupmenn í höfuðborginni.

Aldur réði allri forgangsroð í starfsmannahaldi félagsins, einnig meðal æðstu stjórnenda þess.⁴⁹ Hluthafar völdu menn til að sitja sérstakan kjörfund, sem síðan kaus framkvæmdastjórnina. Í reynd var leynileg atkvæðagreiðsla viðhöfð. Eign eins hlutabréfs veitti rétt til eins atkvæðis, eign þriggja hlutabréfa til tveggja atkvæða og eign sex hlutabréfa og þaðan af meira til þriggja atkvæða.⁵⁰

Með tilliti til allra þessara ákvæða um stjórn félagsins er ekki að undra, þótt hún hafi allt starfstímabilið verið í höndum Hörmangara.⁵¹

Þar sem hagur Verslunarfélagsins var í miklum blóma árin 1743-1747 og var mjög slæmur árin 1754-1758, sbr. kafla 7.4 hér að framan, er ljóst að hagnaður einstakra hluthafa hefur verið mjög misjafn eftir því hvenær þeir keyptu hlutabréf Verslunarfélagsins. Um var að ræða þrenns konar hlutabréf, eins og lýst hefur verið hér að framan.

1. Hlutabréfin 60 sem voru gefin út árið 1743.
2. Hlutabréfin 12 sem voru gefin út í febrúar 1746.
3. Hlutabréfin 28 sem voru gefin út í nóvember 1747.

Hér er rætt um hlutabréf, ekki hluthafa, þar sem hlutabréfin skiptu stundum um eigendur. Þannig seldi Andreas Björn hlutabréfin sín 10 árið 1748 fyrir 20.000 rd., sem var 5.000 rd. meira en hann hafði keypt þau á tveimur árum fyrr.⁵² Ljóst er að slík viðskipti hafa aukið hagnað sumra hluthafa á kostnað annarra. En útreikningur á afkomu ein-

49. Í 14. grein samþykktanna 1748 var tilskilið, að enginn nýliði skyldi ráðinn til félagsins nema sem „drengr“. Losni staða verkamanns (Arbeids Karl) átti elsti drengrur að fá hana. Losni staða undirkaupmanns átti verkamaður í þjónustu félagsins að fá hana. Losni staða yfirkaupmanns átti undirkaupmaður hjá félaginu að fá hana. Starfsaldur réði einhliða framanum.

50. Sama heimild, 6.grein.

51. S.R.Christensen 1979 athugaði sérstaklega áhrif Hörmangara í Þriðja Íslenska Verslunarfélaginu allan starfstíma þess.

52. Sbr. dagbók og höfuðbók félagsins (RA fol. reg. 140, nr. 10 og 12).

stakra hluthafa er illframkvæmanlegur og raunar einnig óþarfur, þar sem hér er verið að rannsaka heildardrættina í starfsemi Verslunarfélagsins. Þess má þó geta, að stofnendur þess árið 1743 virðast yfirleitt hafa haldið hlutabréfum sínum í félaginu allt starfstímabil þess.

Samantekt á arðsemi einstakra hlutabréfa er að finna í töflu 7.5. Þar kemur greinilega fram að hlutabréf stofnenda félagsins árið 1743 veittu þeim almennt góðan arð. Hlutabréf hátitluðu nýliðanna árið 1747 báru hins vegar minni arð en sem nam bankavöxtum þess tíma.

Smákaupmenn höfuðborgarinnar höfðu náð undir sig Íslandsversluninni árið 1742 með því að flæma þaðan burt kaupmenn, sem lengi höfðu tekið þátt í þessari verslun og öðlast við það mikilvæga reynslu. Almennt álit Íslendinga var að smákaupmennirnir í Þriðja Íslenska Verslunarfélaginu, Hörmangarafélaginu svonefnda, hefðu rekið Íslandsverslunina mjög illa, og rannsóknarnefnd konungs komst að svipaðri niðurstöðu árið 1757. En eigi að síður græddu Hörmangararnir vel á þessari verslun samtímis því sem margir aðrir hluthafar í verslunarfélagi þeirra töpuðu á þátttöku sinni í því. Þeir sem töpuðu komu yfirleitt úr röðum ríkustu og voldugustu stétta höfuðborgarinnar. Engin furða er, þótt orðstír Hörmangara hafi verið slæmur eftir að verslun þeirra á Íslandi lauk.⁵³

7.6 NIÐURSTÖÐUR.

Fornir hættir í íslenskri utanríkisverslun einkenndu starfsemi Verslunarfélags Hörmangara: Kaupmennirnir dvöldu á Íslandi nokkrar vikur um sumarið og skiptu þar á vörum sínum eins fljótt og þeir gátu fyrir aðrar vörur og sigldu síðan burt og tóku eins lítinn þátt í atvinnulífi í landinu og mögulegt var.⁵⁴

Þessir verslunarhættir voru mjög í andstöðu við þá efnahagsstefnu, sem þá var að ryðja sér til rúms meðal „upplýstra einvalda“ í Evrópu. Ríkið ásamt fulltrúum sínum í einokunarfélugum átti að taka virkan

53. Meðal þeirra, sem gátu sérstaklega Hörmangara að illu einu, má nefna Hans Christian Bech 1781 (sbr. tilvitnun 13 hér að framan) og Magnús Stephensen 1808 (sbr. bókaskrá).

54. Verslunarskipan þessi var raunar þegar talin vera gamaldags í alþjóðlegu samhengi á 16. öld, sbr. lýsingu þýska sagnfræðingsins R. Ehrenberg á Íslandsferðum kaupmanna frá Hamborg, en skipan þeirra var sú sama í megindráttum og ríkti á verslun Hörmangara á Íslandi 150-170 árum síðar. (Sbr. Ehrenberg 1899, bls. 24).

þátt í viðreisn allra atvinnuvega, öllum til góðs. Það var á vissan hátt söguleg óheppni Hörmangara að vera síðustu fulltrúar fornra og úreltra verslunarhátta á Íslandi. Þegar svo við bættist að Hörmangarar stórgræddu á þátttöku sinni í verslunarfélaginu meðan allir aðrir töpuðu, er ekki að undra þótt eftirmælin um Íslandsverslun þeirra hafi almennt verið mjög slæm, og gildi það jafnt um menn 18. aldar og þá sem síðar komu.

VIÐAUKI VIÐ KAFLA 7: TÖFLUR

Skýringar við töflu 7.1.

Bókhaldsniðurstöður mínar 1745/46 í þessari töflu eru ólíkar niðurstöðum bókhaldara félagsins og er það í eina skiptið, sem slíkt kemur fyrir. Í samantekt á hagnaði og tapi á hverju ári í uppgjörsbók félagsins (*Saldeer og Balanceer Bogen*, RA fol. reg. 140-16) var ekki gert ráð fyrir að Finnmerkurverslunin hefði bókhaldsárið 1746-1747 verið rekin með hagnaði eða tapi og þar af leiðandi var talið, að heildarhagnaður þess árs hefði eingöngu komið frá Íslandsversluninni. En samkvæmt höfuðbók og sjóddagbókum félagsins (RA fol. reg. 140, nr. 10-12) var bókhaldsárið 1746/1747 tap á Finnmerkurversluninni, sem nam 1.321 rd. 8 sk. Hagnaður Íslandsverslunarinnar hækkar því miðað við uppgjörsbókina sem nemur þessari upphæð. Til viðbótar fyrrgreindu bókhaldstapi Finnmerkurverslunarinnar kom „fyrningstap“ að upphæð 1.160 rd. 44 sk.

1. Birgðageymslur félagsins í Kaupmannahöfn en reikningur þessi var kallaður *Islandske Retour Vahre*.
2. Birgðageymslur félagsins á Íslandi (*Lageren udi Island*), sem sést betur í töflu 7.2. Tap var á reikningi þessum hvert ár nema 1744/1745.
3. Mikilvægastur þessara reikninga var reikningurinn um innflutning til Íslands (*Fournitour Conto*).
4. Fordæmi uppgjörsbókarinnar (RA fol. reg. 140-16) viðvíkjandi tímabilinu 1755-1759 er látið gilda fyrir tímabilið 1746-1755, þ.e. tveir þriðju af hreinum kostnaði vaxtareiknings eru taldir falla undir Íslandsverslunina og einn þriðji undir Finnmerkurverslunina.
5. Hér er um að ræða útgjaldatið sem nefndur var *Handlings Omkostninger* í bókhaldi kaupmanna og var í honum ýmis konar kostnaður, sem ekki komst fyrir í öðrum reikningum. Sameiginlegum kostnaði þessa reiknings hefur verið skipt milli Íslands- og Finnmerkurverslunarinnar samkvæmt þeirri reglu, sem fyrirfinnst í RA fol. reg. 140-16, þ.e. 75% í hlut Íslandsverslunarinnar og 25% í hlut Finnmerkurverslunarinnar.
6. Þessi kostnaðarliður var einkum hár í upphafi starfstímabils félagsins vegna kostnaðar við að byrja verslunina.
7. Heildartap félagsins eftir að starfsemi þess á Íslandi var hætt, árin 1759-1766, var alls 14.437 rd. 72 sk. Þetta tap stafaði af glötuðum viðskiptaskuldum og þeirri staðreynd, að engar fyrningareglur voru til í bókhaldskerfi félagsins. Hér er það staðhæft að deila megi þessari upphæð jafnt á öll árin, sem félagið starfaði.
8. Verslunarfélagið tryggði allan vöruflutning og helsta tryggingarfélag Kaupmanna-

hafnar á þessum tíma tók þessar tryggingar að sér fyrir Verslunarfélagið til ársins 1750. Á því ári ákváðu stjórnendur félagsins að setja á stofn sérstakan tryggingarsjóð í eigu félagsins sjálfs. Var árlega greitt í þennan sjóð líkt og um tryggingar til utanaðkomandi aðila væri að ræða og greitt úr þessum sjóði, þegar óhöpp áttu sér stað í siglingum félagsins. Þessum tryggingarreikning var haldið vandlega aðskildum frá öllu öðru bókhaldi félagsins líkt og um sjálfstæðan bókhaldsaðila væri að ræða. Fyrst eftir að félagið hafði hætt starfssemi sinni, eða í desember 1761, var hagnaðurinn af tryggingarreikningnum færður yfir á höfuðstölsreikninginn.

Það ráð var tekið við gerð þessarar töflu að reikna út greiðslur á ári hverju milli Íslandsverslunarinnar og tryggingarreikningsins. Heildarhagnaður Verslunarfélagsins af tryggingarreikningnum var 31.215 rd. 65 sk., en Íslandsverslunin greiddi 32.132 rd. 24 sk. meira inn á þennan reikning en hún fékk af þessum reikningi. Þannig hefur Finnmerkurverslunin fengið 916 rd. 55 sk. meira frá þessum reikningi en hún greiddi inn á hann.

9. Hagnaður - tap - afskriftir + framlag af tryggingarreikningi.

Skýringar við töflu 7.2.

Bókhaldsárið 1743/1744 fyrirfinnst ekki í þessari töflu. Í höfuðbókinni var aðeins að finna hreint tap þessa árs og það má sjá í töflu 7.1. En þetta bókhaldsár voru sérstakir reikningar fyrir hverja kauphöfn á Íslandi.

Hér líkt og í öðrum reikningum hófst bókhaldsárið 1.september og endar 31.ágúst næsta ár. En viðskiptin í þessum reikningi á hverju ári var árangur sumarkauptíðarinnar, sem átti sér stað fyrir hvert bókhaldsár.

1. Verðmæti innflutnings frá sérstökum innkaupareikningi (*Fournitur Conto*). Innflutningsvörurnar voru venjulega keyptar um veturinn fyrir sumarkauptíðina, en eigi að síður voru þær færðar á því bókhaldsári, sem hófst eftir að sumarkauptíðinni lauk. 25% alls kostnaðar við mannahald í versluninni var greitt af innflutningsreikningnum (sbr. mynd 7.2).

2. Allur tryggingarkostnaður var greiddur úr þessum reikningi, hvort sem um var að ræða vöruflutninga til landsins eða frá því.

3. 75% kostnaðar við mannahald og allur fraktkostnaður var greiddur úr þessum reikningi „lagersins“ á Íslandi. Starfsmannakostnaður og fraktkostnaður eru hér í sömu upphæðinni af tveimur ástæðum. Í fyrsta lagi voru sumar greiðslur ekki sundurliðaðar eftir því hvort um starfsmannakostnað eða fraktkostnað var að ræða. Í öðru lagi voru greiðslur til áhafna skipanna taldar með fraktkostnaði.

Hægt er að greina sundur þessa kostnaðarliði fraktar og mannahalds tímabilið 1750-1752, en ekki er ástæða til að ætla að skipting þessi hafi þá verið nokkuð ólík því sem gerðist önnur ár.

	Leigugjöld fyrir skip		Greiðslur til áhafna		75% almenns mannahalds		Alls	
1750–1752	Rd.	Sk.	Rd.	Sk.	Rd.	Sk.	Rd.	Sk.
Árlegt meðaltal	24.455	00	9.769	16	12.581	31	46.795	47
Í %	52,2		20,9		26,9		100,0	

Heimildir: RA fol. reg. 140-1, 140-10, 140-11, 140-12.

TAFLA 7.1

Endurgerður rekstrarreikningur Íslandsverslunarinnar
1743–1759, ásamt tryggingarreikningi

<i>Tekjur</i>	1743/44		1744/45		1745/46		1746/47	
	Rd	Sk	Rd	Sk	Rd	Sk	Rd	Sk
1. Vöruhúsið í Kaupmannahöfn	31417	60	34465	37	41388	07	33916	10
Vöruhúsið í Glückstadt	18710	68	14000	22	23756	22	15633	80
3. Aðrar tekjur	2702	02	1683	88	2735	81	1724	69
Alls tekjur	52830	34	50149	51	67880	14	51274	63
<i>Útgjöld</i>								
Leiga til konungs	17106	24	17106	24	17106	24	17106	24
2. Vörubirgðir á Íslandi	7313	81	–7438	33	7455	66	10192	70
4. Vaxtareikningur	3468	85	4753	92	5399	30	4214	95
5. Ýmis gjöld	5835	89	4827	01	8572	55	6251	84
6. Önnur útgjöld	4716	53	3162	25	917	04	1087	00
Alls útgjöld	38441	44	22411	13	39450	83	38852	81
Tekjur – útgjöld	+14388	86	+27738	38	+28429	27	+12421	78
7. Reiknuð fyrning	–902	35	–902	34	–902	35	–902	34
8. Tryggingareikningur								
Endurgerður hagnaður/tap	+13486	51	+26836	04	+27526	88	+11519	44

TAFLA 7.1

<i>Tekjur</i>	1752/53		1753/54		1754/55		1755/56	
	Rd	Sk	Rd	Sk	Rd	Sk	Rd	Sk
1. Vöruhúsið í Kaupmannahöfn	31665	81	26235	59	25494	06	25746	34
Vöruhúsið í Glückstadt	17427	59	12158	68	11264	79	10657	01
3. Aðrar tekjur	361	57	206	23	1844	17	2843	28
Alls tekjur	49455	05	38600	54	38603	06	39246	63
<i>Útgjöld</i>								
Leiga til konungs	17106	24	17106	24	17106	24	17106	24
2. Vörubirgðir á Íslandi	11781	76	14834	59	20693	19	27337	74
4. Vaxtareikningur	3854	03	3289	82	3486	72	3746	37
5. Ýmis gjöld	6362	54	5994	87	6372	58	5751	25
6. Önnur útgjöld			26	26				
Alls útgjöld	39104	61	41251	86	47658	77	53941	64
Tekjur – útgjöld	+10350	40	–2651	32	–9055	71	–14695	01
7. Reiknuð fyrning	–902	34	–902	35	–902	34	–902	35
8. Tryggingareikningur	+5341	31	+5208	09	–1315	47	+4483	78
Endurgerður hagnaður/tap	+14789	37	+1654	38	+11273	56	–11113	54

1747/48	1748/49	1749/50	1950/51	1751/52	
Rd Sk	Rd Sk	Rd Sk	Rd Sk	Rd Sk	
34975 36	33163 18	30887 52	38000 13	35432 10	1.
10805 61	19374 38	17779 53	20774 08	23431 79	
856 29	2765 83	985 86	265 41	359 22	3.
46637 30	55303 43	49652 95	59039 62	59223 15	

17106 24	17106 24	17106 24	17106 24	17106 24	
23689 09	23222 28	19319 35	19602 72	12900 29	2.
3383 22	5843 90	5018 28	4970 45	4124 64	4.
7378 58	6547 35	6322 91	6183 31	6116 89	5.
527 00	2353 89		44 00	33 74	6.
52084 17	55073 74	47766 82	47906 76	40281 88	
-5446 83	+229 65	+1886 13	+11132 82	+18941 23	
-902 35	-902 34	-902 35	-902 34	-902 35	7.
		+2038 86	+4836 29	+5444 19	8.
-6349 22	-672 65	+3022 64	+15066 77	+23483 07	

1756/57	1757/58	1758/59	1943/59	medalt.	
Rd Sk	Rd Sk	Rd Sk	Rd Sk	Rd Sk	
23620 47	19159 08	19676 02	485243 00	30327 66	1.
11317 67	17317 64	16255 81	260665 82	16291 59	
2308 11	6182 88	7483 03	35308 56	2206 76	3.
37246 29	42659 64	43414 86	781217 42	48826 09	

8553 12	8553 12	8553 12	248040 60	15502 52	
33024 35	56312 66	68637 62	348879 76	21804 95	2.
3752 41	4265 13	3806 45	67378 76	4211 17	4.
5362 64	5947 14	3734 91	97562 62	6097 64	5.
	127 15	429 51	13424 49	839 03	6.
50692 56	75205 24	85161 69	775286 35	48455 39	
-13446 27	-32545 56	-41746 79	+5931 07	+370 66	
-902 34	-902 35	-902 34	-14437 72	-902 35	7.
+4277 80	-277 47	+2094 74	+32132 24	+2008 26	8.
-10070 77	-33725 42	-40554 39	+23625 55	+1476 57	

TAFLA 7.2
 Endurgerður reikningur vörubirgða á Íslandi

<i>Útgjöld</i>	1744/45	1745/46	1746/47	1747/48	1748/49	1749/50	1950/51	1751/52
	Rd Sk	Rd Sk	Rd Sk	Rd Sk	Rd Sk	Rd Sk	Rd Sk	Rd Sk
1. Innflutningur til Íslands	88420 70	100516 25	96941 36	96492 85	93733 25	99175 04	95624 50	83832 86
2. Tryggingar	7025 51	7064 30	6905 24	7141 24	7063 18	7089 05	5811 31	5372 53
3. Fragt og mannhald	43949 90	52120 30	50632 69	49977 27	50354 46	45956 57	47054 04	46543 72
4. Jarðabókarsjóður	2647 17	2445 62	2492 37	2562 88	3229 59	3447 14	3234 41	4418 33
Ýmislegt	2370 85	1406 22	91 38	6 30	100 00			735 37
Alls	144414 25	163552 73	157063 12	156180 62	154480 52	155667 80	151724 30	140902 89
<i>Tekjur</i>								
5. Útflutningur frá Íslandi	149908 11	140048 92	150439 72	130051 53	132848 70	131423 94	132061 89	125664 56
6. Birgðabreytingar	+1944 47	+16048 11	-3569 34	+2440 00	-1590 46	+4924 47	+59 61	+2338 04
Alls	151852 58	156097 07	146870 38	132491 53	131258 24	136348 45	132121 54	128002 60
7. Tap	-7438 33	7455 66	10192 70	23689 09	23222 28	19319 35	19602 72	12900 29
	144414 25	163552 73	157063 12	156180 62	154480 52	155667 80	151724 30	140902 89

<i>Útgjöld</i>	1752/53	1753/54	1754/55	1755/56	1757/57	1757/58	1958/59
	Rd Sk	Rd Sk	Rd Sk	Rd Sk	Rd Sk	Rd Sk	Rd Sk
1. Innflutningur til Íslands	81271 14	75195 03	79891 47	79469 22	80823 06	82608 71	81051 11
2. Tryggingar	5273 72	4850 30	4678 15	4126 65	3805 18	4073 29	4035 54
3. Fragt og mannahald	46778 62	44822 32	43131 95	41659 58	38970 42	45213 87	50921 61
4. Jarðabókarsjóður	3544 90	2474 35	2501 10	2301 30	2111 16	4651 72	4651 72
Ýmislegt	86 70	84 58	170 36	73 13	75 00	78 32	100 51
Alls	136965 20	127426 62	130373 11	127629 92	125784 82	131974 27	140760 57

Tekjur

5. Útflutningur frá Íslandi	124065 32	113608 25	102886 81	88120 19	78540 59	84107 38	84978 35
6. Birgðabreytingar	+1118 08	-1016 22	+6793 07	+12171 95	+14219 84	-8445 77	-12855 40
Alls	125183 40	112592 03	109679 88	100292 18	92760 47	75661 57	72122 91
7. Tap	11781 76	14834 59	20693 19	27337 74	33024 35	56312 66	68637 62
	136965 20	127426 62	130373 11	127629 92	125784 82	131974 27	140760 57

Reikningur þessi var nefndur í bókhalði félagsins „Lageren udi Island“. Skýringa á töflunni má finna í aðaltexta og einkum í mynd 7.2.

Heimild

RA Fol. reg. 140-11, 140-12.

TAFLA 7.3
Reikningar vöruhúsanna í Kaupmannahöfn og Glückstadt

<i>Um Kaupmannahöfn</i>		1743/44	1744/45	1745/46	1746/47	1747/48	1748/49	1749/50	1950/51
		Rd Sk	Rd Sk	Rd Sk	Rd Sk	Rd Sk	Rd Sk	Rd Sk	Rd Sk
1. Kaupmenn í Hamborg		1146 64	15422 38	6609 00	8844 00	4593 80	16065 65	9146 48	13132 48 1
2. Kaupmenn í Danzig		2434 00	1631 00		700 00	700 00	700 00	2066 92	6011 42 2
3. Beinar sölar úr vöruhúsi		67540 65	76208 77	88366 32	74582 52	82418 68	72363 90	86631 65	75546 18 3
4. Beinar sölar kaupmanna		5682 39	2829 77	4240 20	593 62		427 55	212 04	434 77 4
5. Floti hans háitignar		21250 00	12333 33	20990 00	20083 27	21030 54	16475 07	16038 09	20000 00 5
6. Fabritus & Wever		22434 83	22887 83	23376 39	27146 68	26436 10	26348 10	28346 40	27949 47 6
7. Ýmsir kaupendur		1528 81	1374 33		4120 70	3804 09	3864 28		
8. Vöruhúsið í Amsterdam		513 48				790 72		295 48	
9. Ýmis vöruhús erlendis		2501 30	7423 00	700 00	5421 48	3682 00	1449 00		227 06 9
10. Vistir starfsmanna				202 28	735 94	1382 57	756 22	339 48	293 58 10
11. Alls um Kaupmannahöfn		125031 53	140110 29	144484 23	142228 19	144839 35	138449 69	143094 66	143595 08 11
<i>Um Glückstadt</i>									
12. Kaupmenn í Hamborg		38748 50	27344 67	47570 66	31134 78	20057 63	35270 93	34877 74	38561 68 12
13. Fabritius & Wever		7895 02	5942 94	8236 40	8360 22	8066 37	8087 86	8148 07	7502 69 13
14. Forstöðumaður vöruhússins		422 54	1152 52	1068 58	909 82	1417 40	2978 76		1730 76 14
15. Vöruhúsið í Amsterdam									15
16. Ýmislegt		40 60		12 00	161 58	334 03	298 80	110 74	190 56 16
Alls um Glückstadt		47106 70	34440 21	56887 68	40566 48	29875 47	46636 47	43136 59	47985 77
<i>Alls útslutningur</i>		172138 27	174550 50	201371 91	182794 82	174714 82	185086 20	186231 29	191580 85
Fiskvörur		62382 01	63576 02	83329 79	66755 16	53203 15	75446 05	73060 21	81336 35
Kjörvörur		63528 85	67258 28	69979 59	63213 59	70723 18	58336 39	65964 45	63536 89
17. Ullarvörur		46227 37	43716 20	48062 49	52825 88	50788 49	51303 72	47206 59	46707 57 17
<i>Í hundradshlutum</i>									
Fiskvörur		36,2	36,4	41,4	36,5	30,5	40,8	39,2	42,4
Kjörvörur		36,9	38,5	34,7	34,6	40,5	31,5	35,4	33,2
Ullarvörur		26,9	25,1	23,9	28,9	29,0	27,7	25,4	24,4

TAFLA 7.3 framhald

Um Kaupmannahöfn

1. Kaupmenn í Hamborg	15868 04	13124 36	6705 00	7597 87	7375 19	8911 18	9446 57	6024 04	1
2. Kaupmenn í Danzig	3965 86	4073 77	5283 39	2883 11	2088 28	660 60	1524 00	1826 49	2
3. Beinar sölu úr vöruhúsi	65629 91	64545 28	57406 30	60610 00	49396 06	39565 92	29106 66	31828 15	3
4. Beinar sölu kaupmanna	186 94	50 60	545 91	2345 14	6634 49	2884 03	3223 78	5868 81	4
5. Floti hans hátignar	16666 64	20000 00	17759 62	16655 39	15001 87	6170 22	4571 41	3056 43	6
6. Fabritius & Wever	30393 26	27344 85	5006 93	4826 11					6
7. Ýmsir kaupendur				5749 86	18489 92	13346 55	9126 87	11579 11	7
8. Vöruhúsið í Amsterdam			7007 50	9548 22	15003 40	5154 35	17695 69	8804 64	8
9. Ýmis vöruhús erlendis			13 69						9
10. Vistir starfsmanna	67 86	541 74	650 28	297 16	336 64	436 86	554 04		10
11. Alls um Kaupmannahöfn	132778 67	129680 81	100448 78	110512 94	114326 01	77129 83	75249 18	68987 75	11

Um Glückstadt

12. Kaupmenn í Hamborg	42279 04	32310 22	22238 59	20517 07	19374 62	18731 92	27362 09	23679 12	12
13. Fabritius & Wever	8039 17	7711 27	507 07	387 28	93 29				13
14. Forstöðumaður vöruhússins	2882 90	905 22	590 92	6032 59	6365 40	5429 94	9920 10	6428 40	14
15. Vöruhúsið í Amsterdam			3025 21	2679 36	1976 86	2532 22	914 72	3860 48	15
16. Ýmislegt	313 61	316 22	886 34	424 25	488 95	1546 89	414 94	476 01	16

Alls um Glückstadt

	53514 76				41242 93			27248 21			30040 59			28299 24			28241 09			38611 89			34444 05		
--	----------	--	--	--	----------	--	--	----------	--	--	----------	--	--	----------	--	--	----------	--	--	----------	--	--	----------	--	--

Alls úflutningur

	186293 47				170923 78			127697 03			140553 57			142625 25			105370 92			113861 11			103431 80		
Fiskvörur	82480 86				69698 04			52239 72			49886 25			44263 14			40714 82			47540 43			43450 64		
Kjörvörur	54426 49				57294 13			50985 03			51605 20			43516 83			29066 28			21492 43			20080 78		
17. Ullarvörur	49386 08				43931 61			24472 24			39062 12			54845 24			35589 78			44828 21			39900 34		

Í hundradshlutum

Fiskvörur	44,3				40,8			40,9			35,5			31,0			38,6			41,7			42,0		
Kjörvörur	29,2				33,5			39,9			36,7			30,5			27,6			18,9			19,4		
Ullarvörur	26,5				25,7			19,2			27,8			38,5			33,8			39,4			38,6		

Heimildir

„Islandske Retourvahre“ „Lageren udi Glückstadt“ í RA fol. reg. 140-10, 140-11, 140-12.

4. Hér er um að ræða greiðslur sýslumanna og klausturhaldara á Íslandi til konungsins í Kaupmannahöfn, svonefndar Jarðabókartekjur. Þessar greiðslur lénsmanna konungs til kaupmanna voru í ýmis konar vörum og kaupmennirnir greiddu konungi fyrir vörur þessar samkvæmt sérstökum taxa, þar sem verðið var talsvert hærra en í almenna verslunartaxtanum, enda fólu þessar greiðslur ekki í sér nein vöruskipti.
5. Hér er útflutningurinn á verði *innan* fyrirtækisins; það verð sem vöruhúsin í Kaupmannahöfn og Glückstadt greiddu á reikning vörubirgða á Íslandi fyrir útflutninginn frá landinu. Meiningin virðist hafa verið sú, að verð þetta væri jafnt öllum kostnaðarliðum reikningsins, en mestallur kostnaður Íslandsverslunarinnar var einmitt skráður á þennan reikning og einnig virðist hafa verið ætlunin að vöruhúsareikningarnir í Kaupmannahöfn og Glückstadt stæðu undir leigu til konungs af einkaleyfi Íslandsverslunarinnar og allri arðgreiðslu til hluthafa. Síðarnefnda dæmið, með vöruhúsareikningana í Kaupmannahöfn og Glückstadt, gekk upp, en ekki hið fyrrnefnda: Reikningur vörubirgða á Íslandi var aldrei í jafnvægi, þannig að verðlagningin innan fyrirtækisins hefur auglýsilega verið röng.
6. Gamla birgðir (*conto veteri*) eru dregnar frá nýjum birgðum (*conto novo*).
7. Sbr. skýringargrein 5 hér að ofan. Tap var á reikningnum öll árin 1744-1759 nema það fyrsta. Tapið var fært í debetdálk almenna rekstrarreikningsins.

Skýringar við töflu 7.3.

Hér er um að ræða endurgerðar kredithliðar tveggja reikninga verslunarfélagsins, vöruhúsreikninganna í Kaupmannahöfn og Glückstadt. Þannig eru sýndar greiðslur inn á þessa reikninga fyrir vörur, sem seldar höfðu verið úr vöruhúsunum.

Á tímabilinu 1743-1746 voru í gangi margir reikningar fyrir vöruhúsið í Kaupmannahöfn eða einn fyrir hverja útflutningsvöru. Árið 1746 voru allir þessir reikningar sameinaðir í einn. Bókhaldsárið var 1. september til 31. ágúst næsta ár. Þannig var heildarútflutningurinn bókhaldsárið 1743/1744 sala á þeirri íslensku vöru, sem fékkst á sumarkaupþíðinni 1743.

1. Verslunarfyrirtækin í Hamborg keyptu nær eingöngu dýrmætustu kaupstaðarskreiðina (*flachfisch*) og voru raunar helstu viðtakendur fiskafurða frá þessum kauphöfnum: Vestmannaeyjum, Grindavík, Bátsenda, Keflavík, Hafnarfirði, Búðum og Stapa. Skip frá þessum höfnum sigldu á þessu tímabili til Glückstadt en frá öðrum höfnum sigldu kaupförin til Kaupmannahafnar. Þaðan var flutt nokkur skreið til Lübeck „á kostnað og áhættu“ kaupmanna í Hamborg.

Árið 1758 hurfu verslunarfyrirtækin í Hamborg úr bókhaldi Þriðja Íslenska Verslunarfélagsins og sáu hvorki aftur þar né í bókhaldi þeirra verslunarfélaga, sem yfirtóku Íslandsverslunina síðar. Í stað Hamborgar kaupmannanna kom verslunarsamsteypa þriggja fyrirtækja og voru tvö þeirra staðsett í Kaupmannahöfn, Michael Fabricius & Weber og Reinhard Iselin & Comp., hið þriðja var staðsett í Altona, sem þá laut stjórn Danakonungs og var í nágrenni Hamborgar, „Salige Hendr. von der Smis-sens Söner“. Þessar breytingar eru skýrt merki um uppgang danskra kaupmanna á átjándu öld.

2. Kaupmaðurinn í Danzig hét Christian Friese. Hann keypti aðallega kaupmannsskreið í lágum gæðaflokki samkvæmt viðskiptasamningi, sem gerður var bókhaldsárið 1749/1750. Hér var um að ræða skreið, sem var í of lágum gæðaflokki til að hægt væri að selja hana í Hamborg, venjan var að selja slíka skreið í Kaupmannahöfn, en markað-

urinn þar var fremur lítill og því varð að minnka framboð þessarar skreiðar í Kaupmannahöfn með því að flytja hana út til Danzig.

3. Forstöðumaðurinn í vöruhúsi Verslunarfélagsins í Kaupmannahöfn hélt sérstakan reikning viðskiptamanna í höfuðborginni, sem í bókhaldi félagsins hét ýmist *Aktiv Gields Conto* og *Diverse Debitores Conto*. Ákveðið var einu sinni á ári hvert vera skyldu útsöluverð varningsins í vöruhúsinu og var hér ávallt um sama verð að ræða og gildi á vörum þessum í svonefndum „torgsölum“ Kaupmannahafnar (sbr. Friis & Glammann 1958). Hluti af færslum á þessum reikningi fór aldrei frá félaginu, heldur gengu að meðaltali allt tímabilið 5,3% söluverðmætis hans á innkaupareikning þess. Eigi að síður var þessi viðskiptamannareikningur forstöðumanns vöruhússins í Kaupmannahöfn helsta heimildin um verslun félagsins í höfuðborginni. Afurðir af búpeningi, t.d. saltkjöt, tólg og gærur, voru rúmlega helmingur þess, sem selt var af reikningi þessum, en einnig var selt þaðan talsvert magn af lýsi, skreið og saltfiski, og nokkuð af ullarvörum, æðardúni og smjöri. Nákvæmar upplýsingar um sölu af viðskiptamannareikningnum er aðeins hægt að fá fyrir árin 1743-1746 og 1758-1759. Óvegið meðaltal af sölu á þessum tveim tímabilum var þetta: Fiskafurðir 31,0%, búfjárafurðir 57,5% og aðrar vörur 11,5%.

4. Sala fyrir reiðufé í Kaupmannahöfn. Hér var um að ræða greiðslur fyrir íslenskar útflutningsvörur, sem aldrei fóru í vöruhús félagsins í Kaupmannahöfn heldur seldu Íslandskaupmenn þær beint af skipum sínum eftir komuna til höfuðborgarinnar fyrir reiðufé, sem þeir síðan afhentu gjaldkera félagsins. Aðeins ullarvörur voru seldar á þennan hátt.

5. Birgðageymsla flotans = *Söetaten*. Tæmur helmingur af því saltkjöti, sem flutt var út frá Íslandi, var seldur flotanum, og raunar fékk landherinn skerf af þessum kaupum flotans.

6. Michael Fabritius & Weber, var eitt stærsta verslunarfyrirtæki Kaupmannahafnar á þessum tíma. Til ársins 1753 keypti það meginhlutann af þeim ullarvörum, sem fluttar voru frá Íslandi, hvort sem vörur þessar voru fluttar til Kaupmannahafnar eða Glückstadt. En á því ári fór Þriðja Íslenska Verslunarfélagið að selja þessar vörur án þess að styðjast við Michael Fabritius & Weber sem millilið, bæði viðskiptavinum í Kaupmannahöfn og í Amsterdam, en í Hollandi var talsverð eftirspurn eftir íslenskum vettlingum og sokkum og má sennilega rekja hana að miklu leyti til tíðra ferða hollenskra fiskimanna á miðin umhverfis Ísland.

Lítið bar síðan næstu árin á Fabritius & Weber í bókhaldi félagsins eða til ársins 1758, þegar fyrirtækið gerðist einn þeirra þriggja aðila sem yfirtóku sölu íslensku skreiðarinnar í Þýskalandi (sbr. skýringargrein 1). Fabritius & Weber voru síðan ásamt hinum fyrirtækjunum tveimur helstu söluaðilar Íslandsskreiðar á erlendum mörkuðum allt til ársins 1768, þannig að mikilvægi þessarar verslunarsamsteypu hélst óbreytt fyrir Íslandsverslunina á tímum Konungsverslunarinnar fyrri (sbr. Rasch 1964, bls. 69) og fyrstu fjögur árin af starfstíma Almenna Verslunarfélagsins. En árið 1768 minnkaði mjög hlutur verslunarsamsteypunnar í sölu Íslandsskreiðarinnar og henni lauk raunar árið 1770, ári áður en vöruhúsi félagsins í Glückstadt var lokað. (RA fol. reg. 140-172).

7. „Ýmsir kaupendur í Danmörku“, voru aðallega kaupendur ullarvöru í Kaupmannahöfn. Nöfn þeirra voru sérstaklega tilgreind í bókhaldi Verslunarfélagsins and-

stætt því sem gerðist með þá viðskiptavini, sem rætt hefur verið um í skýringargrein-um 3 og 4 hér að framan.

8. Vöruhús Verslunarfélagsins í Amsterdam, en þangað voru bæði fluttar vörur frá Kaupmannahöfn og Glückstadt, og voru það einkum ullarvörur. Mikilvægi þessa vöruhúss jókst mjög 1753/1754, sbr. skýringargrein 6 hér að framan.

9. Vöruhús Verslunarfélagsins í Stokkhólmi, Königsberg, Lissabon og Marseilles.

10. Vistir fyrir starfsmenn Verslunarfélagsins, bæði í Íslandsversluninni og Finnmerkurversluninni. Vistir voru einnig keyptar af viðskiptamannareikningi forstöðumanns vöruhússins í Kaupmannahöfn, sbr. skýringargrein 3 hér að framan, Hluti þessara svonefndu „vista“ hefur sennilega verið innflutningsvörur til Finnmerkur.

11. Til að forðast tvítalningu voru vörur aðeins taldar í því vöruhúsi, sem seldi þær til viðskiptavina.

12. Sbr. skýringargrein 1.

13. Sbr. skýringargrein 6.

14. „Sölur í Glückstadt“ voru til forstöðumanns vöruhúss félagsins í borginni, en jafnhliða forstöðumannsstarfinu rak hann sjálfstætt verslunarfyrirtæki.

15. Sbr. skýringargrein 8.

16. Æðardúnn var mikilvægur hluti „ýmislegrar vöru“ í Glückstadt.

17. „Ýmisleg vara“, sem nam 1% heildarútflytningsins, er hér talin með ullarvöru.

TAFLA 7.4.

Afkoma Hörmangarafélagsins af Íslands- og Finnmerkurversluninni 1743-1759.

	Íslandsverslunin		Finnmerkurversl.		Samanlagt	
	Rd.	Sk.	Rd.	Sk.	Rd.	Sk.
1743/1744	+13486	51			+13486	51
1744/1745	+26846	04			+26846	04
1745/1746	+27526	88			+27526	88
1746/1747	+11519	44	– 2481	52	+ 9037	88
1747/1748	– 6349	22	+ 3897	53	– 2451	65
1748/1749	– 672	65	+ 5905	15	+ 5232	46
1749/1750	+ 3022	64	+ 2895	52	+ 5918	20
1750/1751	+15066	77	+ 1437	38	+16504	19
1751/1752	+23483	07	+ 4167	81	+27650	88
1752/1753	+14789	37	+ 6452	27	+21241	64
1753/1754	+ 1654	38	– 2359	92	– 705	54
1754/1755	–11273	56	+ 6282	66	– 4990	86
1755/1756	–11113	54	+17516	05	+ 6402	47
1756/1757	–10070	77	+19943	26	+ 9872	45
1757/1758	–33725	42	+13570	80	–20154	58
1758/1759	–40554	39	+ 6237	62	–34316	73
Alls	+23635	55	+83464	73	+107100	32

Heimildir:

Tafla 7.1. hér að framan og tafla 1 í „Þættir úr verslunarsögu Íslands og Norður-Noregs fyrir 1800“ í Saga 1985. Sameiginleg frumheimild er RA. fol. reg. 140, nr. 10, 11, 12, 16.

TAFLA 7.5.

Íslenska Verslunarfélagið 1743-1766: Heildarverðmæti hlutafjár og greiðslur til hluthafa og frá þeim.

	Hluthafar ¹							
	Hópur 1		Hópur 2		Hópur 3		Alls	
	Rd.	Sk.	Rd.	Sk.	Rd.	Sk.	Rd.	Sk.
Heildarnafn- virði hlutabréfa 1747–1766	120.000	00	24.000	00	56.000	00	200.000	00
Heildarnafnverð hlutabréfa út- skýrist með								
a) Greiðslum hluthafa	62.077	48	18.415	48	56.000	00	136.493	00
b) aukningu á verðmæti hluta- bréfa 1746–1747 ²	57.922	48	5.584	48			63.507	00
Útgreiddur arð- ur 1744–1753 ³	67.460	00	11.492	00	23.641	32	102.593	32
Glað hlutafé 1766	35.400	00	7.080	00	16.520	00	59.000	00
Heildarhagnað- ur, ⁴ þ.e. aukning í verðmæti hlutabréfa + greiddur arður – glað hlutafé	89.982	48	9.996	48	7.121	32	107.100	32
Heildarhagnað- ur sem hundrað- shluti af greiðsl- um hluthafa fyrir bréfin	144,95%		52,28%		12,7%		78,47%	
Fjöldi þeirra ára, sem hlutafjá- reignin í félaginu varaði ⁵	18		16		14			

Skýringar við töflu 7.5.

1. Fyrsti hluthafahópurinn voru stofnendur Verslunarfélagsins en þeir komu aðallega úr röðum Hörmangara. Þessi hópur stjórnaði félaginu allan tímann. Annar „hópurinn“ urðu hluthafar árið 1746, en þá voru 12 ný hlutabréf gefin út og tíu þeirra keypti ríkur kaupmaður, Andreas Björn. Þriðji hópurinn eignaðist hlut í félaginu seint á árinu 1747 og þeir hluthafar komu flestir úr röðum völdugustu og ríkustu stétta Kaupmannahafnar.
2. Á hluthafafundum var ákveðið að nota óráðstafaðan hagnað til að auka nafnvirði gamalla hlutabréfa í stað þess að greiða út arð.
3. Í þessari upphæð var innifalin greiðsla 120 rd. 32 sk. í gullmedalíum árið 1752.
4. Hagnaðurinn af Íslandsversluninni nam aðeins 23.635 rd. 47 sk. samkvæmt bókhaldi kaupmanna og eftir að leiga til konungsins fyrir verslunina hafði verið greidd. En heildarhagnaðurinn af Finnmerkurversluninni nam alls 83.464 rd. 81 sk. og þannig var hagnaður Verslunarfélagsins alls 107.100 rd. 32 sk.
5. Þar sem greiðslur til hluthafa á tímabilinu 1759-1766 gerðust í mörgum áföngum er erfitt að reikna út hvenær endanleg greiðsla innborgaðs hlutafjár endaði og greiðsla uppsafnaðs arðs hófst.

Heimild: Höfuðbókin, RA. fol. reg. 140-12.

TAFLA 7.6.

Samanburður á útflutningsmagni 1733-1742 og 1743-1746 eftir mismunandi vöruflokkum.

95% alls útflutnings 1743-1746 er að finna í töflunni. Vörurnar eru mældar í tonnum nema annað sé tekið fram.

Árleg meðaltöl	1733– 1742	1743– 1746	Aukning eða minnkun 1733/42 til 1743/46 í %
Stór kaupstaðarskreið	732	717	– 2,0
Önnur kaupstaðarskreið	134	140	+ 4,5
Hengifiskur og klipfiskur	76	80	+ 5,2
Tunnusaltaður fiskur	68	58	–14,7
Fiskur alls	1010	995	– 1,5
Lýsi	76	56	–26,3
Alls fiskafurðir, tonn	1086	1051	– 3,2
Kjöt	603	740	+22,7
Tólg	72	94	+30,6
Alls kjötafurðir, tonn	675	834	+23,4
Saltaðar gærur, fjöldi	18696	23210	+24,1
Hosur og eingirnisvettlingar, fjöldi	207129	181801	–12,2
Tvígirnisullarvörur í rd.	4509	5120	+13,6
Ull, í tonnum	43,2	46,6	+ 7,9

Heimildir: Lbs. 86 fol. RA fol. reg 140–12.

8. ÍSLANDSVERSLUNIN 1759-1774.

8.1. KONUNGSVERSLUNIN FYRRI 1759-1764.

Pegar Hörmangarar voru neyddir til að láta Íslandsverslunina afhendi var hún í mjög slæmu ásigkomulagi, eins og raunar gildi þá um íslenskt efnahagslíf almennt. Varla var við því að búast að eftirspurn væri eftir íslensku einokunarversluninni við þessar aðstæður, enda var sú raunin á.

Það var því kominn réttur tími fyrir nýjar hugmyndir um framtíðarskipan Íslandsverslunarinnar og Skúli Magnússon var ekki seinn að setja fram tillögur sínar. Ein tillagna Skúla gekk út á það, að kauphöfnum væri fækkað úr 24 í 5, en þessum 5 kauphöfnum yrði breytt í völduga kaupstaði, þar sem kaupmenn hefðu fasta búsetu árið um kring. Einnig áttu iðnaðarmenn, sem tengdir væru versluninni, að hafa fasta búsetu í kaupstöðum þessum.¹ Það fólst að sjálfsögðu í tillögu þessari, að hver kaupstaður gat haft úthafnir þannig að siglingar til gömlu kauphafnanna þurftu ekki að leggjast niður, ef íbúar kaupstaðanna vildu sækja úthafnirnar heim.

Konungi féll vel við sparnaðarhlið tillögunnar, það er fækkun kauphafna, en líkaði síður útgjaldahliðin, sem fólst í stofnun öflugra kaupstaða.

Skúli Magnússon kom einnig fram með þá hugmynd, að Íslendingar stofnuðu sjálfir sérstakt hlutafélag, sem yfirtæki einkarétt Íslandsverslunarinnar. Átti að taka lán í Danmörku fyrir hlutafénu og yrðu jarðir í einkaeign á Íslandi veðtrygging fyrir láninu. Á þann hátt hugðist Skúli Magnússon gera íslenska landeigendur að eigendum hins nýja verslunarfélags. En þessi hugmynd komst ekki í fram-

1. Jón Aðils 1919, bls. 210-213.

kvæmd; þannig var engin lán hægt að fá í ríki Danakonungs fyrir hlutafénu.²

Þriðja hugmynd Skúla var sú, að Innréttungarnar í Reykjavík tækju að sér verslun í tveimur kauphöfnum (í Reykjavík og Húsavík), en danskir kaupmenn tækju á leigu hinar kauphafnirnar 22.³ Þessi tillaga þótti ganga freklega á hagsmuni og hugmyndir danskra kaupmanna og því var ákveðið, að konungur yfirtæki verslunina í þessum tveimur kauphöfnum, Innréttungunum til hagsbóta, og hinar kauphafnirnar yrðu síðan boðnar kaupmönnum höfuðborgarinnar. En eins og við var að búast, miðað við ástand verslunarinnar, komu engin tilboð í þessar hafnir.⁴ Niðurstaðan varð því sú, að sett var á stofn konungsverslun fyrir allar kauphafnirnar og var hún rekin fyrir reikning konungs í fimm sumarkauptíðir árin 1759-1763.

Á fyrstu kauptíðinni, sumarið 1759, var kauphöfnum fækkað úr 24 í 5 í samræmi við eina tillögu Skúla Magnússonar. Hætt var við frekari útfærslu á þessari tillögu eftir kauptíð þessa og sumarið 1760 var aftur tekið að sigla á allar kauphafnirnar 24, á 20 skipum líkt og venjan var fyrir 1759. Þetta forna form á kaupsiglingum var síðan við líði það sem eftir lifði af einokunartímabilinu.

Grundvallarmunur var á rekstri Konungsverslunarinnar fyrri 1759-1763/1764 og Konungsverslunarinnar síðari 1774-1787. Á fyrri

2. Sama heimild, bls. 213-221.

3. Sama heimild, bls. 221-223.

4. Sama heimild, bls. 222-224. Lovsamling for Island, bindi 3, bls. 301-311, 319-321, 339-340.

Enginn vildi bjóða í hafnirnar, sbr. kvæði Eggerts Ólafssonar: „Uppboð Íslands 1758“, en aðaltitill bókar þessarar er fenginn úr því ljóði. Einnig segir þar:

„Fyrr þín gæði fýsileg
fjöldi sótti þjóða,
nú vill enginn eiga þig
ættarjörðin góða!“

En Eggert taldi að úr myndi rætast seinna:

„Þótt ei takist þetta sinn
þína lest að skerða,
muntu enn í annað sinn
á boðstólum verða!“

Hér reyndist Eggert vera sannspár.

(Eggert Ólafsson: Kvæði, Vilhjálmur Þ. Gíslason gaf út, Reykjavík 1953, bls. 12-13).

tímabilinu yfirtók konungur Íslandsverslunina af illri nauðsyn, hún var rekin beint fyrir reikning hans, mjög lítið fjármagn var sett í reksturinn og leitast var við að losa konungssjóð við verslunina sem fyrst. Á seinna tímabilinu yfirtók konungur Íslandsverslunina í þeim tilgangi að efla atvinnuvegina í landinu og hagnast í leiðinni á versluninni; verslunin var í höndum verslunarfélags, sem var eign konungs, en var að öðru leyti rekið sem sjálfstætt fyrirtæki. Konungssjóður fjárfesti miklar fúlgur í fyrirtækinu, enda ríkti í upphafi mikil bjartsýni um arðsemi þess.

Í janúar 1760 var ungur og dugandi kaupsýslumaður, Niels Ryberg að nafni, ráðinn forstjóri Konungsverslunarinnar og gegndi hann því starfi þar til henni lauk, eða til ársins 1764. Enginn vafi virðist leika á því að hann náði góðum árangri í starfi sínu, einkum þegar haft er í huga hve slæmar aðstæður voru í versluninni skömmu áður en hann tók við þessu starfi.⁵

Enginn einstaklingur, sem starfaði við Íslandsverslunina á 18. öld, hafði eins mikil áhrif á gang hennar og Niels Ryberg. Lýsing á starfsemi verslunarinnar 1760-1763/1764 er að miklu leyti aðeins ævisögubáttur um Ryberg. Fjallað er ítarlegar annars staðar í þessari bók um þessar nýjungar hans bæði í Íslandsversluninni og íslensku atvinnulífi, einkum hugmyndir hans um að bæta fiskveiðar Íslendinga. Hann vildi í raun og veru umbylta íslensku samfélagi og gera landið að allsherjarverstöð með miklu kaupmannaveldi. E.t.v. var Hjaltland 18. aldar fyrirmynd hans.⁶ Hugmyndir hans gengu allt of langt bæði fyrir embættismenn á Íslandi og í Kaupmannahöfn. En því er ekki að neita að margt var líkt með hugmyndum Rybergs og Skúla Magnússonar, þótt þá greindi á um sumt og voru þeir því óvinir. Hér réði mestu, að Ryberg taldi Innréttingarnar vera til óþurftar og tefja fyrir fiskveiðistefnu sinni.⁷

Bókhaldsgögn konunglegu verslunarinnar 1759-1763/1764 fyrirfinnast ekki og gildir það jafnt um höfuðbók og sjóðbækur.⁸ Þetta er í

5. AA. Rasch 1964, bls. 66-79, 394-395.

6. Sbr. kafla 12.6. C.L. Cutting 1955, bls. 159-162. Harald Gustafsson hefur fjallað um velheppnaða andstöðu íslenskra embættismanna við nýjungum Rybergs í Sögu 1981.

7. Rasch 1964, bls. 75.

8. Viðskiptabækur einstakra kauphafna á Íslandi hafa hins vegar varðveist fyrir tímabilið 1759-1763 og eru í Ríkisskjalasafninu í Kaupmannahöfn (RA fol. reg. 140, nr. 17-109).

sjálfu sér ekkert óeðlilegt, þar sem Ryberg rak verslunina mjög sjálfstætt og sendi konungi eigin skýrslur um hana. Hafi Ryberg látið færa tvöfalt bókhald fyrir verslunina, hefur því aldrei verið skilað nokkru skjalasafni, eftir því sem best er vitað.

Skýrslur Nielsar Rybergs um verslunina, sem hann sendi Rentukammeri og konungi, eru til, svo og endurskoðun og samantekt skýrslanna, en annar aðalendurskoðandi þeirra var sá mikilsvirti embættismaður og Íslendingur Jón Eiríksson.⁹ Reikna má heildarafkomu Íslands- og Finnmerkurverslunarinnar 1760-1764 út frá skýrslum þessum,¹⁰ en ekki er mögulegt að fá þar upplýsingar um afkomuna hvert einstakt ár, né aðskilja Íslandsverslunina og Finnmerkurverslunina.

Verslunin var rekin fyrir reikning konungs. Í upphafi hvers verslunarárs fékk Niels Ryberg greiðslur úr fjárhirslu konungs (*Zahlkammeret*) til að standa straum af ýmiss konar kostnaði. Í lok verslunarársins var meginhluti mismunarins á tekjum og gjöldum verslunarinnar greiddur til fjárhirslunnar. Leyft var að ákveðin upphæð fengi að standa óhreyfð í versluninni frá einu ári til annars og var hún hæst eftir verslunarárið 1761 eða 42.675 ríkisdalir.¹¹

Heildarafkoma Íslands- og Finnmerkurverslunarinnar 1760-1764 er því fundin út með því að finna mismuninn á greiðslum konungsfjárhirslunnar til verslunarinnar og frá henni. Eins og sjá má í töflu 8.1

9. Etatsraad Rybergs Regnskaber for den Islandske Handel 1760-63. Eru meðal gagna, sem skráð eru í RA Seddelreg. 87.

10. Í enskri útgáfu þessarar bókar, sem kom út 1983, er sagt að engar bækur um heildarafkomu verslunarinnar 1759-1764 hafi varðveist. Eins og sjá má á tilvitnun 9 hér að ofan var þessi staðhæfing röng. En höfundur fann ekki skýrslur Rybergs og endurskoðenda hans fyrr en eftir ritun bókarinnar árið 1983. Það sama ár kom út bókin „Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse I, 2. bind“ (Rigsarkivet, København, 1983), en þar var þessara gagna getið (á bls. 697). Ævisöguhöfundur Rybergs, AA. Rasch, sem var skjalavörður við Ríkisskjalasafnið í Kaupmannahöfn, virðist ekki hafa haft aðgang að skjölum þessum, að minnsta kosti notaði hann þau ekki í bók sinni (sbr. bls. 394-395 í Rasch 1964). Þannig sagði Rasch (bls. 75), að erfitt væri að gera sér grein fyrir afkomu verslunarinnar í tíð Rybergs. Þegar ég opnaði pakka þá, sem innihéldu fyrrgreind skjöl, á lesstofu Ríkisskjalasafnsins í ágúst 1984, kom úr þeim slíkt magn af ryki og sandi að vandræði hlutust af. Pakkarnir höfðu augsýnilega legið óhreyfðir á vöndum stað í mjög langan tíma, ekki skemur en frá síðasta áratug 19. aldar (skv. merkingum sem þökkunum fylgdu).

11. Sbr. tilvitnun 9 hér að framan.

MYND 8.1.

Niels Ryberg 1725–1804.

Heimildir: Danmarks historiens blå bog, 1971.
Aage Rasch 1964.

Niels Ryberg var kominn af fátæku bændafólki á Norður-Jótlendi. Hann lærði kaupmennsku hjá móðurbróður sínum í Álaborg, flutti til Kaupmannahafnar árið 1750 og komst þar fljótt í álnir. Hann hóf feril sinn sem tryggingarsali og var brautryðjandi á því sviði. Hann rak verslunarfyrirtæki undir eigin nafni frá árinu 1756 og varð það eitt stærsta fyrirtæki sinnar tegundar í Danmörku. Eins og margir aðrir ríkir kaupmenn á þeim tíma gerðist hann einnig gósseigandi. Bæði í verslun og landbúnaði var hann mikill brautryðjandi. Leiguliða sína leysti hann úr átthagafjötrum löngu áður en slíkt var almennur siður í Danmörku og hann lét reisa skóla og sjúkrahús fyrir eigin fé.

Niels Ryberg var forstjóri Íslandsverslunarinnar 1760–1764 eins og skýrt er frá í kafla 8.1.

MYND 8.2.

Michael Fabritius 1697–1746.

Heimild: Danmarks historiens blå bog.

Michael Fabritius var af borgaraættum í Kaupmannahöfn. Hann var í hópi mikilvægustu stórkaupmanna borgarinnar og skip hans sigldu meðal annars til Kína. Hann stofnsetti ásamt J. F. Wever fyrirtækið Michael Fabritius & Wever og var það eitt af mikilvægustu viðskiptaaðilum Íslandsverslunarinnar fram til ársins 1770, fyrst við sölu á ullarvöru, síðar við sölu á skreið.

TAFLA 8.1.

Greiðslustaða Íslandsverslunar Rybergs við fjárhirslur konungs 1760–1763.

	Greiðslur frá Ryberg		Greiðslur til Rybergs		Nettó mismunur hvers árs		Staðan í árslok			
	Rd.	Sk.	Rd.	Sk.	Rd.	Sk.	Rd.	Sk.		
1760	46.650	00	119.246	29	–	72.596	29	–	72.596	29
1761	74.733	46	124.156	00	–	49.422	50	–	122.018	79
1762	78.879	18	29.500	00	+	49.379	18	–	72.639	61
1763	257.930	00	125.770	35	+	132.159	61	+	59.520	00
Alls	458.192	94	398.672	64	+	59.520	00			

Skýringar við töflu 8.1.

Nettómismunur „alls“ eða staðan „í árslok 1763“, þegar verslun Rybergs lauk samkvæmt bókhaldsskilgreiningu, var þannig heildarhagnaður verslunarinnar þessar fjórar kauptíðir.

Heimild:

Etatsraad Rybergs Regnskaber for den Islandske Handel. Meðal gagna í RA seddel-reg. 87.

var hagnaðurinn af Rybergsversluninni alls 59.520 ríkisdalir, eða að meðaltali 14.880 ríkisdalir fyrir hvert ár 1760–1764.¹² Þetta er að vísu ekki mjög há upphæð, þar sem í henni var að sjálfsögðu fólgin sú verslunarleiga sem einkaaðilar og Konungsverslunin síðari inntu sérstaklega af hendi í konungssjóð og töldu með rekstrarkostnaði. En hagnaðurinn var samt ótvíræður og hann má setja í samhengi við það fjármagn, sem konungur setti í verslunina, en það var eins og sjá má í töflu 8.1 aldrei meira en 125.770 ríkisdalir. Meðalskuldastaða verslunarinnar ár hvert gagnvart krúnunni frá fyrri hluta árs 1760 (þegar hún var 119.246 ríkisdalir) til mars 1764 (þegar hún stóð á núlli og hagnað-

12. Í bréfi til Rentukammersins 1764 skrifaði Ryberg, að verslunin hefði undir stjórn hans sjálfs skilað 50.000 ríkisdala hagnaði (Rasch 1964, bls. 75). En útilokað var fyrir Ryberg að gera sér fullkomna grein fyrir lokaútkomu verslunarinnar fyrr en ári síðar, 1765, en þá var reikningum hennar lokað endanlega. Þess vegna er rétt að telja þessa 50.000 ríkisdala upphæð, sem Ryberg nefndi, aðeins vera varkært *mat* hans sjálfs á árangri verslunarinnar.

ur fór að greiðast) var 83.240 ríkisdalir.¹³ Árshagnaður konungs af versluninni nam þannig u.þ.b. 18% framlagðs fjármagns ár hvert að meðaltali.

Konungur lagði fram hæstu upphæðirnar í verslunina fyrstu tvö árin og fékk þá minnst til baka. Þetta getur að einhverju leyti skýrst með lélegri afkomu verslunarinnar þessi ár, en önnur skýring er sú, að þá var verið að leggja fram stofnfjármagn Konungsverslunar Nielsar Rybergs. Síðari tvö árin skilaði verslunin hins vegar miklu hærri upphæðum í fjárhirsluna en hún fékk úr henni, einkum þó síðasta árið, þegar stofnfjármagnið var endurgreitt og drjúgur arður greiddur að auki.

Athyglisvert er hve langan tíma það tók að endurskoða reikninga Nielsar Rybergs. Þannig undirritaði Ryberg reikningsuppgjör ársins 1760 þann 30. júní 1761, en endurskoðendur konungs samþykktu það fyrst, athugasemdalaust, 29. júlí 1773! Uppgjör ársins 1761 samþykktu endurskoðendur 16. júlí 1774, uppgjör ársins 1762 samþykktu þeir 28. júní 1775. Uppgjör Rybergs vegna ársins 1763, sem jafnframt var lokareikningurinn vegna alls reksturs hans á verslun Íslands og Finnmerkur, undirritaði hann 30. mars 1765, en endurskoðendur konungs samþykktu þetta lokauppgjör fyrst 19. desember 1776 og enn þá einu sinni án nokkurra athugasemda!¹⁴ Það er varla hægt að verjast þeirri hugsun, að kaupmaðurinn Niels Ryberg hafi verið talsvert röskari við að ganga frá reikningum en embættismenn konungs. Ekki er ósennilegt að endurskoðun konunglegra embættismanna hafi þá fyrst hafist, þegar Jón Eiríksson kom til starfa á stjórnarskrifstofum í Kaupmannahöfn, en það var árið 1771.

Engar upplýsingar hafa fengist um afkomu verslunarinnar vegna sumarsiglinganna árið 1759. Raunar bendir ýmislegt til að tilraunin að hafa 5 kauphafnir í stað 24, sem getið var hér að framan, hafi ásamt

13. Hér er raunar um ágiskun að ræða. Upphæð þessi er reiknuð út frá tölum í töflu 8.1. Fyrir hvert ár nema hið síðasta var stuðst við óvegið meðaltal greiðslna úr fjárhirslu konungs og skuldastöðunnar við uppgjör ársins. Fyrir árið 1763 var aðeins stuðst við greiðslu úr fjárhirslunni og deilt í hana með 2. Þessu næst var óvegið meðaltal áranna reiknað út: $(119246 + 72596):2 + (124156 + 122018):2 + (29500 + 72639):2 + (125770):2 = 332963$; $332963:4 = 83241$.

14. Sama heimild og í tilvitnun 9 hér að framan.

eftirköstum hallærisins árin á undan orsakað þó nokkurt tap á Íslandsversluninni það ár.¹⁵

Hvað sem líður allri tölfræðilegri úttekt á afkomu verslunarinnar allt tímabilið 1759-1764 er samt besti vitnisburðurinn um þessa afkomu breytingin á almennt afstöðu kaupmanna til Íslandsverslunarinnar. Eins og fyrr var vikið að vildi enginn koma nálægt henni fyrir eigin reikning árið 1758. Árið 1764 var verslunin eftirsótt á nýjan leik. Þetta má skýra með bættum hag Íslendinga og sennilega einnig með góðum viðskiptahæfileikum Nielsar Rybergs.

8.2. BÓKHALD OG HAGUR ALMENNA VERSLUNARFÉLAGSINS 1764-1774.

Almenna Verslunarfélagið yfirtók Íslandsverslunina árið 1764. Hér var um að ræða eitt stærsta verslunarfélag í Kaupmannahöfn á 18. öld. Það var stofnað árið 1747 og var hlutafé þess þá 500.000 ríkisdalir og var 60% hlutafjárins (300.000 rd.) greitt þegar við upphaf starfseminnar. „Aðalmarkmið félagsins var að halda uppi verslun og siglingum milli Eystrasalts og Miðjarðarhafs. Einnig hóf félagið hvalveiðar í Norður-Atlantshafi“¹⁶ og í beinu framhaldi af þeim yfirtók það Grænlandsverslunina þegar árið 1747. Félagið rak einnig sígilda þríhyrningsverslun og skip þess sigldu því til Afríku til að kaupa þar þræla, sem það seldi í Ameríku fyrir nýlenduvörur, sem síðan voru seldar í Evrópu. Því kom félagið sér upp verslunarstöðum í Afríku og í St. Croix í Vestur-Indíum.

Hagur félagsins varð fljótt afar bágborinn og eiginfjárstaða þess var mjög slæm þegar það fékk Íslands- og Finnmerkurverslunina í sinn

15. Ef trúa má orðum Skúla Magnússonar (1786/1944, bls. 77) hefur tapið árið 1759 verið gífurlegt. Ryberg staðhæfði hins vegar, að tapið allt tímabilið 1757-1760 hafi numið 60.000 ríkisdöllum (Rasch 1964, bls. 75). Samkvæmt almennum rekstrarreikningi í höfuðbók Hörmangara nam heildartap verslunarinnar 1757-1759 alls 58.760 ríkisdöllum (RA Fol. reg. 140-12). Því hefur árið 1759 skilað litlu tapi samkvæmt mati Rybergs. Margt getur útskýrt þennan mismun á niðurstöðum Skúla og Rybergs. Ryberg reiknaði bæði með Íslands- og Finnmerkurversluninni, en Skúli aðeins með Íslandsversluninni. E.t.v. hefur Ryberg dregið 31.215 ríkisdala greiðsluna úr tryggingarsjóðnum 1761 frá tapinu. Síðast en ekki síst: E.t.v. hafa báðir eða annar hvor þeirra haft rangt fyrir sér. Við vitum t.d., að mat Skúla á afkomu verslunarinnar 1733-1742 var rangt, sbr. kafla 6 hér að framan.

16. Bengt Stancke 1971, bls. 32.

MYND 8.3.

Skjaldarmerki Almenna verslunarfélagsins og Konungsverslunarinnar síðari.

Hér sjást stafir Merkúrusar (guðs kaupmennskunnar) og þríforkur Neptúnusar (guðs sjómennskunnar). Kóróna (konungsverndar og konungseignar) er yfir og býflugnabú, tákn söfnunar verðmæta, fyrir neðan. Umgerðin er skorin í skelstil. Myndin er af trétöflu, sem upphaflega var fest á hús einokunarverslunarinnar á Ísafirði, en er nú geymd á Þjóðminjasafninu (6818b, sbr. mynd 5.2).

TAFLA 8.2

Almennur rekstrarreikningur og tryggingareikningur Íslandsverslunar Almenna
Verslunarfélagsins 1764–1774.

	1765/65		1765/66		1766/67		1767/68		1768/69	
	Rd	Sk	Rd	Sk	Rd	Sk	Rd	Sk	Rd	Sk
<i>Hagnaður</i>										
Birgðareikningur í Kph.	21607	53	23836	62	16384	05	26587	44	30485	91
Vöruhúsið í Glückstadt	24006	63	21061	07	15034	67	18217	79	7441	67
Vöruhúsið í Bilbao					305	88			3248	77
Vöruhúsið í Livorno							1318	27	6370	60
Önnur vöruhús í V-Evrópu ¹			161	70						
Önnur vöruhús í S-Evrópu ²										
Annar hagnaður ³	457	66			4950	16	211	24		
Alls hagnaður	46071	86	45059	43	36674	80	46334	78	47547	07
<i>Tap</i>										
Leiga til konungs ⁴	7000	00	7000	00	7000	00	7000	00	7000	00
Birgðareikningur á Íslandi	22517	88	22147	14	31503	89	29372	79	31833	09
Vaxtareikningur ⁵	1186	35	2133	45	4092	51	2837	93	2696	57
Ýmis kostnaður ⁶	6976	58	5806	18	5597	29	5678	42	5596	81
Kostnaður v/húsnæðis ⁷			757	45	1568	53	2799	24	2473	39
Annað tap	1276	87							5	87
Alls tap	38957	76	37844	26	49762	30	47688	46	49605	81
Hagnaður – tap	+7114	10	+7215	17	–13087	46	–1353	64	–2058	74
Hagnaður tryggingareiknings ⁸	–936	18	+4180	38	+8888	10	+6751	78	+3699	64
Alls hagnaður eða tap	+8050	28	+11395	55	–4199	76	+5398	14	+1640	86

Heimild.

Höfuðbók Almenna Verslunarfélagsins. (RA Fol. reg. 140-172).

Skýringargreinar við töflu 8.2.

1. Vöruhúsin í Amsterdam og Nantes.
2. Vöruhúsin í Cadiz, Barcelona og Trieste.
3. Hér var ávallt innflutningsreikningur (*Fournitur Conto*) meðtalinn. Hagnaðurinn 1766/1767 stafaði aðallega af sölu vöruhúss. Meirihluti hagnaðarins 1773/1774 stafaði af fiskveiðum við Ísland.
4. Leigan til konungs var greidd beint til Grænlandsverslunarinnar sem styrkur konungs við hana.
5. 66,7% vaxtakostnaðar tilheyrði Íslandsverslun, 33,3% Finnmerkurverslun. (Sbr. skýringargrein 4 við töflu 7.1).
6. 75% ósundurgreinds verslunarkostnaðar tilheyrði Íslandsverslun, 25% Finnmerkurverslun (Sbr. skýringargrein 6 við töflu 7.1).

	1769/70		1770/71		1771/72		1772/73		1773/74	
	Rd	Sk	Rd	Sk	Rd	Sk	Rd	Sk	Rd	Sk
<i>Hagnaður</i>										
Birgðareikningur í Kph.	39566	95	38646	80	50854	84	40149	48	34737	14
Vöruhúsið í Glückstadt	13307	42	15784	29						
Vöruhúsið í Bilbao	3094	00	2323	94	7220	50	6632	63	7368	92
Vöruhúsið í Livorno	4688	89	1348	39	10857	75	2316	04		
Önnur vöruhús í V-Evrópu ¹			334	88			5366	31		
Önnur vöruhús í S-Evrópu ²	1337	56	3048	42			1575	56	5422	69
Annar hagnaður ³	66	84	39	95	186	16	65	20	4653	41
Alls hagnaður	62061	83	61526	83	69119	33	56105	30	52182	24
<i>Tap</i>										
Leiga til konungs ⁴	7000	00	7000	00	7000	00	7000	00	7000	00
Birgðareikningur á Íslandi	32402	31	32785	36	34853	66	58990	75	70863	77
Vaxtareikningur ⁵	2247	11	1866	64	2181	20	2080	56	2369	16
Ýmis kostnaður ⁶	4886	17	5287	81	5754	77	4587	02	4701	08
Kostnaður v/húsnæðis ⁷	2253	58	1993	10	2063	43	2373	72	2456	24
Annað tap									6443	13
Alls tap	48789	21	48932	95	51853	14	75032	13	93833	42
Hagnaður – tap	+13272	57	+12593	84	+17266	19	–18926	79	–41651	18
Hagnaður tryggingareiknings ⁸	+6810	35	+6661	81	+6805	09	+7127	85	+7144	22
Alls hagnaður eða tap	+20082	92	+19255	69	+24071	28	–11798	90	–34506	92

7. Leiga fyrir hús og vöruhús. Engin fyrirmæli voru um það í höfuðbókinni hvernig þessum kostnaði ætti að skipta milli Finnmerkur- og Íslandsverslunarinnar. Það ráð var tekið að skipta þessum kostnaði eftir sömu hlutföllum og gert var með ósundurgreindan verslunarkostnað tímabilið 1755-1759 (RA Fol. reg. 140-16), þannig að 75% kostnaðarins fór í hlut Íslandsverslunarinnar og 25% til Finnmerkurverslunarinnar.

8. Almenna Verslunarfélagið hafði sama sið með tryggingareikning sinn og Þriðja Íslandsverslunarfélagið (sbr. skýringargrein 8 við töflu 7.1), greitt var inn á reikninginn og út af honum líkt og um sjálfstætt „fyrirtæki“ væri að ræða. Hér hafa greiðslurnar verið færðar aftur til upphafs síns, líkt og gert var í töflu 7.1.

9. Ýmsar tæknibreytingar urðu á bókhaldi verslunarfélagsins, þegar konungur keypti það 1774. Margar færslur reikningsársins 1773/1774 voru gerðar í því tilefni og því þurfti sérstaklega að endurgera almennan rekstrarreikning þess árs. Þetta var útskýrt í smáatriðum í enskri útgáfu þessarar bókar árið 1983 (bls. 121).

TAFLA 8.3.

Almennur rekstrarreikningur og tryggingareikningur Almenna
Verslunarfélagsins. Mismunandi verslunarsvið.

Almennur rekstrarreikningur

	Ísland		Finnmörk		Önnur verslun		Öll verslun	
	Rd.	Sk.	Rd.	Sk.	Rd.	Sk.	Rd.	Sk.
1764/1765	+	7114 10	+	9671 36			+	16785 46
1765/1766	+	7215 17	+	2612 20			+	9827 37
1766/1767	-	13087 46	+	642 23			-	12445 23
1767/1768	-	1353 64	+	4884 84			+	3531 20
1768/1769	-	2058 74	+	5336 64			+	3277 86
1769/1770	+	13272 57	+	3518 20			+	16790 77
1770/1771	+	12593 94	+	1166 66			+	13760 54
1771/1772	+	17266 19	-	8604 68			+	8661 47
1772/1773	-	18926 79	-	4581 59			-	23508 42
1773/1774	-	41651 18	-	13178 25	-	28793 55	-	83623 02
1764/1774	-	19615 94	+	1467 65	-	28793 55	-	46941 84

Tryggingareikningur

	Ísland		Finnmörk		Öll verslun	
	Rd.	Sk.	Rd.	Sk.	Rd.	Sk.
1764/1765	+	936 18	+	205 48	+	1141 66
1765/1766	+	4180 38	+	875 24	+	5055 62
1766/1767	+	8887 66	+	1477 11	+	10364 77
1767/1768	+	6751 78	+	1574 29	+	8326 11
1768/1769	+	3699 64	+	1741 48	+	5441 16
1769/1770	+	6810 35	+	1497 92	+	8308 31
1770/1771	+	6661 81	+	1223 39	+	7885 24
1771/1772	+	6805 09	+	1244 38	+	8049 47
1772/1773	+	7127 85	+	1543 44	+	8671 33
1773/1774	+	7144 22	+	1765 68	+	8909 90
1764/1774	+	59005 56	+	13148 17	+	72153 73

Almennur rekstrarreikningur og tryggingareikningur

	Ísland		Finnmörk		Önnur verslun		Öll verslun	
	Rd.	Sk.	Rd.	Sk.	Rd.	Sk.	Rd.	Sk.
1764/1765	+	8050 28	+	9876 84			+	17927 16
1765/1766	+	11395 55	+	3487 44			+	14883 03
1766/1767	–	4199 36	+	2118 90			–	2080 42
1767/1768	+	5398 14	+	6459 17			+	11857 31
1768/1769	+	1640 86	+	7078 16			+	8719 06
1769/1770	+	20082 92	+	5016 16			+	25099 12
1770/1771	+	19255 69	+	2390 09			+	21645 78
1771/1772	+	24071 28	–	7360 30			+	16710 94
1772/1773	–	11798 90	–	3038 15			+	14837 09
1773/1774	–	34506 92	–	11412 53	–	28793 55	–	74713 08
1764/1774	–	39389 58	+	14615 82	–	28793 55	+	25211 85
<i>Árlegt meðaltal</i>	+	3938 92	+	1461 56	–	2879 34	+	2521 18

Heimild:

Sjá töflu 8.2.

hlut árið 1763/1764. Sagnfræðingur einn hefur komist svo að orði um afkomu félagsins þá: „Samkvæmt skoðun minni leikur enginn vafi á því, að eftir friðarsamninginn 1763 og því verðfalli, sem honum fylgdi, hafi félagið verið búð að glata stórum hluta eiginfjármagns síns og sérstaklega var greiðslustaða þess þá slæm. Félagið hafði grætt nokkuð á Grænlandsverslun sinni og því var það ljóst, að það stóð sig best þar sem ekki þurfti að standa í verslunarsamkeppni við aðra kaupmenn“. ¹⁷ Yfirtaka félagsins á einokunarverslun Íslands og Finnmerkur 1763/1764 var því að nokkru leyti hugsuð sem aðgerð til að bjarga fyrirtækinu frá gjaldþroti.

Næstu 10 árin í sögu félagsins virtust staðfesta framangreint álit. Hagnaður var af verslun félagsins á Íslandi og Finnmörk en hann dugði skammt til að vinna upp tapið af annarri verslunarstarfsemi félagsins. ¹⁸

Samantekt almenns rekstrarreiknings verslunarfélagsins er í töflu

17. P.P. Sveistrup 1943, bls. 95-96.

18. T.d. sama heimild, bls. 106. Stöðugt tap var af annarri verslun en Finnmerkur- og Íslandsversluninni 1767-1773, sbr tilvitnun 26 hér að neðan, og í töflu 8.3 má sjá að mesta tap félagsins kom af „annarri verslun“.

8.2. Þar má sjá tap og hagnað Íslandsverslunar félagsins 1764-1774 ár hvert. Bókhaldsárið var 1. september til 31. ágúst næsta ár. Tap eða hagnað verslunarfélagsins ár hvert má sjá í töflu 8.3, bæði af allri starfsemi þess, af Íslandsversluninni og af Finnmerkurversluninni.

Hagnaður félagsins af Íslandsversluninni var ár hvert að meðaltali 3.938 ríkisdalir. Þetta var lág upphæð, einkum þegar tillit er tekið til þess að heildarverðmæti útflutnings félagsins frá landinu var á þessu tímabili 229.024 ríkisdalir að meðaltali ár hvert.¹⁹ Hagnaður Íslandsverslunarinnar var þannig aðeins 1,7% af heildartekjum hennar, en eigi að síður var hér um hagnað að ræða, ekki tap.

Verslun félagsins utan Íslands og Finnmerkur gekk mjög illa, eins og sjá má greinilega á bókhaldsárinu 1773/1774 í töflu 8.3.²⁰ Á því bókhaldsári hafði konungur keypt Almenna Verslunarfélagið og öll verslunarstarfsemi félagsins var það ár færð á almennan rekstrarreikning Íslands- og Finnmerkurverslunar. Nýju bókhaldsliðirnir fólu yfirleitt í sér rekstrartap, aðallega vegna þess, að félagið var þá að losa sig við þríhyrningsverslunina (milli Evrópu, Afríku og Ameríku). Verslunarfélagið greiddi nær 30.000 ríkisdali vegna tapsins við verslunarstöðina í St. Croix.²¹

8.3. HLUTAFJÁRVERÐMÆTI VERSLUNARFÉLAGSINS.

Á fundi í Almenna Verslunarfélaginu árið 1768 krafðist einn ríkasti eigandi félagsins, Niels Ryberg, forstjóri Konungsverslunarinnar

19. Skúli Magnússon 1786/1944, bls. 126.

20. Hér sem annars staðar, þegar rætt er um arðsemi Íslandsverslunarinnar 1764-1774, er heimildin höfuðbók Íslands- og Finnmerkurverslunar Almenna Verslunarfélagsins (RA Fol. reg. 140-172). Til allrar óhamingju hafa þær sjóðdagbækur glatast, sem fylgdu höfuðbókinni. Þetta skapaði erfiðleika við endurgerð almenna rekstrarreikningsins í töflum 8.2 og 8.3; verkefnið varð því tímafrekara og e.t.v. einnig eitthvað ónákvæmara.

21. Hreint tap „annarrar verslunar“ 1773/1774 var 28.793 ríkisdalir, sem var mismunurinn á 49.442 ríkisdala tapi og 20.649 ríkisdala hagnaði. Tapið stafaði aðallega af lokauppgjöri vegna Vestur-Índíuverslunarinnar (tæplega 32.000 ríkisdalir). Hreint tap Grænlandsverslunarinnar nam 6.869 ríkisdöllum og hafði áður styrkur konungs (frá Íslandsversluninni) verið talinn til tekna Grænlandsverslunarinnar. Mikilvægasti hagnaður „annarrar“ verslunar var sala vöruhúss fyrir 10.813 ríkisdali. Ályktað hefur verið með tilliti til þess að verið var að leggja niður aðra verslun félagsins en verslunina í Finnörk, Íslandi og Grænlandi, að vöruhús þetta hafi ekki tilheyrð Íslands- og Finnmerkurversluninni, en það er auðvitað engan veginn öruggt.

TAFLA 8.4.

Skipting eigenda Almenna Verslunarfélagsins á hreinni eign þess í ágústlok 1773 milli þrenns konar verslunarstarfsemi félagsins.

	Verðmæti í ríkisdöllum	Í %
Ísland	184.736 rd. 71 sk.	64,5
Finnmörk	74.757 rd. 25 sk.	26,1
Önnur verslun	26.770 rd. 00 sk.	9,4
Alls	286.264 rd. 00 sk.	100,0

Heimild:

Lovsamling for Island, bindi 4, bls. 56 og 78–79.

1760–1764, þess að verslun félagsins skyldi hér eftir aðeins takmarkast við þá starfsemi, sem bar arð. Hér átti Ryberg við verslunina á Íslandi, Finnörk og Grænlandi. Eftir nokkuð hik samþykktu forstjórar félagsins tillögu Rybergs og undirbúningur hófst við það að leggja niður verslun félagsins í Afríku og Vestur-Indíum.²² Í apríl 1774 setti aðalfundur félagsins því nýjar starfsreglur og í þeim var ákveðið nýtt skipulag félagsins, sem hér eftir skyldi takmarka verslun sína við hjálönd Danakonungs í Norður-Atlantshafi.²³ En þegar hér var komið sögu hafði konungur ákveðið að taka í sínar hendur Norður-Atlantshafsverslunina. Ákveðin atriði í þeim starfsreglum, sem félagið hafði þá nýlega samþykkt, voru notuð til að auðvelda yfirtöku konungs á versluninni. Öll verðmæti félagsins í ágústlok 1773 voru að mati aðalfundarins 286.264 ríkisdalir. Sennilega höfðu eigendur Almenna Verslunarfélagsins reynt að hafa þessa tölu eins lága og mögulegt var til að sýna konungi fram á, að hann þyrfti að vera örlátur við þetta fátæka verslunarfélag í framtíðinni. En konungur ákvað hins vegar, að þetta mat fundarins á eiginfé félagsins væri rétta verðið, sem hann ætti að greiða fyrir að eignast það!²⁴ Þessi viðbrögð konungs og embættismanna hans komu eigendum félagsins í opna skjöldu og eftir nokkuð þóf féllust þeir á að konungur keypti félagið á 300.000 ríkisdali.

Mat eigenda félagsins á hreinni eign þess við ágústlok 1773 er sýnt í

22. Sveistrup, bls. 103–104.

23. Lovsamling for Island, bindi 4, bls. 55–85.

24. Sama heimild, bls. 90–94, 102–103. Sveistrup, bls. 108.

töflu 8.4. Ekki er hægt að finna í bókhaldsgögnum félagsins nægar upplýsingar, sem gætu sannreynt þetta mat, enda vantaði raunverulegan efnahagsreikning í bókhaldi verslunarfélaganna á 18. öld. Ef litid er á eignir félgsins í vörubirgðum og fjármunum á ýmsum reikningum í höfuðbók þess ári síðar, eða í ágústlok 1774, en þá voru slíkar eignir skráðar af meiri nákvæmni en áður var vegna eigendaskiptanna á félaginu, má færa fyrir því líkur, að matið á eigum félagsins ári fyrr hafi fremur verið of lágt en of hátt. Þannig átti félagið umtalsverðar eignir í vöruhúsum sínum í Suður-Evrópu í ágúst 1774, en vöruhús þessi er hvergi að finna í eignamatinu ári fyrr.

Á aðalfundinum í apríl 1774 skiptu eigendurnir *upphaflegu* fjármagni félagsins, sem þeir töldu hafa verið 600.000 ríkisdali, í tvo jafn stóra hluta; 300.000 rd. tilheyrðu versluninni á Íslandi og Finnmörku og 300.000 rd. annarri verslun.²⁵

Það er rétt, að alls höfðu eigendurnir greitt 600.000 rd. í hlutafé til félagsins og það er ljóst, að mikill hluti þess fjár var glataður árið 1774. En framangreind skipting á þessu innborgaða fjármagni er hins vegar vafasöm og varla hafa eigendurnir lagt fram 300.000 rd. til verslunarinnar á Íslandi og Finnmörku, enda var tilgangurinn með skiptingunni sá að sýna konungi fram á að félagið hefði tapað 26.770 rd. á versluninni á Íslandi og Finnmörku árin 1764-1773. En þetta er alrangt eins og sjá má í töflu 8.3: Hagnaðurinn af þessari verslun á almennum rekstrarreikningi og tryggingareikningi nam alls 99.924 rd. 93 sk. umrætt tímabil. Hins vegar tapaði félagið á öðrum rekstri sínum 63.620 rd. á tímabilinu 1767-1773.²⁶

Eins og raunar fram hefur komið áður var Almenna Verslunarfélagið nálægt gjaldþroti skömmu áður en það yfirtók verslunina á Íslandi og Finnmörku árið 1763²⁷ og fyrir þann tíma höfðu hluthafar greitt 400.000 rd. til félagsins.²⁸ Það er því nokkuð ljóst, að fyrrgreind helmingaskipting á fjármunum verslunarfélagsins 1774 stenst varla, enda töldu embættismenn konungs skiptingu þessa vera tortryggilega.²⁹

25. Lovsamling for Island, bindi 4, bls. 56.

26. Sveistrup, bls. 105.

27. Sama heimild, bls. 95-96.

28. Stancke, bls. 33.

29. Sbr. samantekt á sjónarmiðum Thodals, stiftamtmanns á Íslandi (1770-1785), um Íslandsverslunina 1773. Lovsamling for Island, bindi 4, bls. 92. (Grein 4b).

Í höfuðbók verslunarfélagsins var reikningur, sem bar nafnið „sérstakt fjármagn ætlað versluninni á Íslandi og Finnörku“. Inn á þennan reikning var færð stór upphæð, 300.000 rd., en það var aldrei neitt tekið af þessum reikningi í tíð Íslands- og Finnmerkurverslunar Almenna Verslunarfélagsins. Þessi reikningur nýttist því aðeins sem hugsanleg baktrygging í starfsemi félagsins. Skoðun konunglegra embættismanna á fullyrðingum félagsins um að helmingur hlutafjárins hafi aldrei verið notaður í þágu verslunarinnar á Íslandi og Finnörku virðist því hafa haft við rök að styðjast.

Pótt allt benti til þess að forráðamenn Almenna Verslunarfélagsins hafi ýkt talsvert mikilvægi inngreidds hlutafjár til Íslands- og Finnmerkurverslunarinnar, gefur vaxtareikningur félagsins til kynna að það hafi verið rekið með meira eiginfjármagni en fyrirrennari þess, Þriðja Íslandsverslunarfélagið.³⁰ En slíkt má rekja til annarra þátta en innborgaðs hlutafjár, t.d. lenti Almenna Verslunarfélagið aldrei í slíkum þrengingum í rekstrinum sem fyrirrennari þess. Mestu máli skiptir í þessu samhengi að Íslands- og Finnmerkurverslun Almenna Verslunarfélagsins var rekin með hagnaði og var sennilega einnig seld með hagnaði.

8.4. ORÐSTÍR ALMENNA VERSLUNARFÉLAGSINS OG NÝJUNGAR ÞESS.

Pótt rekstur Almenna Verslunarfélagsins hafi gengið mjög illa 1746-1763, leikur enginn vafi á því, að starfsemi félagsins hafi þá komið danskri verslun mjög til góða. Félagið var brautryðjandi í siglingum danskra kaupmanna til Miðjarðarhafslanda og fékk við það reynslu og náði verslunarsamböndum, sem komu að góðum notum síðar.³¹ Þetta kom greinilega fram í útflutningi félagsins á íslenskum afurðum. Strax eftir yfirtöku Íslandsverslunarinnar stofnsetti félagið vöruhús í Bilbao, Nantes, Cadiz, Barcelona, Livorno og Trieste og þangað voru íslenskar framleiðsluvörur sendar, oft beint frá landinu, og vöruhús þessi skiluðu félaginu venjulega þökkalegum hagnaði.

30. Vaxtaútgjöld verslunarfélags Hörmangara 1743-1759 voru að meðaltali ár hvert 6.732 ríkisdalir. Vaxtaútgjöld Íslands- og Finnmerkurverslunar Almenna Verslunarfélagsins 1764-1774 voru ár hvert að meðaltali 4.153 ríkisdalir.

31. Sveistrup, bls. 109-110.

Þessar verslunarnýjungar voru í samræmi við almennan vöxt danskrar verslunar á síðari hluta 18. aldar, en hann var að sjálfsögðu mestur í Kaupmannahöfn. Ein afleiðing þessara breyttu verslunarháttar var lokun vöruhússins í Glückstadt árið 1771, sem táknar að meira en tveggja alda gömlum þætti Elbuverslunar í íslenskri utanríkisverslun var þá að miklu eða mestu leyti lokið.³²

Almennur vöxtur danskrar verslunar á síðari helmingi 18. aldar birtist Íslendingum þannig í mynd nýrra verslunarháttar Almenna Verslunarfélagsins. Jákvað áhrif þessara nýjunga komu skýrast fram eftir að konungur hafði keypt félagið árið 1774, en þá jókst mjög hagnaðurinn af Íslandsversluninni. Stríðsgróðahagnaðurinn mikli 1776-1783 hefði varla orðið eins mikill og raunin varð á, ef ekki hefði áður verið búið að setja á stofn öflugt dreifingarkerfi fyrir Íslandsverslunina í Suður-Evrópulöndum.

Í umræðum hér á landi á 18. öld og í allri sagnritun síðar meir hefur Almenna Verslunarfélagið venjulega lent með verslunarfélagi Hörmangara í flokki „slæmra“ einokunarkaupmanna. Bæði verslunarfélögin áttu í útistöðum við forystumenn Íslendinga, einkum þann mikla föðurlandsvin Skúla Magnússon, en ástæður deilnanna voru ekki alveg þær sömu eftir því um hvort verslunarfélagið var um að ræða. Í deilum Hörmangara og Íslendinga voru það kaupmennirnir, sem töldu sér ógnað af öllum breytingum og allri framfaraviðleitni. Slíkt var ekki tilfellið í deilum Almenna Verslunarfélagsins og Íslendinga. Þar réðu miklu beinir hagsmunaárekstrar um hlutabréf í verslunarfélaginu, auk þess sem að sjálfsögðu var ósamkomulag um ákveðna þætti verslunarinnar. Nánar er vikið að hlutabréfadeilum stjórnar Almenna Verslunarfélagsins og Íslendinga í kafla 11.1, þar sem fjallað er um Innréttingarnar.

Önnur ástæða fyrir fremur slæmum orðstír Almenna Verslunarfélagsins eftir að það hætti störfum er, að Íslendingar voru farnir að gagnrýna einokunarverslunina í vaxandi mæli á síðari hluta 18. aldarinnar. Þeir þekktu betur rétt sinn en áður enda hvöttu bæði dönsk og íslensk yfirvöld þá til að halda honum fram. Einkum var framferði einstakra kaupmanna undir smásjá viðskiptavina og embættismanna og má í því sambandi nefna þar landsnefndir, sem konungur skipaði

32. Sbr. kafla 7.2 og skýringargreinar 1 og 6 við töflu 7.3.

til að rannsaka hag landsins.³³ Gætt var réttar fátæklinga gagnvart kaupmönnum, sem var nýtt í sögu landsins. Hér var að sjálfsögðu um að ræða einn þátt aukinnar mannúðarstefnu, sem kom í kjölfar hreintrúarstefnu og skynsemishyggju 18. aldar,³⁴ en fyrir bragðið voru gerðar meiri kröfur til Almenna Verslunarfélagsins en fyrirrennara þess. Margt var fordæmt sem áður var þolað. Auk þess var Almenna Verslunarfélagið „sögulega óheppið“ að því leyti að konungsverslun kom bæði á undan og eftir Íslandsverslun þess, en verslun í nafni óskeikuls einvalds var erfitt að gagnrýna meðan öðruvísi háttaði til um verslun einstakra borgara.

Klaufalegar tilraunir Almenna Verslunarfélagsins til að veita yfirlýðingum rangar upplýsingar, t.d. um hag Íslandsverslunar sinnar, urðu ekki til að auka hróður félagsins. Mestur var þó klaufaskapurinn þegar félagið lét flytja til landsins skemmt mjöl þvert ofan í bann embættismanna konungs í Kaupmannahöfn. Þetta gerðist árið 1768, þegar allt var í háalofti vegna deilna íslenskra embættismanna og forráðamanna félagsins um hlutabréf þeirra fyrrnefndu, og að sjálfsögðu voru þessi axarsköft félagsins notuð gegn því eftir fremsta mætti.

En eins og fyrr var getið er samt rangt að setja verslunarfélag Hörmangara og Almenna Verslunarfélagið undir sama hatt. Þriðja Íslenska Verslunarfélagið forðaðist allar nýjungar í atvinnu- og verslunarmálum og sinnti ekki nógu vel innflutningi á rekstrarvörum í sjávarútvegi. Almenna Verslunarfélagið reyndi að stuðla að margvíslegum endurbótum í íslenskum fiskveiðum og fylgdi hér fordæmi Nielsar Rybergs.³⁵ Auk þess leitaði það nýrra markaða fyrir íslenskar

33. Jón Aðils 1911 og 1919. Landsnefndin 1770-1771 (Sögurit XXIX), bindi 2, bls. 51-62, 104-111. (Skýrsla Guðmundar Runólfssonar).

34. Góður fulltrúi fyrir þessi mannúðarsjónarmið var sjálfmenntaði lögsagnarinn í Gullbringusýslu, Guðmundur Runólfsson. Það var mikill þungi í vandlætingu hans, þegar hann ræddi framkomu einstakra kaupmanna gagnvart fátæklingum. Annars var merkasti hlutinn í skýrslu hans til Landsnefndarinnar fyrri tillögur hans um afnám róðrarkvaðar hjáleigubænda. Hann var einn um þá skoðun meðal embættismanna landsins.

35. Sem dæmi má nefna, að Almenna Verslunarfélagið flutti til Íslands norska sjómenn og allmarga fiskibáta til að kenna Íslendingum nýja tækni í fiskveiðum. Þetta framtak kostaði félagið mjög mikið fé og það mistókst. (Sbr. Jón Eiríksson í forspjalli af ferðabóks Ólafs Olaviusar, 1780/1964-1965, bindi 1, bls. 61).

afurðir, eins og fyrr hefur verið vikið að. Á því leikur enginn vafi, að Almenna Verslunarfélagið stuðlaði að framförum hér á landi.³⁶

8.5. LÉLEG KJÖR VERSLUNARFÉLAGSINS.

Hvers vegna var hagnaður Almenna Verslunarfélagsins eins lítill og raun bar vitni? Allar aðstæður á Íslandi gátu stuðlað að góðri verslun þar í landi, árferði var gott og afli góður. Að vísu herjaði fjárkláðinn þá og sumir sáu í honum ástæður þess, að verslunin gekk ekki betur, en á þessum tíma gerði aukning í útflutningi fiskafurða meira en vega á móti minnkun í útflutningi landbúnaðarafurða, líkt og bæði tölur sýna og embættismenn bentu á.³⁷

Ástæða þessa litla hagnaðar fólst fyrst og fremst í slæmum viðskiptakjörum kaupmanna eins og sjá má í mynd 3.5. Verðlag innflutnings var mjög hátt miðað við verðlag útflutnings nær allan starfstíma félagsins 1764-1774. Þetta er meginskýringin á lélegri afkomu félagsins þegar litið er á tímabilið í heild, en myndin verður flóknari ef litið er á einstök ár.

Hagur Íslandsverslunar Almenna Verslunarfélagsins var bestur á árunum 1769-1772, sbr. töflur 8.2 og 8.3. Vöruskiptakjörin skánuðu nokkuð á þessum tíma, en ekki svo mikið að það dugi til að útskýra umskiptin. Góður hagur verslunarfélagsins á þessum árum átti einnig rætur að rekja til vaxandi hagnaðar vöruhúsanna erlendis (sbr. töflu 8.2), sem má rekja til síbatnandi stöðu verslunarinnar í Suður-Evrópu.

Hagur birgðareikningsins á Íslandi var slæmur allt tímabilið enda bitnuðu léleg vöruskiptakjör félagsins fyrst og fremst á honum. Tap þessa reiknings minnkaði ekkert árin 1769-1772 miðað við fyrri ár. Versnandi hag Íslandsverslunarinnar 1772-1774 má fyrst og fremst rekja til sívaxandi taps á reikningi vörubirgða á Íslandi, sem aftur stafaði af versnandi vöruskiptakjörum kaupmanna. Aðra ástæðu tapsins

36. Almenna Verslunarfélagið fékk neikvæð eftirmæli m.a. hjá Skúla Magnússyni 1786/1944, bls. 78-79, 87-91 og hjá Jóni Aðils í ritum hans 1911 og 1919. Félagið fékk góð eftirmæli hjá Jóni Eiríkssyni (sbr. tilvitnun 35 hér að framan), og hjá Hans Christian Bech 1781 (J.S. 37 Fol.). Hans Christian Bech kvað mistök félagsins hafa stafað af því að sumir forstjórar þess hafi í starfi sínu sýnt bæði hroka og fáfræði.

37. Lovsamling for Island, bindi 4, bls. 91. Skúli Magnússon 1786/1944, bls. 107-127.

1773/1774 má vafalaust rekja til uppgjörskostnaðar við eigendaskipti félagsins 1774.

En vöruskiptakjör kaupmanna voru ekkert náttúrulögmál. Hlutfallsverð útflutnings og innflutnings var háð mörgum þáttum, t.d. aðgerðum stjórnvalda og verðsamkomulagi söluaðila.

Ef við berum saman verðþróun skreiðar í nokkrum löndum á seinni hluta 18. aldar, eins og gert hefur verið í mynd 3.2, kemur í ljós að skreiðarverð nær tvöfaldaðist í Amsterdam 1766-1775³⁸ meðan verð íslensku skreiðarinnar stóð í stað í Kaupmannahöfn 1766-1770 og hækkaði örlítið 1771-1775. Fylgnin í rúgverðinu í Amsterdam og Kaupmannahöfn var hins vegar á þessum tíma næstum því 100% eins og sjá má í mynd 3.3, enda var Vestur-og Norður-Evrópa á 18. öld í öllum meginatriðum sameiginlegur kornmarkaður. Skreiðarmarkaðurinn var hins vegar margbreytilegur³⁹ eins og lýst hefur verið í köflum 3.2, 5.3 og 5.4.

Til að dreifa áhættunni gerðu íslensku verslunarfélögin venjulega sölusamning á skreiðinni til langs tíma og á föstu verðlagi. Slíkir samningar gátu hins vegar orðið óhagstæðir á tímum verðbólgu og einmitt þetta virðist hafa gerst í Íslandsverslun Almenna Verslunarfélagsins. Hans Christian Bech, forstjóri Konunglegu Íslandsverslunarinnar 1774-1781, skýrði svo frá, að verstu mistök Almenna Verslunarfélagsins hefðu verið þau að gera „í upphafi (Íslandsverslunarinnar) óhagstæða samninga um fisksölu/.../sem ollu tapi hjá versluninni, enginn hagnaður varð og eigendurnir fóru að deila innbyrðis“.⁴⁰

Eins og skýrt hefur verið frá hér að framan⁴¹ slitnuðu bein tengsl milli fisksölufyrirtækja Hamborgar og Íslandsverslunarinnar í Kaupmannahöfn árið 1758 og þau voru ekki endurnýjuð, eftir því sem best verður séð. En þar með er ekki sagt að fornt dreifingarkerfi Ham-

38. Í Hollandi var um að ræða svonefndan *Rondvisch*. Skreið með þessu nafni var mikið flutt út frá Noregi en aldrei frá Íslandi og norska skreiðin með nafni þessu var yfirleitt fremur verðlág.

39. Eins og vikið hefur verið að í kafla 5.4 hér að framan var aðeins seldur hæsti gæðaflokkur kaupstaðarskreiðar á hefðbundnu markaðina í Þýskalandi og Mið-Evrópu. En allar tegundir fiskafurða voru seldar á nýjum mörkuðum Íslandsverslunarinnar í Suður-Evrópu. Þó virðast Suður-Evrópubúar helst hafa viljað kaupa þurrsaltaðan fisk (*klipfisk*). Sbr. kafla 5.4.

40. Sbr. tilvitnun 36 hér að framan.

41. Sbr. skýringargreinar 1 og 6 við töflu 7.3.

borgarkaupmanna á íslensku skreiðinni í Mið-Evrópu hafi ekki áfram nýttst Íslandsversluninni og enn þá árið 1774 var besta íslenska kaupstaðarskreiðin kennd við Hamborg.⁴²

Verslunarárið 1770/1771 hætti Almenna Verslunarfélagið að styðjast við sérstaka milliliði í sölu Íslandsskreiðarinnar⁴³ og ekki er ósennilegt, að þetta hafi verið gert til að forðast þá „óhagstæðu samninga um fiskisölu“, sem Bech skrifaði um árið 1781. En það er engan veginn öruggt, að verslunarfélagið hafi á þessum tíma verið í stakk búið til að yfirtaka flutning Íslandsskreiðarinnar á hefðbundna markaði hennar og minnkandi hagnaður á reikningi íslenskrar útflutningsvöru í Kaupmannahöfn 1772-1774 (sbr. töflu 8.2) gefur til kynna, að erfiðleikar hafið verið í markaðsmálum.

13. grein reglugerðar Almenna Verslunarfélagsins, sem samþykkt var í apríl 1774, virðist hafa verið samin í þeim tilgangi að hindra að aftur yrðu í framtíðinni gerðir óhagstæðir sölusamningar eða að fyrirtæki við Elbuárósa næðu sterkum tókum á félaginu. Þar sagði m.a.: „Ekki má gera nokkurn sölusamning um nokkra vöru, ef í honum finnast ákvæði sem takmarka rétt félagsins til að selja þessa vöru öðrum/.../ekki er heldur leyfilegt að sigla beint frá Íslandi/.../til Elbu“.⁴⁴

Í reglugerð þessari var kaupförum á leið frá Íslandi aðeins bannað að sigla beint til Elbu. Mikið hefur legið við að tryggja stöðu Kaupmannahafnar gagnvart Hamborg.

42. Í reglugerð Almenna Verslunarfélagsins í apríl 1774, þegar allar beinar siglingar milli Íslands og Elbusvæðisins voru bannaðar, var ákveðið, að Íslandsskreið skyldi flokkuð í Kaupmannahöfn á þann hátt að fyrsti flokkurinn hétí Hamborgarþorskur. (Lovsamling for Island, bindi 4, bls. 67). Árið 1777 kvað Ólafur Olavíus skreið fara í sex mismunandi flokka í þýskum hafnarborgum og fjórir fyrstu flokkarnir væru þessir. 1. *Isländerfisch* eða *Flach-fisch*. 2. *Zartfisch*. 3. *Mittel Rotschiär*. 4. *Rundfisch*. (J.S. 34 fol., bls. 37). Þótt Hamborg væri þannig áfram markaður fyrir íslenska skreið eftir 1758/1771 og *Flachfisch* væri þar skilgreindur sem *Isländerfisch*, er engan veginn öruggt, að fyrirtæki þar í borg væru áfram virkir aðilar í sölu skreiðarinnar á hefðbundnum mörkuðum hennar í Mið-Evrópu. Þegar Hudtwalcker öldungardeildarmaður ritaði árið 1795 um verslun Hamborgarkaupmanna með íslenskan fisk var hann að lýsa atburðarás, sem þá var að mati hans löngu liðin. (Sbr. kafli 5.3 hér að framan).

43. Höfuðbók Almenna Verslunarfélagsins. (RA fol. reg. 140-172).

44. Lovsamling for Island, bindi 4, bls. 63.

9. VELGENGNI VERSLUNARINNAR OG HRUN 1774-1787.

9.1. KAMERALISTARNIR OG YFIRTAKA ÞEIRRA Á ÍSLANDSVERSLUNINNI.

Ríkjandi efnahagsstefna í Danmörku á síðari hluta 18. aldar hefur hlotið heitið *kameralismi* eða *kameralvísindi*. Orðið er dregið af latneska orðinu *camera*, eða *kammer* á dönsku og þýsku, sem notað var um fjármálastofnanir þjóðhöfðingja. Almenn merking orðsins *kameralismi* er því fjármálastefna fursta, einkum í Pýskalandi og á Norðurlöndum. Orðið hefur samt fyrst og fremst verið notað í þrengri merkingu, um „upplýsta“ fjármála- og atvinnustefnu einvalda fursta. Hún fól m.a. í sér meiri ríkisafskipti af atvinnulífinu en almennt tíðkaðist á tímum kaupskaparstefnunnar (merkantílismans).

Á síðari hluta 18. aldar voru kameralistarnir undir sterkum áhrifum búauðgisstefnunnar og þeir litu svo á, að upphaf alls auðs væri að leita í framleiðslunni og vinnunni en ekki í utanríkisverslun eins og merkantílistar fyrri tíma höfðu haldið fram. Þessir fylgismenn búauðgisstefnunnar og kameralismans á síðari hluta 18. aldar töldu, að verslun væri aðeins tæki til að hagræða framleiðsluskiptingunni milli ólíkra héraða og landa líkt og raunar Adam Smith benti á í bók sinni „Auðæfi þjóðanna“, sem út kom árið 1776.¹ Líkt og flestir aðrir upplýsingamenn á þessum tíma voru kameralistar mjög fúsir til að deila á alla skaðlega einokun og jafnvel styðja hugmyndir um „frjálsa verslun“, svo framarlega sem hún kæmi réttri skipan framatvinnuveganna vel.² En andstætt t.d. Adam Smith voru samt kameralistarnir umfram allt stjórnhyggjumenn í atvinnumálum. Þeir lögðu ríkið og samfélagið að jöfnu og töldu, að efnahagsstefna ríkisins ætti að vera „tæki þess

1. Adam Smith 1776, hér í útgáfu Everyman's Library 1910/1970, t.d. bindi 1, bls. 392.

2. Þessara sjónarmiða gætti í tillögu Skúla Magnússonar um „frjálsa verslun“, sbr. kafla 11.2.

til að hafa stjórn á öllu efnahagslífinu, ríkinu (þ.e. samfélaginu) til dýrðar“.³ En öllum ráðum mátti beita til að ná þessu markmiðum og skipti þá ekki máli, hvort ríki eða einstaklingar rækju fyrirtækin.

Yfirtaka konungs á Íslandsversluninni 1774 var gott dæmi um hugsanagang kameralista. Talið var að einstakir kaupmenn hefðu vanrækt verslun og atvinnuvegi í hjálöndum hans hátignar í Norður-Atlantshafi⁴ og því væri eðlilegt, að konungur tæki verslun þessa í eigin hendur, sér og þar með samfélaginu til dýrðar. Yfirtaka verslunarinnar var því engin neyðarráðstöfun „til að bjarga landinu úr bersýnilegum voða“, eins og áður hefur verið komist að orði.⁵ Hún var hluti bjartsýnnar og stórfenglegrar áætlunar um að efla atvinnu í hjálöndunum, dansk-norska ríkinu til dýrðar.⁶

9.2. VELGENGNI VERSLUNARINNAR.

Konungur keypti öll hlutabréf Almenna Verslunarfélagsins 16. maí 1774.⁷ Ákveðið var, að öll starfsemi félagsins ætti að takmarkast við einokunarverslun í hjálöndum Danakonungs í Norður-Atlantshafi. Samt var haldið áfram að framkvæma uppgjörið vegna Vestur-Indíuverslunar félagsins á næstu árum og var tapið greitt eins og áður úr sjóðum Íslands- og Finnmerkurverslunarinnar. Verslunin milli Eystrasalts og Miðjarðarhafs, sem var megintilgangurinn með stofnun félagsins í upphafi, hélt áfram og jafnvel jókst á næstu árum, en þá aðallega sem hluti af einokunarversluninni í Norður-Atlantshafi og úr þessu varð ákveðin þríhyrningsverslun. Siglt var frá Eystrasalti til hjálandanna í Norður-Atlantshafi, þaðan til Miðjarðarhafs og svo frá Miðjarðarhafi aftur til Eystrasalts. Þar sem innflutningur til hjálandanna átti fyrst og fremst að vera danskar framleiðsluvörur og allan

3. J.F. Pfeiffer 1778, sbr. Ingomar Bog: Mercantilism in Germany, bls. 167, í Revisions in Mercantilism, Coleman 1969.

4. Hér má nefna samantekt á sjónarmiðum Thodals stiftamtmanns um Íslandsverslunina árið 1773, Lovsamling for Island, bindi 4, bls. 4. Skoðanir Skúla Magnússonar og Hans Christian Bech um þetta efni voru líkar skoðunum Thodals.

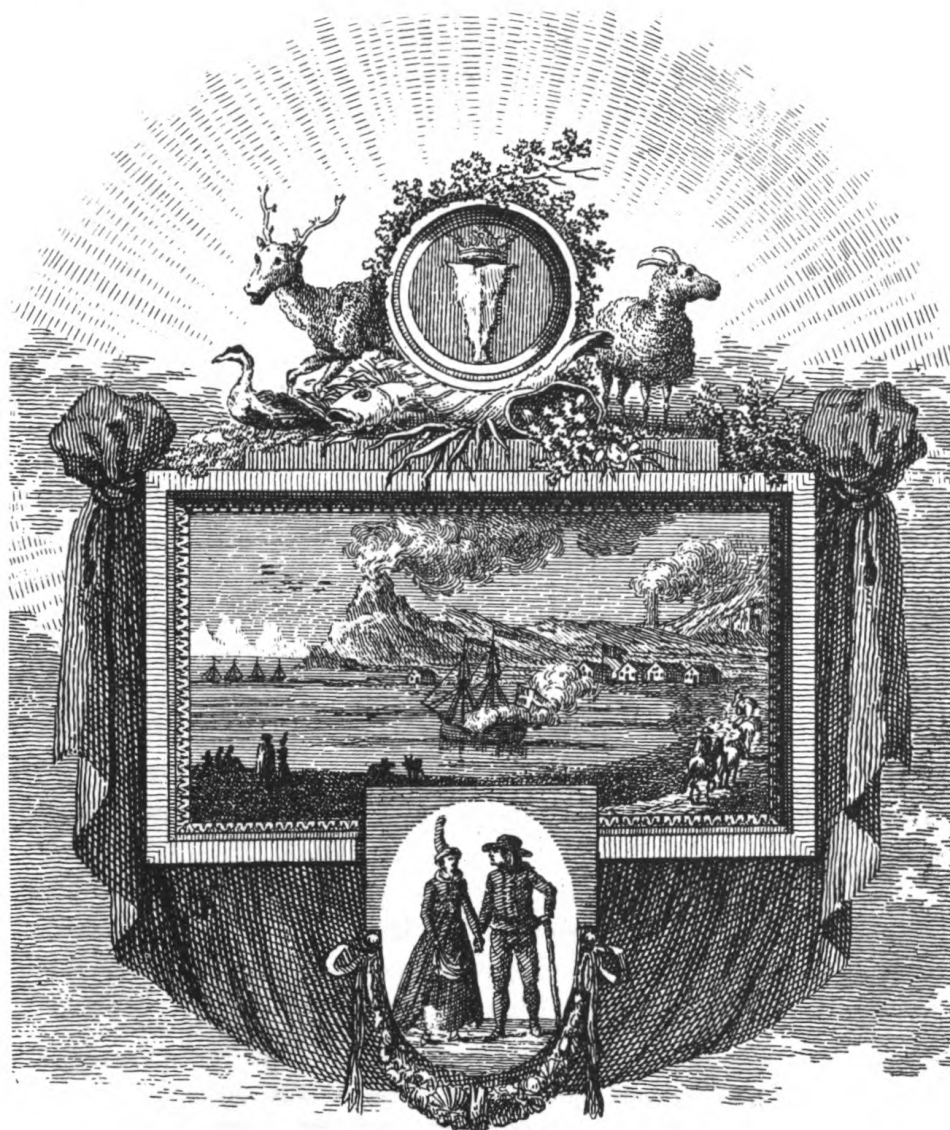
5. Sbr. Jón Aðils 1919, bls. 249.

6. Smávægilegur ágreiningur hefur átt sér stað um þessa túlkun mína, sbr. Harald Gustafsson 1985:2, bls. 130 og 284 og Gísli Gunnarsson í Sögu 1985, bls. 224.

7. Lovsamling for Island, bindi 4, bls. 102.

MYND 9.1.

Titilsíðumynd á bók Carls Pontoppidans um Íslandsverslunina 1787–1788.

Myndin er hlaðin táknum um efnahagslíf Íslendinga og lýsir vel bjartsýni kameralistanna í þeim málum. Kórónaða flatta skreiðin (*plاتفisk*) er í öndvegi eins og eðlilegt var og til hliðar við hana eru sauðkindin mikilvæga og hreindýrið nýinnflutta. Neðst er mynd sem snýst um þemað „bóndi er bústólpi, bú er landstólpi“.

innflutninginn átti að flytja frá Kaupmannahöfn, takmarkaðist Eyrstrasaltsverslunin því við höfuðborgina.

Þessi verslun milli Íslands og Miðjarðarhafslanda, sem einkenndi mjög þennan síðasta hluta einokunartímabilsins (1774-1787), var að sjálfsögðu aðeins framhald nýrra verslunarháttanna, sem höfðu myndast í tíð Almenna Verslunarfélagsins 1764-1774.⁸

Mikill munur var á skipulagi Konungsverslunarinnar fyrri og Konungsverslunarinnar síðari. Eins og vikið hefur verið að hér að framan (í kafla 8.1), var Konungsverslunin fyrri rekin beint fyrir reikning konungs en í Konungsversluninni síðari var sjálfstætt fyrirtæki í eigu konungs, sem hélt áfram starfsemi Almenna Verslunarfélagsins. Þannig greiddi þetta konunglega verslunarfélag ýmsar gamlar skuldbindingar Almenna Verslunarfélagsins, t.d. tæplega 8.000 ríkisdali vegna Vestur-Indíuverslunarinnar. Verslunarskilmálar Almenna Verslunarfélagsins 1763 giltu fram til ársins 1781.⁹

Eigi að síður hafði yfirtaka konungs á Íslandsversluninni árið 1774 í för með sér mjög róttækar breytingar í efnahagsmálum landsins. Farið var að fjárfesta í stórum stíl í húsum og skipum. Hér var að nokkru leyti um framhald af starfi Almenna Verslunarfélagsins 1764-1774 að ræða, en fjárfestingarnar urðu margfalt stærri í sniðum hjá Konungsversluninni. Árið 1775 ákvað ríkisstjórnin danska að kaupa og reka 10 þilskip til vöruflutninga til og frá landinu og til fiskveiða á miðunum umhverfis það.¹⁰ Farið var að senda þessi skip til Íslands árið 1776. Þeim fjölgaði og þau voru flest í rekstri samtímis árið 1780, þegar 42 skip stunduðu fiskveiðar við landið á vegum Konungsverslunarinnar.¹¹

Fiskiskipin fengu að selja afla sinn beint til kaupenda og framan af skilaði rekstur þeirra miklum hagnaði. Samtímis fengu kaupmenn og skipstjórar í kaupförum Konungsverslunarinnar aukið frjálsræði við að selja framleiðsluvörurnar íslensku beint og án þess að þeim væri

8. Bilbao, sem var mikilvægust þessara nýju viðskiptaborga verslunarfélagsins, var ekki í Miðjarðarhafinu, en verslunarsvæði hennar var Spánn, sem hér er talinn til Miðjarðarhafslanda.

9. Árið 1776 var þess sérstaklega getið að skilmálarnir frá 1763 væru ennþá í gildi. (Lovsamling for Island, bindi 4, bls. 233).

10. Sbr. Jón Eiríksson í forspalli að ferðabók Olavs Olavíusar 1780/1964, bindi 1, bls. 63.

11. Pontoppidan 1792, bindi 1, bls. 183.

fyrst komið fyrir í vöruhúsum verslunarfélagsins.¹² Þetta aukna frjálsræði starfsmanna félagsins virðist hafa verið félaginu hagkvæmt.

Fram til ársins 1774 var yfirleitt allur skipafloti Íslandsverslunarinnar tekinn á leigu¹³ og kaupmennirnir gerðu að sjálfsögðu ekki út neina fiskibáta við strendur landsins. Því þurfti Íslandsverslunin á litlu eiginfjármagni að halda og taldi Niels Ryberg árið 1761 þetta vera einn kost hennar.¹⁴ Allt breyttist þetta mjög eftir 1774 og Íslandsverslunin varð mjög fjármagnsfrek.

Hagnaður Íslandsverslunarinnar var mikill árin 1774-1782, eins og sjá má í töflum 9.1 og 9.2. Ástæðurnar má rekja til opnunar nýrra markaða í Miðjarðarhafslöndum fyrir íslenskar framleiðsluvörur, en flestum þeirra hafði Almenna Verslunarfélagið komið á fót, og til hagstæðra vöruskiptakjara kaupmanna eftir 1776. Þá hækkaði fiskverð mikið vegna frelsisstríðs Bandaríkjanna, en vegna þess dró mjög mikið úr öllum fiskútflutningi frá Ameríku til Evrópu.

Erfitt er að segja til um það hvort nýir verslunarhættir, sem hófust á þessum tíma, hafi átt einhvern þátt í þessum mikla hagnaði. Samkvæmt bókhaldi Konunglegu Íslandsverslunarinnar jukust bæði tekjur og gjöld Íslandsverslunarinnar á tímabilinu 1774-1783, en verðbólga getur að nokkru leyti útskýrt þessa þróun.

Árið 1777 var ákveðið að allir kaupmenn Íslandsverslunarinnar ættu að dveljast í landinu um vetur og var engin hinna 24 kauphafna undanskilin í þeim efnum. Timburhús voru byggð fyrir kaupmennina og fjölskyldur þeirra og einnig voru vöruhús byggð í hverri kauphöfn.¹⁵ Þetta var mikil breyting frá því sem áður var, þegar kaupskip

12. Í tilskipun til kaupmanna árið 1777 var þeim veitt aukið vald til að ráðstafa íslenskum útflutningsvörum á þann hátt, sem þeir töldu hagkvæmastan. Sbr. Pontoppidan 1788, bindi 2, bls. 54-69.

13. Fyrsta Íslandsverslunarfélagið 1620-1662 var hér undantekning. Félag þetta átti mörg kaupskip, enda var þá fátt um skip í Danaríki, sem bæði voru hæf til Íslandssiglinga og laus við önnur verkefni þannig að hægt væri að taka þau á leigu. En konungur krafðist þess, að aðeins dönsk skip væru notuð í Íslandsversluninni.

14. AA. Rasch, 1964, bls. 72.

15. Pontoppidan 1788, bls. 218, 222-224. Flatey varð 25 kauphöfnin árið 1777 (sbr. Jón Aðils 1919, bls. 284). Árið 1787 voru 25 kaupmenn búsettir allt árið um kring á Íslandi (Pontoppidan 1788, bls. 244). Sjá einnig í þessu samhengi fyrirmælin til kaupmanna árið 1777 (sama heimild, bls. 54-69) og einkum eiðstaf kaupmanna (sama heimild bls. 70).

TAFLA 9.1
Almennur rekstrarreikningur Konunglegu Íslandsverslunarinnar 1774–1787 (1788)

	1774/75 ¹⁰		1775/76		1976/77		1778		1779		1780		1781	
	Rd	Sk	Rd	Sk	Rd	Sk	Rd	Sk	Rd	Sk	Rd	Sk	Rd	Sk
<i>Hagnaður</i>														
1. Birgðareikningur Kph.	41743	03	48724	91	95349	65	41412	12	63413	75	57501	54	68129	38
2. Vöruhús erlendis	49928	73	19626	37	31055	34	37129	19	29728	61	46177	14	50403	61
3. Bein sala úr skipum													67316	63
4. Annar hagnaður	2060	26	15660	92	1289	38	2515	18	1838	24	5169	28	3508	82
Hagnaður alls	93732	06	84012	28	127694	45	81056	49	94980	00	108848	00	189358	52
<i>Tap</i>														
5. Birgðareikn. á Íslandi	34737	79	44613	92	50583	91	8928	69	12878	52	42796	24	53961	72
6. Ýmis verslunarkostnaður	17778	02	14905	78	26538	81	20865	48	24419	30	23870	43	19765	55
7. Leiga til konungs	7000	00	7000	00	14000	00	7000	00	7000	00	7000	00	7000	00
8. Bein sala úr skipum														
9. Annað tap	600	00	15	64	187	40	17	70	9	05	19628	56	6346	48
Alls tap	60115	81	66535	42	91310	20	36811	91	44306	87	93295	27	87073	79
Alls hagnaður eða tap	+33616	21	+17476	82	+36384	25	+44244	54	+50673	73	+15552	69	+102284	69

	1782		1783		1784		1785		1786		1787		1788 ¹¹	
	Rd	Sk	Rd	Sk	Rd	Sk	Rd	Sk	Rd	Sk	Rd	Sk	Rd	Sk
<i>Hagnaður</i>														
1. Birgðareikningur Kph.	18615	48	44544	67	38506	89	13820	85	9534	91	15919	32	11483	91
2. Vöruhús erlendis	125537	78	49982	13	24102	91	12569	71	4350	67	13262	13		
3. Bein sala úr skipum	16975	18	26557	23										
4. Annar hagnaður	4210	33	6295	50	2466	13	8295	88	14324	14	11309	52	1561	22
Hagnaður alls	165338	81	127379	57	65076	01	34686	52	28209	76	40491	01	13045	17

<i>Tap</i>														
5. Birgðareikn á Íslandi	93101	86	99908	16	88352	23	109410	94	111511	74	78008	10	4473	88
6. Ýmis verslunarkostnaður	16766	49	18604	78	17699	47	24997	27	28321	22	39351	01	25580	18
7. Leiga til konungs	7000	00	7000	00	7000	00	7000	00	7000	00	7000	00		
8. Bein sala úr skipum					11075	92	2832	68	15415	63	23235	74		
9. Annað tap	3888	18	1828	16	3802	54	8568	87	8385	62	6739	79	8245	90
Alls tap	120756	57	127341	14	127930	24	152809	84	170634	29	154334	68	38300	04
Alls hagnaður eða tap	+44582	24	+38	43	-62854	23	-118123	32	-142424	49	-113843	67	-25254	83

Heimild
Höfuðbækur (RA fol. reg. 140, nr. 348–354) og sjóðdagbækur (RA fol. reg. 140, nr. 328–358)

Skýringar við töflu 9.1.

1. Hér er um að ræða endurgerðan almennan rekstrarreikning Konunglegu Íslandsverslunarinnar, m.ö.o. reikning taps og hagnaðar. Þessi tafla er því sambærileg við töflur 7.1 og 8.2 og margar skýringar, sem eiga við þær töflur, eiga einnig við þessa.
2. Hér var um að ræða hreinan hagnað af rekstri vöruhúsa félagsins erlendis, en flest þessara vöruhúsa skiluðu góðum hagnaði til félagsins *allt* tímabilið. Mikilvægustu vöruhús Íslandsverslunarinnar voru í Amsterdam, Ostende, Bilbao, Cadiz, Barcelona, Livorno og Trieste.
3. „Bein sala úr skipum“ var sala úr þilskipum, sem konunglega Íslandsverslunin gerði út til fiskveiða á Íslandsmiðum. Skip þessi sigldu að lokinni vertíð beint til hafna erlendis, þar sem framleiðsluvörur þeirra voru seldar. Hagnaður og tap af þessari útgerð var færður á almenna rekstrarreikninginn tímabilið 1781-1787.
4. Stærsti hluti „annars hagnaðar“ mest allt tímabilið voru hreinar tekjur af reikningi innkaupa fyrir Íslandssiglingarnar (*Fournitur Conto*). Einnig var hér um að ræða tekjur af tryggingareikningi, sem greiddar voru á almenna rekstrarreikninginn bókhaldsárið 1775/1776 og tekjur af beinni sölu vöru, sem aldrei kom í vöruhús félagsins, á reikninginn bókhaldsárið 1786. En „annar hagnaður“ var tiltölulega hár þessi tvö ár. Tap var á reikningi vörubirgða á Íslandi allt tímabilið 1774-1787 líkt og venjan hafði verið fyrri verslunartímabil.
5. „Lageren udi Island“
6. Undir þennan lið, „ýmsan verslunarkostnað“, féllu margir kostnaðarliðir, sem í töflum 7.1 og 8.2 voru sérstaklega taldir fram. Hér var um að ræða hrein vaxtaútgjöld, leigu húsa og ósundurgreindan verslunarkostnað, sbr. skýringargreinar 4 og 5 við töflu 7.1 og skýringargrein 2 við töflu 8.2. Þessum kostnaðarliðum þurfti að skipta eftir sérstökum reglum milli Finnmerkur- og Íslandsverslunar, sbr. fyrrgreindar skýringargreinar.
7. Verslunarleigan var fastákveðin, 7.000 rd. ár hvert.
8. Sjá skýringargrein 3 hér að framan.
9. Eftirfarandi kostnaðarliðir féllu aðallega undir „annað tap“: A) Tap af sömu reikningum og mynduðu hagnaðinn í „öðrum hagnaði“, sbr. skýringargrein 4 hér að framan. B) Tap af vöruhúsum erlendis. Hér var aðallega um að ræða vöruhúsið í Amsterdam bókhaldsárin 1781-1782. C) Tap vegna vörurýrnunar í versluninni. Þessi upphæð varð allhá árin 1784-1788. D) Sérstök 18.810 ríkisdala skattgreiðsla árið 1780.
10. Bókhaldsárið var 1. september til 31. ágúst næsta ár tímabilið 1774-1776. Þessu næst kom 16 mánaða „bókhaldsár“ 1. september 1776 til 31. desember 1777 og því var greidd verslunarleiga fyrir tvö almanaksár, 1776 og 1777, á þessu „bókhaldsári“. Frá 1778 til loka einokunartímabilsins var almanaksárið bókhaldsár.
11. Þótt Konunglega Íslandsverslunin hætti verslun sinni á Íslandi árið 1787 varð félagið að halda áfram starfsemi sinni nokkur ár í viðbót. Þannig þurfti að selja íslenskar útflutningsvörur og innheimta og greiða skuldir. Bókhald var fært samkvæmt fyrri venju árið 1788. Eftir þann tíma var bókhald fært eingöngu með tilliti til lokauppgjörs á allri starfsemi félagsins, eignir voru seldar og skuldir greiddar. Lokauppgjör þetta skilaði tapi að upphæð 143.848 rd. 17 sk., sem eigandinn, konungur, varð að greiða.

Konunglega verslunarfélagið hefur aldrei verið lagt niður. Það hætti að vísu verslun sinni á Íslandi og Finnmark árið 1787 og í Færeyjum árið 1856, en Grænlandsverslun félagsins er enn við lýði og hefur eflst stórum undanfarna áratugi.

sem tekin höfðu verið á leigu í Íslandsversluninni, voru í senn vöruhús og aðsetur kaupmanna, þegar þeir dvöldust á Íslandi.

Ekki líkaði öllum starfsmönnum Konunglegu Íslandsverslunarinnar vel þessi skylda að dveljast um vetur á Íslandi og sumir hættu störfum hjá versluninni vegna hennar.¹⁶ En margir settust samt að í landinu. Talið var árið 1787 að ef allir starfsmenn félagsins færu þá frá landinu fyrir fullt og allt væri um að ræða brottflutning 105 fjölskyldna þaðan.¹⁷

Bygging allra þessara skipa og húsa á vegum Konungsverslunarinnar og vetrardvöl rösklega hundrað fjölskyldna, einnig á vegum félagsins, jók að sjálfsögðu verslunarkostnaðinn mjög mikið, en kostnaður þessi kom fram sem halli á birgðareikningnum á Íslandi. En stóraukinn hagnaður birgðareikningsins í Kaupmannahöfn og sérstaklega vöruhúsanna erlendis gerði miklu meira en vega upp á móti tapinu á birgðareikningnum á Íslandi, a.m.k. fram til ársins 1783 líkt og sjá má í töflu 9.1. E.t.v. stafaði bættur hagur birgðareikninganna í Kaupmannahöfn og erlendis ekki aðeins af bættum vöruskiptakjörum kaupmanna vegna styrjaldarinnar í Norður-Ameríku heldur einnig af endurskipulagningu verslunarinnar á Íslandi, sem óhjákvæmilega gerði það að verkum að kaupmenn urðu áhrifameiri aðilar í íslensku atvinnulífi en áður var. Ekki er hægt að gefa neitt tvímæla laust svar um hvort nýja verslunarskipanin hafi aukið arðsemi verslunarinnar, þar sem hún hafði aðeins staðið í sex ár þegar Móðuharðindin skullu á.

En góður hagur verslunarinnar 1776-1783 var tvímæla laust hvati á alla fjárfestingu í fiskveiðum og siglingum. Mikil bjartsýni ríkti þá um framtíð einokunarverslunarinnar og sú trú var sterk, að arðsemi hennar hlyti að aukast. Þessi bjartsýni kom skýrt fram í einkaleyfisbréfi verslunarinnar árið 1781, sem kom í stað einkaleyfisbréfsins frá árinu 1763.¹⁸

16. Pontoppidan 1792, bindi 1, bls. 221-222.

17. Sama heimild, bls. 247.

18. Lovsamling for Island, bindi 4, bls. 604-624.

Í nýja einkaleyfisbréfinu fékk Konungsverslunin á Grænlandi, Íslandi, Finnörk og Færeyjum einokunarrétt til verslunar í 30 ár, eða til ársloka árið 1810. Einkaleyfin giltu bæði um verslun og fiskveiðar. Ákveðið var að eiginfjárreikningur þessarar verslunar skyldi nema tveimur milljónum ríkisdala, sem óneitanlega var allstór upphæð þegar haft er í huga að eigið fé fyrri verslunarfélaga í Íslands- og Finnmerkurversluninni var 200.000, í mesta lagi 300.000, ríkisdalir! Eigið fé félagsins skyldi reiknað með mati á íbúðarhúsum, vöruhúsum, vörum, 47 skipum í Íslands- og Finnmerkurversluninni, fjölmörgum skipum í Grænlandsversluninni og 11 nýlendum á Grænlandi. „En ef allar þessar eignir/.../samanlagt reyndust vera minna virði en tveggja milljón ríkisdala fjármagnið, þá munum vér frá sjóðum vorum (þ.e. sjóðum konungs) greiða það sem á vantar“.¹⁹

Skipting eiginfjár félagsins árið 1781 var þessi eftir því sem ein heimild hermir²⁰: Konungsverslunin á Grænlandi 47,6%; Konungsverslunin á Íslandi og Finnörku 49,6%; Konungsverslunin á Færeyjum 2,8%.²¹

Hefðbundna kostnaðarskiptingin milli Íslands- og Finnmerkurverslunarinnar var annaðhvort 3:1 eða 2:1.²² Ef þessari kostnaðarskiptingu er breytt til að meta eiginfjárstöðu Íslandsverslunarinnar árið 1781 telst hún hafa verið u.þ.b. 700.000 ríkisdalir, þegar konungur hafði greitt aukaframlög sín, en u.þ.b. 450.000 ríkisdali þar á undan.

Samkvæmt grein 10 í einkaleyfisbréfi Konunglegu Íslandsverslunarinnar var félagið skuldbundið til að veita einstaklingum fjárhagslegan stuðning við smíði fiskiskipa. Samkvæmt grein 11 átti verslun að aukast í hjálöndunum fjórum, þ.e. Íslandi, Finnörk, Færeyjum og Grænlandi. Bjartsýnin um framtíð félagsins kom skýrast fram í grein-

19. Sama heimild, bls. 610.

20. Pontoppidan 1792, bls. 184.

21. Eignaframlag Grænlandsverslunarinnar til sameiginlegu konungsverslunarinnar á Norður-Atlantshafi var árið 1781 metið á 756.948 rd. 85 sk. en eignaframlög Íslandsverslunarinnar, Finnmerkurverslunarinnar og Færeyjaverslunarinnar voru alls metin þá á 650.000 rd. Konungur jafnaði að mestu leyti mismuninn á framlögum með því að bæta 96.024 rd. 84 sk. við hlut þeirra síðarnefndu og síðan var 400.000 ríkisdöllum bætt við sameiginlegt framlag allra verslananna fjögurra. (Pontoppidan 1792, bindi 1, bls. 198-199).

22. RA fol. reg. 140-16.

um 31 og 32, þar sem fjallað var um eigið fjármagn félagsins. Tveggja milljón ríkisdala eiginfjár sjóðnum var skipt í 20.000 hlutabréf og átti hvert þeirra að vera 100 ríkisdala virði. Ef einstaklingur keypti hlut,²³ ábyrgðist konungur, að hann fengi 4% ársvexti fyrir hlut sinn í þau 30 ár, sem einkaleyfisbréf félagsins gildi.²⁴ En ef hagnaðurinn yrði hærri en sem næmi 4% „hlutafjárins“ (þ.e. meir en 80.000 ríkisdalir ár hvert), átti hagnaðurinn, sem var umfram þessi 4%, að renna í eiginfjár sjóð verslunarinnar, og bætast þannig við þær tvær milljónir, sem þar voru fyrir uns þetta nýja fjármagn næmi 100.000 ríkisdöllum, en þá yrðu arðgreiðslur hækkaðar í 5% „hlutafjárins“. Ef hagnaðurinn yrði hærri en sem nam þessum 5% arðgreiðslum, átti á nýjan leik að bæta 100.000 ríkisdöllum við eiginfjár sjóðinn og síðan áttu arðgreiðslur að nema 6% innborgaða tveggja milljón ríkisdala „hlutafjárins“, eða 120.000 ríkisdöllum. Yrði hagnaðurinn enn þá hærri en sem nam þessari upphæð, fengu forstjórar félagsins frjálsar hendur að ákveða, hvað gera skyldi. „Ef það samt sem áður kæmi fyrir að hagnaðurinn yrði lægri en sem nam 4% (innborgaðs „hlutafjár“), átti að taka það, sem á vantaði, til að greiða lágmarksarð, frá umframhagnaði fyrri ára“.²⁵

Bjartsýnin um framtíð Konunglega Verslunarfélagsins í hjálöndum Danakonungs á Norður-Atlantshafi var sannarlega mikil, enda nam hagnaðurinn af Íslands- og Finnmerkurversluninni árið 1781, sama ár og einkaleyfisbréfið nýja var gefið út, alls 145.050 ríkisdöllum.²⁶ En þessi bjartsýni var ekkert einsdæmi í Danaríki um þessar mundir, eins og sjá má í starfsemi og reglugerðum nokkurra verslunarfélaga, sem sett voru á stofn á stríðsgróðaárunum 1776–1783, þegar

23. Réttara hefði verið að nefna þessa hluti skuldabréf fremur en hlutabréf, þar sem bréfum þessum fylgdi ekki atkvæðisréttur um það hvernig starfsemi félagsins yrði háttað.

24. Lovsamling for Island, bindi 4, bls. 622.

25. Sama heimild, bls. 623–624.

26. Samkvæmt almenna rekstrarreikningnum árið 1781 skilaði Íslands- og Finnmerkurverslunin „aðeins“ hagnaði að upphæð 117.038 rd. 5 sk. En hluti hagnaðar ársins 1781 var ekki færður á almenna rekstrarreikninginn það árið, heldur á aðra reikninga í bókhaldi félagsins, einkum tryggingareikninginn. Í almenna rekstrarreikningnum fyrir árið 1784 var getið um greiðslu frá Íslands-Finnmerkurversluninni til Grænlandsverslunarinnar, sem sögð var nema 2% *heildarhagnaðar* verslunarinnar á Íslandi og Finnmark árið 1781 og hefði hann numið alls 145.050 rd. 80 sk.

öll utanríkisverslun virðist hafa malað kaupmönnum gull.²⁷ Til dæmis jókst verðmæti hlutabréfa í Asíuverslunarfélaginu (*Asiatische Kompagni*) þrefalt á árunum 1776-1782. „10% arður var greiddur (af hlutafé Asíu-verslunarfélagsins) ár hvert 1774-1780 og síðan hækkuðu arðgreiðslurnar og urðu hæstar árið 1782, eða 30%. En árin þar á eftir lækkuðu arðgreiðslurnar mjög og námu 0-6% ár hvert á tímabilinu 1782-1797“. „Frelsisstríðið í Norður-Ameríku/.../var hvatinnt að stofnun þriggja nýrra verslunarfélaga, enda var reiknað með því að styrjöldin stæði lengi“.²⁸ Þau voru stofnuð árin 1778, 1781 og 1782.

Eitt þessara verslunarfélaga hóf aldrei nokkra starfsemi. Hin tvö stórgræddu til að byrja með, en þegar styrjöldinni lauk tók fyrir allan hagnað. Konungur ákvað að veita hluthöfum félaganna þriggja fjárhagslega aðstoð með því að láta þá fá ríkisskuldabréf í skiptum fyrir hlutabréf. Alls nam hlutafé þessara þriggja verslunarfélaga átta milljónum ríkisdala, eða fjórföldu nafnvirði konungsverslunarinnar í hjálöndunum í Norður-Atlantshafi. Stærst þeirra var Vestur-Indíufélagið með fimm milljón ríkisdala hlutafé. Nafnvirði hvers hlutabréfs var í upphafi 100 ríkisdalir. Konungur átti sjálfur 40% hlutafjárins og háttsettir embættismenn og hirðmenn áttu einnig stóra hluti í félaginu. Árið 1786 lét konungur hvern hluthafa fá ríkiskuldabréf, hvert 200 ríkisdali að nafnvirði, í skiptum fyrir hvern 100 ríkisdala hlut. Árlegir vextir ríkisskuldabréfanna áttu að vera 4%.²⁹ Þetta kom hluthöfunum prýðilega, ekki síst þegar tekið var með í reikninginn, að verslunarfélagið var á þessu ári sama sem gjaldþrota. Þessi björgunarstarfsemi hafði í för með sér útgjöld úr konungssjóði til einkaaðila (annarra en konungs) að upphæð 7,8 milljónir ríkisdala.

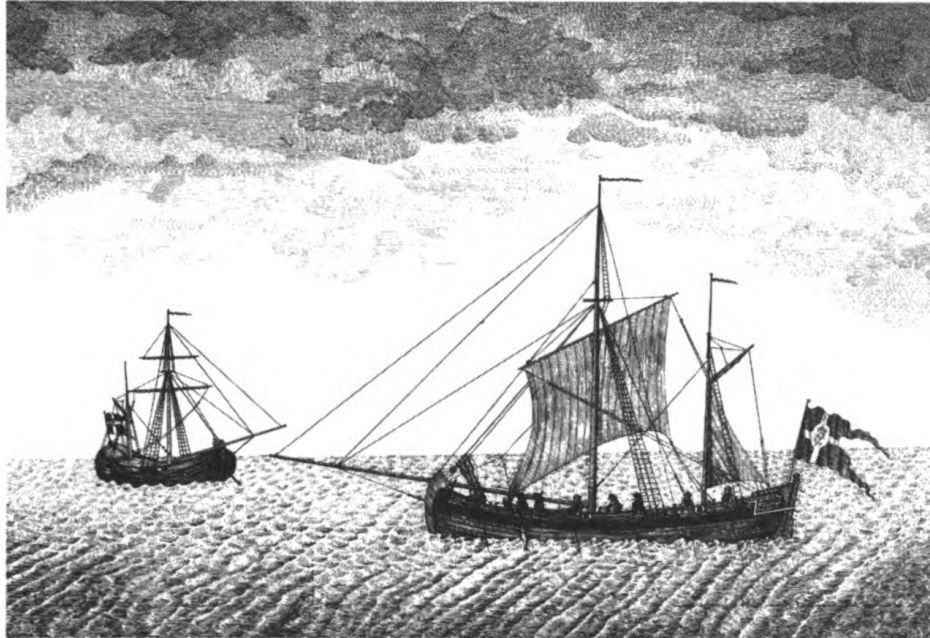
Fjármagn það, sem greitt var úr konungssjóði til að tryggja eignir hluthafa í þremur stríðsgróðafyrirtækjum, var þannig miklu hærra en sem nam því fé, sem fór úr konungssjóði til eflingar og björgunar konungsverslunarinnar í Norður-Atlantshafi. Fram kemur í töflu 9.1 að tap konungsverslunarinnar á Íslandi eftir 1783 nam rösklega hálfri milljón ríkisdala, en heildartap þessarar verslunar 1774-1787 nam alls 117.677 ríkisdöllum og hefur þá verið tekið tillit til hagnaðarins af

27. Stancke 1971, bls. 38.

28. Sama heimild, bls. 42.

29. Sama heimild, bls. 43-45.

MYND 9.2.
Fiskiskútur Konungsverslunarinnar síðari.

Heimild: Sjá mynd 9.1.

rekstrinum 1774-1782. Konungsverslunin var rekin eins og hvert annað áhættufyrirtæki, sem bæði gat skilað tapi og hagnaði.

Beinn stuðningur konungssjóðs við Íslendinga í Móðuharðindunum nam 76.209 ríkisdöllum.

9.3. HARÐÆRI.

Tvennt gerðist á árinu 1783, sem skapaði öngþveiti bæði í Íslandsversluninni og efnahag landsmanna. Skaftáreldar hófust 8. júní 1783 og stóðu til janúar á næsta ári. Hraunið frá Skaftáreldum þakti um 450 ferkílómetra svæði, gjóskufall var mikið, en mesti skaðinn kom af *móðunni*, loftkenndum gosefnum, sem drápu gróður og ollu flúoreitrun í kvikfé.³⁰ Áætlað hefur verið að í Móðuharðindunum hafi fallið um 40% nautgripa í landinu, 50% hesta og 75% sauðfjár.³¹

30. Sigurður Þórarinnsson 1956, 1961 og 1974. Guðmundur Pétursson og fleiri 1984.

31. Sveinbjörn Rafnsson 1984, bls. 168.

Einnig gerðist það á árinu 1783, að frelsisstríðinu í Norður-Ameríku lauk og því hófst á nýjan leik fiskútflutningur frá Norður-Ameríku til Evrópu. Þetta orsakaði verðfall á íslenskri skreið erlendis um 26%, samtímis því sem verð á innflutningsvörum til landsins hækkaði, til dæmis danskur rúgur um 43%. Vöruskiptakjör kaupmanna versnuðu um 42% tímabilið 1783-1787 miðað við árin 1780-1782.³²

Priðja ástæðan fyrir versnandi hag verslunarinnar eftir 1783 fólst í auknum föstum kostnaði, sem stafaði af breytingum þeim er gerðar voru á verslunarskipulaginu árið 1777, þegar verslunin eignaðist hús og skip þ.á.m. fiskiskip. Íslandsverslunin var orðin fjármagnsfrek andstætt því sem áður var. En breyttu verslunarhættirnir miðuðust við stöðuga eflingu verslunar og atvinnulífs, ekki hnignun eins og raunin varð á árið 1783.³³

Þessi nýja verslunarskipun var í sjálfu sér skref í rétta átt. Kaupmennirnir áttu þannig að stuðla að framförum í fiskveiðum, annaðhvort með beinni þátttöku í þeim eða óbeint með fiskveiðiverðlaunum til Íslendinga. En margir gallar voru á framkvæmdinni. Í stað þess að efla 5-6 kauphafnir líkt og Skúli Magnússon hafði gert tillögu um, ákvað danska stjórnin að efla allar hafnirnar 25 samtímis, án þess þó að leyfa þeim kaupmönnum, sem fasta búsetu áttu að hafa í landinu, að starfa sjálfstætt: Öll stjórn Íslandsverslunarinnar átti í öllum veigamiklum málum að vera áfram í Kaupmannahöfn og forstöðumaður verslunarinnar þar í borg laut skýlaust embættismönnum Rentukammersins, líkt og kom fram í Móðuharðindunum. Þá hafði búseta kaupmanna í landinu fyrst og fremst þau áhrif að auðvelda þeim að kaupa mikið magn íslenskrar matvöru til útflutnings.

Í kjölfar Móðuharðindanna 1783 komu aðrar náttúruhamfarir. Veturinn 1783-1784 kom snemma og hafís var landfastur frá áramótum fram á sumar. Vorið 1784 kom seint og sumarið var kalt. Miklir

32. Eitt skipbund skreiðar seldist að meðaltali tímabilið 1780-1782 á 2.571 skildinga en tímabilið 1783-1787 að meðaltali á 1.895 skildinga. Tunna af dönskum rúgi kostaði fyrra tímabilið að meðaltali 257 skildinga en seinna tímabilið að meðaltali 367 skildinga. Vöruskiptakjör kaupmanna voru fyrra tímabilið 184 en seinna tímabilið 107.

33. Síðasti forstjóri konunglegu Íslandsverslunarinnar, Carl Pontoppidan, taldi að tapið af verslunarrekstrinum mætti einmitt rekja til þessara þriggja þátta: Náttúruhamfara, versnandi vöruskiptakjara og aukins kostnaðar í versluninni vegna endurskipulagningar hennar. Sbr. Pontoppidan 1792, bindi 1, bls. 211, 233.

TAFLA 9.2

Afkoma Konungsverslunarinnar 1774–1787, frá einu ári til annars, á Íslandi, á Finnmörku, „annars staðar“ og í heild.

	Íslands- verslunin		Finnmerkur- verslunin		Önnur verslun		Alls	
	Rd.	Sk.	Rd.	Sk.	Rd.	Sk.	Rd.	Sk.
1774/1775	+	33616 21	+	4709 41	–	2783 35	+	35542 27
1775/1776	+	17476 82	+	1692 02	–	2332 68	+	6836 16
1776/1777	+	36384 25	+	3123 95	–	465 40	+	39042 80
1778	+	44244 54	–	2911 67	–	80 50	+	41252 33
1779	+	50673 73	–	11172 44	–	7139 04	+	32362 25
1780	+	15552 69	+	6775 73	–	3971 28	+	18357 18
1781	+	102284 69	+	17371 18	–	2617 82	+	117038 05
1782	+	44582 24	–	618 72	+	417 31	+	44380 79
1783	+	38 43	–	6550 89	–	401 91	–	6914 41
1784	–	62854 23	–	7172 70	–	2969 89	–	72996 86
1785	–	118123 32	–	6321 34	–	208 42	–	124653 12
1786	–	142424 49	+	78 63			–	142345 82
1787	–	113843 67	–	21438 28			–	135281 95
1788	–	25254 83	–	24504 09	–	103 12	–	49862 08
Alls	–	117646 82	–	46939 25	–	22656 30	–	187242 41

Heimildir:

Unnið úr RA fol. reg 140, nr. 348–354 og nr. 328–338 (Hovedbogen, Kassejournal). Andstætt því sem var með afkomuyfirlit Hörmangara og Almenna Verslunarfélagsins er ekki í þessu yfirliti innifalin sérstök greinargerð um tryggingareikninginn frá ári til árs. Hins vegar er ákveðnar greiðslur úr tryggingareikningi að finna á *höfuðstólsreikningi* (Compagniets avancerede Fond) öðru hvoru á reikningstímabilinu en ekki aðeins í lok þess eins og var raunin með hin félögin tvö. Í tölum þessum er hvergi getið kostnaðar við sölu konungsverslunarinnar á Íslandi og á Finnmörku. Á Íslandi nam kostnaður þessi 143.848 ríkisdöllum.

jarðskjálftar gengu yfir frá því í ágúst 1784 til ársloka, einkum sunnanlands, og lögðu þeir 400–500 bæi í rúst.³⁴

Íslendingum fækkaði um 20% árin 1784 og 1785 og var hungursótt helsta dánarorsökin á þessum árum. Engin forðabúr voru í landinu, sem grípa mátti til í harðindum, og almennt var viðbúnaðurinn til að

34. Sigurður Þórarinsson 1974, bls. 84–86.

takast á við harðari mjög lélegur. Gallar verslunarskipulagsins og stjórnkerfisins komu þá mjög skýrt fram.³⁵

Fiskveiðar gengu sómasamlega vetrarvertíðina 1784 og því má ganga að því sem vísu að fiskibændur sunnanlands og vestan hafi ásamt hraustum vinnumönnum sínum sloppið við hungursóttir Móðuharðindanna, enda hefði fiskútflutningurinn 1784 annars ekki átt sér stað.

Bólusótt gekk yfir landið árið 1786 og féllu í henni um 1500 manns, „hið bezta og mannvænlegasta fólk“ að sögn Hannesar biskups Finnssonar. Biskupinn taldi það eigi vera fjarstætt, sem hann hafði heyrt „nokkra segja, að mannskaðinn af bólunni hafi verið landinu meiri og óhagkvæmari en hinn í hallærinu, því að í hallærum deyr fyrst og fremst mest óspilunar-, ankrama-, óhófs- og umferðar-fólk og þeir, sem annars eru vegna veikinda til lítillrar uppbyggingar“.³⁶

Fyrstu fréttirnar um Skaftáreldana bárust Kaupmannahöfn með haustskipunum 1783. Í októbermánuði það ár hafði stjórnin undir höndum mjög nákvæma skýrslu um hörmungarnar.³⁷ Sérstök nefnd var skipuð til að kanna málið frekar og átti hún að fara strax til Íslands.³⁸ En vegna slæmra veðurskilyrða komst nefnd þessi fyrst til Íslands um vorið 1784.

Forstjóri Konunglegu Íslandsverslunarinnar vildi hefja fjársöfnun fyrir þurfandi Íslendinga veturinn 1783-1784, en leyfi var aðeins veitt til að safna fé í kirkjum í Kaupmannahöfn tvo sunnudaga.³⁹ Alls söfnuðust 9.099 ríkisdalir.⁴⁰ Rentukammerið gaf út ýmsar tilskipanir um íslensk málefni á fyrra helmingi ársins 1784,⁴¹ en í þeim var ekki að finna neina ákvörðun um að hjálpa fórnarlömbum jarðeldanna á Ís-

35. Þessi atriði eru ítarlegar rædd í bókinni Skaftáreldar 1783-1784, t.d. í greinum Gísla Gunnarssonar, „Vorú Móðuharðindin af mannavöldum?“, Gísla Ágústar Gunnlaugssonar, „Viðbrögð stjórnvalda í Kaupmannahöfn við Skaftáreldum“, og Sigfúsar Hauks Andréssonar, „Aðstoð einokunarverslunar við Íslendinga í Móðuharðindunum“. Almenna umfjöllun um viðbrögð stjórnvalda við hungursneyð má finna í riti Gísla Gunnarssonar 1980:3.

36. Hannes Finnsson (1793) 1970, bls. 139.

37. Lovsamling for Island, bindi 4, bls. 761.

38. Sama heimild, bls. 756-759.

39. Sama heimild, bls. 763-766.

40. Lovsamling for Island, bindi 5, bls. 84-85.

41. Sama heimild, bls. 9-10, 51-54, 84-85.

landi á marktækan hátt. Þannig var í tilskipuninni 19. apríl 1784 aðallega lögð áhersla á aðhaldssemi í allri hjálparstarfsemi vegna hungursneyðarinnar og mjög flóknar og formlegar starfsreglur voru ákveðnar, ef til hjálparráðstafana yrði gripið.⁴²

Skip Konunglegu Íslandsverslunarinnar sigldu til landsins vorið 1784 án þess að hafa meðferðis nokkrar verulegar aukabirgðir matvæla til að mæta aukinni eftirspurn eftir slíkum vörum á Íslandi vegna hungursneyðarinnar. Því var það erfitt að *kaupa* innfluttar matvörur á Íslandi þetta sumar. Séra Jón Steingrímsson að Kirkjubæjarklaustri reyndi þá mikið að kaupa korn og eftir margar árangurslausar tilraunir tókst honum að fá eina rúgtunnu keypta utan síns eigins verslunarumdæmis.⁴³ En þótt kaupmenn gætu þannig engan veginn fullnægt eftirspurn Íslendinga eftir innfluttum matvælum drógu þeir á engan hátt úr kaupum sínum á fiskafurðum, sem þeir fluttu úr landinu með haustskipunum 1784.⁴⁴

Um vorið og sumarið 1784 bárust háttsettum embættismönnum konungs í höfuðborginni nýjar fréttir um harðarið á Íslandi og því var ákveðið 24. júlí 1784 að senda aukabirgðir af rúgi til landsins, eða 3000-4000 tonnur.⁴⁵ Hér var um að ræða fyrstu veigamiklu aðgerðina við að hjálpa þurfandi Íslendingum í harðærinu.

Í febrúar 1785 var gefið leyfi til þess, að fram færi allsherjar söfnun í öllum kirkjum í ríki Danakonungs til að hjálpa þurfandi Íslendingum.⁴⁶ Samtímis var ákveðið að senda skip hlaðið timbri til landsins til að koma fórnarlömbum jarðskjálftans til aðstoðar. Kostnaðurinn við að senda skip þetta nam 3.600 ríkisdöllum og átti að greiða hann með þeim peningum, sem söfnuðust í kirkjunum.⁴⁷

Alls var safnað 46.109 ríkisdöllum fyrir fórnarlömb jarðelda, hafísa og jarðskjálfta á árunum 1784-1785.⁴⁸ En þegar kom að því að ráðstafa þessum fjármunum var hungursneyðin liðin hjá á Íslandi og þær 40.000 sálir, sem eftir lifðu, gátu auðveldlega komist af án erlendrar

42. Sama heimild, bls. 84-85.

43. Jón Steingrímsson, bls. 191.

44. Rtk. 41.13. Islands journal 6. bilager 1782-1786, nr. 1093.

45. Lovsamling for Island, bindi 5, bls. 99-100.

46. Sama heimild, bls. 123-124.

47. Sama heimild, bls. 121-123.

48. Þorkell Jóhannesson 1950, bls. 285.

aðstoðar. Embættismenn konungs gáfu því út nýjar tilskipanir þess efnis, að söfnunarféð skyldi geymt áfram í Kaupmannahöfn og í apríl 1786 var ákveðið með sérstakri tilskipun að engin frekari aðstoð yrði veitt Íslendingum vegna hallærisins.⁴⁹ Söfnunarféð skyldi geymt í sérstökum sjóði, sem hlaut nafnið Kollektusjóðurinn, og átti að nota féð í framtíðinni, ef harðari kæmu aftur í landinu.

Embættismenn konungs töldu aldrei vera þörf á því að grípa til þessa fjár til aðstoðar þurfandi Íslendingum og þannig var ekkert fé greitt í Napóleonsstríðunum semma á 19. öldinni, þegar siglingar til landsins urðu mjög strjalar og fjöldi manna svalt. Kollektusjóðurinn var „geymdur“ í fjárhirslu konungs vaxtalaus og verðbólga lék hann illa.⁵⁰ Sjóðurinn var notaður á áratugnum 1840-1850 til að fjármagna byggingu Menntaskólans í Reykjavík.

9.4. HRUN VERSLUNAR.

Ekki er hægt að koma með nákvæmt mat á því í hvaða hlutföllum ólíkir orsakaþættir geta skýrt tapið mikla í Íslandsversluninni á árunum 1784-1787. Að hve miklu leyti voru ástæður tapsins harðarið á Íslandi og að hve miklu leyti voru ástæðurnar versnandi vöruskiptakjör kaupmanna erlendis? Athyglisvert er að á árinu 1784, þegar tala dáiinna umfram fædda var 4284 einstaklingar, eða 9,2% heildarmannfjöldans,⁵¹ var jafnmikið flutt af fiski úr landinu og í venjulegu árferði, eins og fyrr hefur verið vikið að.⁵² Eigi að síður nam tap Konunglegu Íslandsverslunarinnar alls 62.854 ríkisdöllum á þessu ári. Þar sem ekki er hægt að útskýra þetta tap með minnkandi útflutningi er ljóst að meginástæða þess hlýtur að hafa verið versnandi vöruskiptakjör kaupmanna. Tölur í töflu 9.1 staðfesta þetta, en á árinu 1784 minnkaði mjög hagnaðurinn af vöruhúsum félagsins erlendis og af vörubirgðareikningnum í Kaupmannahöfn og einnig minnkaði hagnaðurinn af beinni sölu útgerðarskipanna, en rekstur þeirra gat ekki talist hluti af íslensku efnahagslífi. Breytingar í arðsemi reikninga vöruhúsanna og útgerðarskipanna eru fyrst og fremst afleiðingar breyttra vöruskipta-

49. Lovsamling for Island, bindi 5, bls. 253-255.

50. Jón Sigurðsson 1862, bls. 83-88.

51. Deilitalan er meðaltal fólksfjöldans við árslok 1783 og 1784.

52. Sbr. skýringargrein 44 hér að framan.

TAFLA 9.3.

Breytingar á afkomu mismunandi greina Konunglegu Íslandsverslunarinnar frá tímabilinu 1774–1782 til tímabilsins 1783–1787 (1788).

	Rd.	%
Lækkaðar tekjur erlendis ¹	53.736	41,1
Versnandi hagur á Íslandi ²	60.377	46,2
Aukinn verslunarkostnaður ³	16.691	12,8
Alls versnandi hagur	130.805	100,0

Skýringar við töflu 9.3.

1. Hér er um að ræða reikninga vöruhúsa félagsins utan Danaríkis, reikning vörubirgða í Kaupmannahöfn og reikning skipaverslunar.
 2. Hér er um að ræða reikninginn „Lageren udi island“.
 3. Hér er um að ræða þá reikninga, sem ekki eru taldir í skýringargreinum 1 og 2.
Frekari útskýringar á töflunni er að finna í aðaltexta.
- Heimild: Tafla 9.1.

kjara. Harðæri í landinu breytti aðallega stöðu vörubirgðareikningsins á Íslandi.

Þriðja ástæðan fyrir versnandi hag Íslandsverslunarinnar var aukinn verslunarkostnaður. Eins og vikið var að hér að framan fólst hann í auknum fastakostnaði, en á árunum 1784–1787 jókst breytilegur kostnaður líka. Þannig jukust vaxtagreiðslur vegna aukinna skulda félagsins. Versnandi vöruskiptakjör teljast að nokkru leyti til þessa liðar, þar sem innflutningsvörur voru kostnaður í bókhaldi félagsins, á sama hátt og útflutningsverðmæti voru vergar tekjur þess.

Gerð hefur verið tilraun til að aðgreina þessa þrjá þætti í starfsemi verslunarfélagsins í töflu 9.3 og samkvæmt henni má rekja 46,2% af versnandi hag verslunarinnar til harðærisins í landinu. Tölurnar í töflunni verður að taka með ákveðnum fyrirvara, þar sem allar greinar verslunarinnar voru að sjálfsögðu tengdar innbyrðis og höfðu áhrif hvor á aðra. Þannig hafði harðærið slæm áhrif á afkomu vöruhúsanna, til dæmis vegna minnkaðs fiskútflutnings frá landinu frá og með árinu 1785. Ekki skiptir minna máli að slæm vöruskiptakjör kaupmanna bitnuðu illa á birgðareikningnum á Íslandi. Þetta tvennt vegur hvort annað upp að miklu leyti og því er sennilegt að útskýra megi versnandi hag verslunarfélagsins að hálfu leyti til harðærisins.

Athyglisvert er að vöruskiptakjör kaupmanna voru ekki mjög

slæm tímabilið 1783-1787 í samanburði við fyrri verslunartímabil, og voru raunar 7% betri en árlegt meðaltal alls tímabilsins 1733-1787. Hins vegar versnuðu vöruskiptakjörin 1784-1787 mjög mikið miðað við kjörin árin á undan, 1777-1783. Þau voru samt betri en tímabilið þar á undan, 1774-1776, en á þeim árum var góður hagnaður af versluninni. Nýtt skipulag verslunarinnar, sem komið var á laggirnar árið 1777, veldur hér sennilega mestu um; það hentaði vel þegar vöruskiptakjör voru góð og framleiðslan í landinu var næg til að sjá versluninni fyrir hæfilegu magni útflutningsvöru, en það hentaði engan veginn við þær erfiðu aðstæður, sem sköpuðust eftir 1783. Hvaða tilgangi þjónaði það að hafa marga tugi manna á fullum launum við verslunarstörf í landinu allt árið um kring þegar þar var lítil verðmæti að sækja?

Hagnaður reiknings vörubirgða í Kaupmannahöfn var nokkuð mikill árin 1783 og 1784, sbr. töflu 9.1, og er þetta í góðu samræmi við það, sem fyrr hefur verið sagt um „eðlilegan“ fiskútflutning frá landinu þessi ár. Hins vegar minnkaði þá mjög hagnaður vöruhúsanna erlendis, enda urðu þau helst fyrir bardinu á auknum fiskútflutningi frá Norður-Ameríku.

Frá og með árinu 1785 minnkaði hagnaður reiknings vörubirgða í Kaupmannahöfn og má rekja þessa minnkun fyrst og fremst til breytts samsetnings á íslenskri útflutningsvöru: Útflutningur fiskafurða minnkaði 1785-1787 meðan útflutningur ullarafurða stóð í stað.⁵³ Þessi breyting á samsetningi útflutningsins í kjölfar Móðuharðindanna hefur að sjálfsögðu haft neikvæð áhrif á allan útflutning verslunarfélagsins, jafnt utan Danaríkis sem í Kaupmannahöfn.

Forstjóri Konunglegu Íslandsverslunarinnar Carl Pontoppidan, taldi nauðsynlegt að útskýra þennan stóra hlut ullarafurða í útflutningi félagsins og hvers vegna honum var haldið áfram, þótt útflutningurinn einn sér skilaði tapi. Skýrt var frá þessum útskýringum Pontoppidans í kafla 3.7.

53. Samkvæmt vörubirgðareikningnum í Kaupmannahöfn *Íslandske Retourvarer* var tap á sölu ullarvöru allt tímabilið 1781-1786 og tapið fór vaxandi ár frá ári. Hagnaður var hins vegar á sama tímabili á sölu fiskafurða og hann fór vaxandi ár frá ári. Nákvæmar tölur um hlutfallsbreytingar á tapinu vegna sölu sokka og á hagnaðinum vegna sölu skreiðar ár frá ári eru í skýringargrein 49 á bls. 141 í enskri útgáfu þessarar bókar frá árinu 1983.

Pegar ákveðið var að leggja Konunglegu Íslandsverslunina niður og afnema einokunarverslunina árið 1787 fylgdi umtalsverður kostnaður í kjölfarið. Tap félagsins það ár má rekja að mjög miklu leyti til hans. Á sumarkauptíðinni ríkti þá nokkurs konar millibilsástand einokunarverslunar og frjálsrar kauphöndlunar. Félaginu bar skylda til að láta skip sín sigla á allar kauphafnirnar tuttugu og fimm eins og venja var, með öllum þeim kostnaði, sem þessum siglingum fylgdu, en samtímis fengu einstakir kaupmenn að sigla til landsins og versla þar. Í reynd fleyttu þeir rjómann af versluninni og græddu meðan tap konungsverslunarinnar var meira en nokkru sinni fyrr.⁵⁴ Það var fyrst á árinu 1788 að skuldbindingar Konungsverslunarinnar til Íslands-siglinga tóku enda.

Það var mjög erfitt að selja eignir félagsins í öllum kauphöfnunum. Eins og fram kemur í skýringargrein 11 við töflu 9.1 nam tapið vegna sölu eignanna 143.848 ríkisdöllum samkvæmt bókhaldi félagsins.

9.5. BREYTTIR VERSLUNARHÆTTIR 1787.

Afnám einokunarverslunarinnar árið 1787 var að nokkru leyti eðlileg afleiðing nýrrar efnahagsstefnu, sem varð ríkjandi í Danmörku eftir að íhaldssömu Guldbergstjórninni hafði verið steypt af stóli árið 1784. Helstu einkenni þessarar nýju efnahagsstefnu var aukin áhersla á einkaframtak og frelsi í atvinnu- og verslunarmálum í anda búauðgisstefnunnar. Einokunarverslunin í Finnmark var einnig afnumin 1786-1787 og þessar breytingar í verslunarháttum tengdust þeim miklu umbótum, sem urðu í landbúnaðarmálum Dana á þessum tíma, en afnám bændaánaðar var frægast þessara umbóta.

En nýjar hugmyndir í atvinnumálum duga ekki til að skýra afnám einokunarverslunarinnar á Íslandi. Önnur mikilvæg ástæða var sú staðreynd, að Konunglega Íslandsverslunin var gjaldþrota og ekki var hægt að reka þá verslun áfram í því dýra skipulagsformi, sem hún var í, nema til kæmu miklir styrkir úr konungssjóði. Þá styrki var stjórnin ekki reiðubúin að inna af hendi.

Fyrir árið 1787, og þá einkum fyrir árið 1784, var það ríkjandi skoðun meðal embættismanna í Kaupmannahöfn, að einokunarverslunin á Íslandi væri ill nauðsyn, sem bæri að afnema eins skjótt og mögulegt

54. Sbr. Pontoppidan 1792, bindi 1, bls. 230.

væri. En vandamálið var, að engar tillögur komu fram um valkost við einokunarversluninni, sem flestir gátu sætt sig við. Engar tillögur höfðu komið fram um það, að Íslandsverslunin skyldi vera frjáls og opin öllum kaupmönnum, jafnt innlendum sem erlendum. Svo nefndar „fríverslunartillögur“ Skúla Magnússonar á árunum 1767-1770 fjölluðu í raun alls ekki um frjálsa verslun heldur um það að færa einokunarverslunina, stofnanir hennar, kaupmenn og hagnað frá Kaupmannahöfn til Íslands.⁵⁵ Ákvörðunin 1777, að kaupmenn skyldu dveljast allt árið á Íslandi, var að vissu marki í samræmi við þessar hugmyndir Skúla. En hér var aðeins um lítið skref til breyttra verslunarháttanna að ræða, þar sem öll stjórn verslunarinnar var áfram í Kaupmannahöfn.

Nánasti samstarfsmaður Skúla Magnússonar í Kaupmannahöfn var Jón Eiríksson. Jón var þá einn af æðstu embættismönnum Rentukammersins og hann var samstarfsmaður Ove Höegh Guldbergs, sem var völdugasti embættismaðurinn í Danmörku 1772-1784. Jón Eiríksson var þeirrar skoðunar, að konungsverslun hentaði Íslendingum best eins og sakir stæðu, landið væri of fátækt til að frihöndlun gæti þrífist þar og auk þess óttaðist hann, að einstakir frihöndlunar-kaupmenn gætu haft skaðleg áhrif á þróun mála í landinu.⁵⁶ Forstjórarnir Íslensku Konungsverslunarinnar létu svipaðar skoðanir í ljós, enda höfðu þeir og aðrir starfsmenn verslunarinnar hagsmuna að gæta að starfsemi hennar yrði ekki hætt. Hans Christian Bech, sem var forstjóri Íslensku Konungsverslunarinnar 1774-1781, taldi að meðan Íslendingar gætu ekki tekið utanríkisverslun sína í eigin hendur væri konungsverslun hentugust fyrir þá.⁵⁷ Eftirmaður Bech, Carl Pontoppidan, hélt því fram í bók, sem gefin var út árið 1787, að frihöndlun yrði aldrei annað en nafnið tómmt nema Íslendingar yfirtækju hana sjálfir.⁵⁸

Sú ákvörðun, sem tekin var 18. ágúst 1786, að afnema einokunarverslunina á Íslandi, var því varla tekin með það sjónarmið fyrir augum að auka frelsi landsmanna.⁵⁹ Markmiðin voru að veita dönskum kaup-

55. Sbr. kafla 11.2.

56. Þorkell Jóhannesson 1950, bls. 33-34.

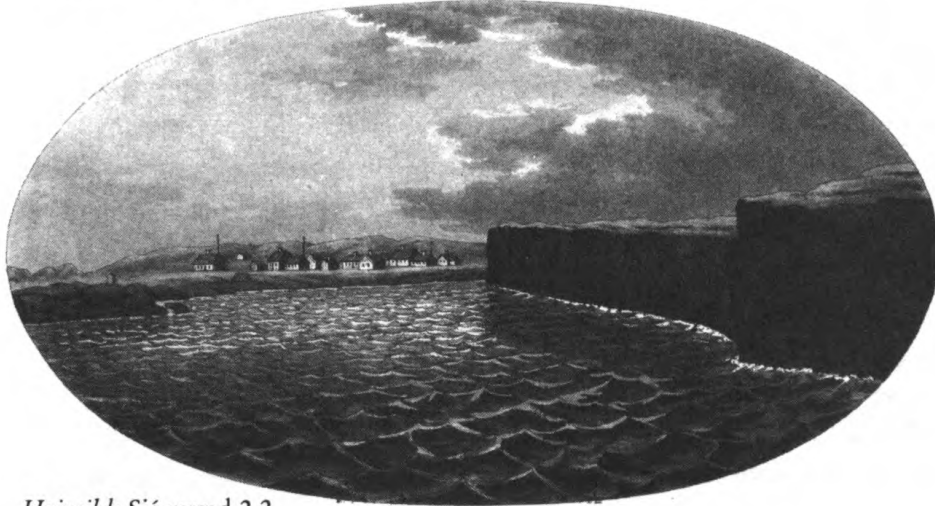
57. Hans Christian Bech 1781, bls. 98.

58. Carl Pontoppidan 1787, bindi 1, í formála, bls. 5-6.

59. Lovsamling for Island, bindi 5, bls. 305-316.

MYND 9.3.

Keflavík (með Helguvík) í upphafi 19. aldar.

Heimild: Sjá mynd 2.2.

mönnum verslunarfrelsi á Íslandi og samtímis að spara ríkisútgjöld. Í stað félagsverslunar, sem var eign konungs, kom verslun einstakra kaupmanna.

Það var grundvallaratriði í þessari nýju verslunarskipan að Íslendingum var ekki leyfð bein verslun við útlendinga og erlendum kaupmönnum var bannað að sigla til Íslands. Sérstök nefnd var skipuð til að fjalla um framtíð Íslandsverslunarinnar og sátu í henn margir æðstu embættismenn konungdæmisins og má þar nefna Schimmelmann, Rewentlow og Colbjørnsen. Í álitni nefndarinnar 29. maí 1787⁶⁰ sagði meðal annars: „Tilgangur þessara breytinga á versluninni er að Ísland njóti eins mikils frelsis og mögulegt er gagnvart ríkjum Danakonungs, þótt landið verði að skilgreina sem nýlendu í tengslum sínum við erlend ríki/.../þess vegna mega Íslendingar ekki reka nokkra beina verslun við utanríkismenn, því að þótt Ísland sjálft kunni að hafa hag af henni þegar fram líða stundir, virðist hitt vera meira virði að óttast má, að með slíkri breytingu kunni ríki konungs að missa verslunina á Íslandi/.../margar erlendar þjóðir gætu ekki aðeins selt Íslendingum vörur á lægra verði en þegnar hans hátignar Danakonungs heldur kæmi einnig til að ábatasamar fiskveiðar Íslands muni

60. Sama heimild, bls. 464-465.

ávallt lokka svo marga (útlendinga til landsins) að væri Íslendingum leyft að hafa samskipti við þá væri ekki hægt að útiloka þá frá versluninni/.../sum erlend ríki, t.d. Skotland og England, eru (vegna landfræðilegrar legu) jafnvel færari að stunda þessa verslun en Danmörk og Noregur. En ef útlendingar fengju að taka þátt í verslun þessari, myndu þegnar hans hátignar Danakonungs tapa hagnaðinum/.../sem þessi mikilvægi hluti verslunarinnar (í ríkjum hans hátignar) hefði þegar sýnt að væri til staðar“.

Því var það að önnur grein tilskipunarinnar um fríhöndlun hljóðaði þannig⁶¹: „Enginn kaupmaður búsettur á Íslandi má senda vörur á eigin skipi til útlanda eða að panta skipsfarma þaðan, þar sem það er skýlaust að engin bein verslun má vera milli Íslands og útlanda. Þannig að ef kaupmaður, sem búsettur er í íslenskum kaupstað,⁶² vill taka þátt í utanríkisverslun, þá skal hann til að ná því markmiði stofna til félagsskapar við þekkt kaupsýslufyrirtæki í einhverjum öðrum kaupstað okkar og utanríkisverslunin skal þá fara fram í nafni þessa fyrirtækis...“.

Sum ákvæði nýju verslunarskipaninnar sýndu vilja embættismanna til að hindra hungursóttir á Íslandi. Þannig áttu kaupmenn ávallt að hafa í landinu næg matvæli í sérstökum vöruhúsum.⁶³ Auka átti hlut utanríkisverslunar í atvinnulífinu og átti að efla það á margvíslegan hátt. Þessi ákvæði ber að túlka sem fróma ósk embættismanna um að nýsköpunarviðleitni Konungsverslunarinnar yrði haldið áfram, en ekkert var tryggt í þessum efnum, enda kom ekki lengur til verulegt fjármagn úr konungssjóði íslensku atvinnulífi til styrktar. Eigi að síður jókst utanríkisverslunin við afnám einokunarverslunarinnar, ef dæma má út frá fjölda kaupfara, sem voru í Íslands-siglingum. Á árunum 1788-1791 sigldu að meðaltali ár hvert 61 kaupskip til landsins og var heildarstærð flotans 2337 „verslunarlestir“,

61. Sama heimild, bls. 434.

62. Ákveðið var að breyta sex kauphöfnum í landinu í kaupstaði, sem fengu sérstök tilskilin réttindi. Kaupmenn Íslandsverslunarinnar áttu almennt að búa í þessum kaupstöðum og margföldunaráhrif verslunarinnar á atvinnulíf kaupstaðanna átti að tryggja vöxt og viðgang þeirra. Aðeins einn þessara sex kaupstaða, Reykjavík, óx á þann hátt, sem vonir höfðu verið bundnar við. Hinir kaupstaðirnir fimm misstu kaupstaðarréttindi sín og árið 1836 var Reykjavík eini kaupstaðurinn á Íslandi.

63. Lovsamling for Island, bindi 5, bls. 441.

eða 38,3 „verslunarlest“ hvert skip að meðaltali ár hvert.⁶⁴ Kaupskipafjöldinn í Íslandsversluninni var þannig þrefaldur miðað við það sem almennt gerðist á einokunartímanum, þ.e. áður en skipaflotinn jókst á síðustu árum hennar í Konungsversluninni síðari, en heildarstærð flotans hafði „aðeins“ aukist um 50% þannig að kaupförin höfðu minnkað. Aðeins helmingur þessara kaupfara 1788-1791 komu frá Kaupmannahöfn; hin skipin komu frá ýmsum öðrum borgum í ríki Danakonungs. Hér var um mikilvæga breytingu að ræða frá því sem áður var.

Á tímabilinu 1787-1807 sigldu til Íslands að meðaltali ár hvert 56 kaupför, alls 2275 „verslunarlestir“. Á árunum 1807-1814 lágu siglingar danskra og norskra kaupfara til Íslands nær alveg niðri vegna Napóleonsófriðarins og var veldi Englendinga mikið í landinu á þeim tíma. 55 dönsk kaupför, alls 2342 „verslunarlestir“, sigldu til Íslands ár hvert að meðaltali tímabilið 1817-1834.⁶⁵ Síðan jókst utanríkisverslun Íslendinga⁶⁶ og þar með siglingar til landsins það sem eftir lifði 19. aldarinnar, þótt sveiflur frá einu ári til annars væru talsverðar.⁶⁷

Verslunarskipanin, sem komið var á árið 1787, var í gildi til ársins 1854 og var þetta tímabil í öllum meginatriðum óbreytt. Sú breyting var að vísu gerð á henni árið 1816, að bein verslun milli Íslendinga og utanríkismanna var leyfð, en þó aðeins með mjög háum tollum; „...sá afarkostur olli því að ekkert útlent skip gat hagnýtt sér þetta leyfi“.⁶⁸ Það var fyrst með verslunarlögunum 1854, að Íslendingar fengu „leyfi til að verzla með jöfnum kjörum við allar þjóðir“.⁶⁹

Verslunarfrelsið 1854 fékkst eftir harða stjórnmálabaráttu, þar sem fylgismenn verslunarhaftanna frá 1787 og 1816 héldu því fram að bein verslun milli Íslands og útlanda yrði til þess að samband Íslands og Danmerkur kæmist í hættu. Leyfi Íslendinga „til að verzla með jöfn-

64. Carl Pontoppidan 1792, bindi 1, bls. 298-299.

65. Jón Sigurðsson 1862, bls. 80.

66. Athyglisvert er að verðmyndunarkerfi einokunarverslunarinnar með lágt verðlag bæði á innflutnings- og útflutningsvörum var snúið við á 19. öldinni: Verði var þá haldið háu bæði á innflutningi og útflutningi. Einokunarkaupmennirnir höfðu tapað á innflutningi og grætt á útflutningi. Íslandskaupmenn 19. aldar græddu á innflutningi og töpuðu á útflutningi.

67. Magnús S. Magnússon 1985, bls. 66.

68. Jón Sigurðsson 1862, bls. 56.

69. Sama heimild.

um kjörum við allar þjóðir“ var þáttur í almennri frjálslyndisþróun í verslunar- og atvinnumálum í Danaríki, sem kom í kjölfar þess að Engendingar afnámu verndartolla sína á korni árið 1846.

Viðauki við kafla 9: Verðbreytingin árið 1776.

Komið var á nýrri kaupsetningu í einokunarversluninni árið 1776. Vöruverð var þar skráð í kúranríkisdölum í stað gilda fiska, sem verið hafði verðmætiseining allra fyrri kaupsetninga, bæði fyrir daga einokunarverslunarinnar og eftir að hún hafði verið stofnsett.¹ Konungur hafði áður ákveðið þrjár kaupsetningar á tíma einokunarverslunarinnar, sem giltu ákveðin tímabil: Kaupsetningin 1619, sem gildi í versluninni 1620–1683, kaupsetningin 1684, sem gildi 1684–1701 og kaupsetningin 1702, sem gildi 1702–1775. Í þessum kaupsetningum var aðeins að takmörkuðu leyti tekið tillit til innkaupsverðar vöru erlendis. Í staðinn var verðstýring notuð til að draga úr neyslu á munaðarvörum og halda verði nauðsynjavöru sem lægstu. En umfram allt fólu kaupsetningarnar 1619–1702 í sér ákveðna aðlögun verðlags utanríkisviðskipta að búalögnum, þ.e. verðlagi innanlands.

Grundvallarbreyting varð hér á með kaupsetningunni 1776. Reynt var að fylgja þar almennri verðlagsþróun í Evrópu. Meðalverð á innflutnings- og útflutningsvörum undanfarinna tíu ára átti að mynda verðgrundvöllinn í kaupsetningunni² og eins og áður var venjan, var nær allur verslunarkostnaður lagður á útflutninginn.³ Ekki var samt meðalverðið alltaf rétt út reiknað, einkum þegar um útflutningsvörur var að ræða. Kom þetta greinilega fram við verðlagningu kindakjötsins, en innkaupsverð þess var haft of lágt eins og skýrt hefur verið frá í kafla 5.5 hér að framan.

Það fór að sjálfsögðu ekki hjá því, að margir Íslendingar væru óánægðir með kaupsetninguna nýju; ekki var nóg með að hún fæli í sér byltingu í verðlagsmálum landsins, heldur var hún einnig röng í einstaka liðum. Því var verðið á kindakjöti hækkað um 33% árið 1779 en nær samtímis var tóbaksverðið hækkað um 50% þannig að verslunin hefur sennilega komið slétt út úr dæminu.

Í töflu 9.4 má sjá breytingar þær, sem urðu á hlutfallsverði mismunandi vörutegunda í kaupsetningunni 1776 miðað við verðlag í kaupsetningunni 1702. Verðlag var í töflunni alls staðar umreiknað í gilda fiska og þess vegna sjást þar breytingar á verði ýmiss konar útflutnings- og innflutningsvöru í hlutfalli við verð mikilvægustu útflutningsvörunnar, íslensku kaupstaðarskreiðarinnar.

Eins og fram kemur í skýringum við töflu 9.4 varð sérstaklega að meta hvert var verð

1. Kaupsetningar konungs er allar að finna í Lovsamling for Island. Kaupsetningin 1619 í bindi 1, bls. 184–194; kaupsetningin 1684 í sama bindi, bls. 415–424; kaupsetningin 1702 í sama bindi, 563–575; kaupsetningin 1776 í bindi 4, bls. 315–353; kaupsetningin 1787 í bindi 5, bls. 383–393.

2. Hans Christian Bech í J.S. 37 fol.

3. Af orðum Jóns Aðils 1919, bls. 396, virðist mega ráða að þessi siður að leggja kostnaðinn á útflutningsvöruna, hafi fyrst byrjað með kaupsetningunni árið 1776. En hér var þá að sjálfsögðu um aldagamla hefð að ræða.

einstakra búfjárafurða fyrir 1776. Þetta mat er að finna í töflu 9.5. Það byggist á útreikningum á hlutfalli kaupverðs og söluverðs búfjárafurða og þekktum verðum á íslenskum búfjárafurðum erlendis tímabilið 1764-1774. Fleiri reikningsaðferðir eru til að meta verð búfjárafurða fyrir árið 1776.⁴

TAFLA 9.4.

Verðbreytingin 1776. Verð nokkurra útflutnings- og innflutningsvara í hlutfalli við verðlag á gildum fiski.

Skildingum í kaupsetningunni 1776 var breytt í gilda fiska á eftirfarandi hátt: 1 skip-pund gildra fiska = 160 kg. 1 gildur fiskur = 1 kg. Verð á 1 skip-pundi gildra fiska var 690 skildingar í kaupsetningunni 1776. 1 gildur fiskur kostaði þannig í nýju kaupsetningunni 690/160 eða 4,3125 skilinga.

	1702	1776	1777-1779
<i>Útflutningur</i>			
Hákarla- og selalýsi, ein tunna	180,0	194,0	220 (1777) ²
Fiskalýsi, ein tunna	180,0	159,0	180,0 (1777) ²
Kindakjöt, ein tunna (128 kg) ¹	111,3	56,6	74,2 (1779)
Tólg, eitt líspund (8 kg)	22,3	26,0	
Sauðagærur, einn vöndull ³	13,0	5,6	
Alin vaðmáls	5,0	2,8	
Eitt par góðra vettlinga og sokka	4,0	2,1	
Eitt par eingirnis þumalvettlinga	2,0	1,3	
Eitt par tvígirnissocka	10-12	5,2-6,3	
<i>Innflutningur</i>			
Rúgtunna	80-87	80,7	
Pottur af góðu kornbrennivíni	5-6	3,0	
Pund af góðu „pressu“-tóbaki	10-11	3,9	4,9 (1778) 5,8 (1779)
Tunna af spönsku salti	95-105	68,6	
Tjara, ein tunna	150-160	91,1	
Járnstengur, eitt skip-pund	320-384	338,6	
60 faðma færi	20-22	13,9	
40 faðma færi	14-16	10,4	
40 faðma lóðlína	10-12	7,0	
Stórt „stafna“-tré	16-18	38,0	
Lítið „stafna“-tré	8-9	16,7	

4. Önnur reikningsaðferð, sem notuð er í enskri útgáfu þessarar bókar, gefur svipaða niðurstöðu fyrir kjöt og gærur og sjást hér í töflu 9.5 en talsvert hærra verð fyrir tólg. (Monopoly Trade and Economic Stagnation, tafla 9.4, bls. 154).

Skýringar við töflu 9.4

1. Í kaupsetningunum 1619–1702 greiddu kaupmenn fyrir hvern keyptan grip. Í kaupsetningunni 1776 var greitt fyrir afurðir gripsins (kjöt, tólg, gærur, húðir). Því var nauðsynlegt að tengja verðið á kjöti og tólg í kaupsetningunum 1702 og 1776 með sérstökum reikningi, sem sést í töflu 9.5 og meðfylgjandi texta.
2. Lýsistunna innihélt 136 potta fram til ársins 1777 en þá var ákveðið í konunglegri tilskipun að hún innihéldi 120 potta. Verðið á tunnunni breyttist samt ekkert.
3. Í einum vöndli voru 2 gærur.

Heimildir: Lovsamling for island, bindi 1, bls. 563–575 og bindi 4, bls. 314–353.

TAFLA 9.5.

Mat á kaupverði kjötafurða á Íslandi fyrir 1776.

	Saltað kindakjöt, ein tunna	Tólgur, eitt líspund	Sauðagærur, einn vöndull
Söluverð erlendis fyrir 1776 í skildingum	960	192	112,2
Lækkun söluverðs með 0,26094 ¹	250,5	50,1	29,2
2,25 skildingum breytt í 1 gildan fisk	111,3	22,3	13,0

1. Kaupverð kjötafurða á Íslandi nam tímabilið 1764–1774 alls 151.089 rd., söluverð sömu afurða erlendis sama tímabil nam 579.011 rd. og var kaupverðið þannig 26,094% söluverðsins.

Heimildir: Lovsamling for Island, bindi 1, bls. 563–575 og bindi 4, bls. 314–353.

10. TEKJUR KONUNGS OG KAUPMANNA AF ÍSLANDI OG ÍSLANDSVERSLUN.

10.1. JARÐABÓKARSJÓÐUR.

Helstu tekjulindir konungs á Íslandi voru tvær: Leigugjöldin af ut-anríkisversluninni og Jarðabókarsjóður, en tekjur þessa sjóðs voru einkum afgjöld sýslumanna og klausturhaldara af konungslénum. Þessi afgjöld voru fastákveðin við upphaf hvers lénstíma. Sýslumenn höfðu í tekjur mismun vergra tekna lénsins og föstu afgjaldanna til konungs. Þau voru greidd í alls kyns landaurum til kaupmanna, sem seldu vörurnar og greiddu konungi afgjöldin síðan í ríkisdöllum. Ekki þurfti að gera grein fyrir vergum tekjum lénanna eða hlut lénsmanna af þeim.¹

Föstu afgjöldin breyttust lítið með árunum og voru þannig alls 4.925 kúranríkisdalir árin 1660 og 1717 og 4.400 árið 1786.²

Á tímabilinu 1691-1705 var einnig Jarðabókarsjóður leigður út gegn föstu afgjaldi. Leigutakar hirtu mismun tekna sjóðsins og afgjaldanna, en þau námu 5.730 krónuríkisdöllum að meðaltali ár hvert 1690-1695 og 6.100 krónuríkisdöllum að meðaltali ár hvert 1696-1701.³ Venjan var að greiða afgjöld Jarðabókarsjóðs í krúnudöllum, einnig eftir að kúrantmyntin var orðin allsráðandi í öllum venjulegum viðskiptum.

Auk tekna af sýslum og klaustrum komu í Jarðabókarsjóð tekjur af konungsbátunum í Gullbringusýslu, en það voru fiskibátar í eigu konungs, sem reknir voru í nafni hans og mannaðir af landsetum hans. Hart var gengið eftir því að þessi tekjuliður skilaði sér á leigu-tímabili Jarðabókarsjóðsins 1691-1705. En að því tímabili loknu var

1. Skúli Magnússon 1786/1944, bls. 29. Ólafur Stefánsson, Landsnefndin I 1958, bls. 211.

2. Skúli Magnússon 1786/1944, bls. 29.

3. Jón Aðils 1919, bls. 133-134. Lovsamling for Island, bindi 1, bls. 488-493, 517-519.

ákveðið að umsjón sjóðsins yrði í höndum landfógeta, sem einnig átti að hafa eftirlit með versluninni í landinu.⁴ Þessi skipan hélst eftir það. Einnig var ákveðið árið 1706 á hvaða verði kaupmenn keyptu þær vörur, sem greiddar voru til Jarðabókarsjóðs.⁵

Gjöld sjóðsins samanstóðu fyrst og fremst af launum nokkurra embættismanna á Íslandi, en þeir voru landfógetinn, amtmaðurinn og lögmennirnir tveir. Önnur smáútgjöld komu til eins og greiðslur til Bessastaða- eða alþingisböðulsins. Á síðari hluta 18. aldar hækkuðu gjöld sjóðsins mjög vegna stofnunar fangelsis og landlæknisembættis, einnig voru þá byggðir embættismannabústaðir.

Helsti gjaldaliður Jarðabókarsjóðsins langt fram eftir 18. öldinni voru samt fálkaveiðar og fálkahald. Fálkar voru veiddir og færðir í fálkahús á Bessastöðum og þaðan fluttir með kaupskipunum til Kaupmannahafnar. Talið var að fálkaútgjöldin hefðu numið 2.000 til 3.000 ríkisdöllum ár hvert,⁶ en fjöldi þeirra fálka, sem fluttir voru út frá Íslandi ár hvert, voru um 150 allt til ársins 1763,⁷ þegar fjöldinn minnkaði mjög.⁸

Hægt er að sjá það í bókum kaupmanna, hve miklar Jarðabókar-tekjur kaupmennirnir fluttu konungi ár hvert á tímabilunum 1733-1740 og 1744-1758,⁹ en meðaltalið ár hvert var 3.017 ríkisdalir. Ekki er víst, hvort hér hafi verið um að ræða hreinar tekjur konungs af Jarðabókarsjóði. Vera má að konungur hafi sent peninga í sjóðinn, til

4. Lovsamling for Island, bindi 1, bls. 641.

5. Sama heimild, bls. 642.

6. Ferðabók Eggerts Ólafssonar og Bjarna Pálssonar, bindi 1, bls. 39.

7. Mjög var þá í tísku við hirðir fursta og konunga í Evrópu að stunda veiðar með fálkum, einkum Íslandsfálkum. Danakonungur eyddi talsverðu fé við að útvega öðrum þjóðhöfðingjum þessa fugla, sem voru góðar gjafir konunga á milli og utanríkistengslunum í hag.

Auk kostnaðar Jarðabókarsjóðs við fálkana greiddi konungur ár hvert kaupmönnum 500 ríkisdali fyrir að flytja fálkana til Kaupmannahafnar og hann sendi fálkameistara með aðstoðarmönnum til Íslands til að tryggja það, að fuglarnir fengju rétta umönnun. Síðan bættist við kostnaður við að halda fálkana í Danmörku og flutningskostnaður við að koma þeim til vina hans og vandamanna erlendis. (Jón Aðils 1919, bls. 511-512, hefur rætt ítarlega þetta fálkahald Danakonungs á 18. öld).

8. Skúli Magnússon 1785/1944, bls. 69.

9. Greiðslur kaupmanna í ríkisdöllum fyrir keyptar Jarðabókarvörur. Tímabilið 1733-1740: Kassebog, Det Kgl. Oktr. Isl. Kompagni, Reg. 65, Stadsarkivet. Fyrir tímabilið 1744-1758: Isl. Handelskompagnier, RA fol. reg. 140, nr. 10-12, sjá og kostnaðarliðinn landskuld í töflu 7.2.

Extract

Extract

Overpris Aijbmandene iudi Aar. 1725. er Pliglige at Svare iudi det Kongl:
 Zahl Cammer. for bekommede og her Annaimede Sambre, af Hans - Kongelige
 Maj^{te} Aattigheder iudi Island, hvorfors Peris Quittinger her for - Sølget
 som er Fremlig:

Harnerns Navne		Lidmandenes Navne		Sift	Erant	Præst	Sæter	Lag	Smør	Rimma	Croner	
				Thpt.	Ek.	tt.	Condr	Allen	Kar	Condr	Condr	Kingsd.
1	Budenstad Sig.	Søren Thomasens Quitering,	af den 30 Juli 1725. p.a.	25								150
2	Slappen	S ^r Andreas Heinrichsens Quitering,	af den 3 augusti 1725. p.a.	50								300
3	ollufwig	S ^r Geert Schougaard's quitering, af	7 augusti 1725.	47								282
4	Bichelsholm	S ^r Jens Christian Lassens quitering	af 11 augusti 1725.	25								150
5		norsk Gaar's Quitering af 10 Juli, p.a.						10	10			81
6	Pronnefiord	S ^r Peder Balles quitering af 8 augusti p.a.		25								150
	Berrefiord	S ^r Niels Wiimbs Quitering for augusti	1700 af Padum, og 100 af Padum i 18. indkomme									
7	huusewig	S ^r Heinrich Schougaard's quitering af	14 Juli 1725. p.a.						248	640		77
8	Orrebacke	S ^r Severin Terchuldens quitering af	12 Juli 1725. p.a.						190			225
		Indi Guldbringe Hjel.										
9	Holmen	S ^r Iver Mündter's quitering, af 6 ^{te}	augusti 1725. p.a.	72	1	14		1000		5	12	601
10	Maußnefiord	S ^r Christopher Jensen Lunds quitering	af 12 augusti 1725 p.a.	89	13	7		307	320			599
11		norsk Gaar's assignation af 13 augusti 1725	p.a. amannest Jørgs Croner									200
12	Kieblewig	S ^r Christen Pedersen Boerups quitering	af 3 augusti 1725 p.a.	76	16	14		£				465
13	Bocsand	S ^r Nogens Christensens quitering af	25 juli 1725 p.a.	80	1	2						498
14	Grindewig	S ^r Niels Dinnersens Quitering, af	13 Juli 1725. p.a.	12	15							72
Summarum				502	14	2	22	2155	1370	5	12	3651
Læs den Betæd, som til Lidmandenes erenroft, haaren af specialiter												
Sift				502	14	2	22	2155	1370	5	12	3651
Erant				24	Condr							24
Præst				2155	Allen							2155
Sæter				1370	par							1370
Lag				5	Condr							5
Smør				12	Condr							12
Rimma				3651	Condr							3651
Croner				22	Condr							22
Kingsd.				78	Condr							78
Summa				3651	Condr							3651

Actum Kongens Børs B. f. f. sted i Jylland den 4. Septemb. Anno 1725.

omslut Wulff

Summa = 3651

Kaupmenn seldu landauragreiðslur sýslumanna og klausturhaldara og létu konung fá andvirðið eins og greint er frá í aðaltexta. Myndin er af skjali sem landfógeti sendi Rentukammerinu um þær greiðslur, sem konungur átti að fá frá kaupmönnum.

dæmis þegar fangelsið var byggt. Eigi að síður er ekki ástæða til að ætla að nokkur veruleg breyting hafi verið á hreinum tekjum konungs af Jarðabókarsjóði á 18. öldinni. Þessar hreinu tekjur samanstóðu af tveimur liðum, eins og vikið hefur verið að, en þær voru greiðslurnar í fálkum og ríkisdölum til konungs.

Yfirstjórn Íslands í Kaupmannahöfn hefur varla kostað mikið. Helsti kostnaðarliðurinn hefur sennilega falist í launum stiftamtmannsins, sem var búsettur í Kaupmannahöfn fram á áttunda tug aldarinnar. Nokkrir embættismenn í höfuðborginni fengust öðru hverju við íslensk málefni. Hernaðarútgjöld við Ísland voru lítil og oftast engin.

Allt ber þannig að sama brunni: Ísland var hjáland Danakonungs, honum og ríki hans til styrktar, og fram á síðari hluta 18. aldar var það álitíð fullkomlega eðlilegt, að verðmæti streymdu frá Íslandi í konungssjóð án þess að verðmæti kæmu þaðan aftur til landsins. Hér var Ísland í sömu stöðu og margir aðrir ríkishlutar. Í Danmörku var það talið vera náttúrulegt hlutverk bænda að halda uppi aðli og konungi og stuðla að vexti ríkis og höfuðborgar. Svipaðar kröfur voru gerðar til íslenskrar alþýðu.

Af hagkvæmnisástæðum verður samt gert ráð fyrir því hér að hluti konungsteknanna af Íslandi, hreinar tekjur Jarðabókarsjóðs, hafi einn samsvarað öllum kostnaði við stjórn landsins, bæði á Íslandi og í Kaupmannahöfn. Meginhluti konungsteknanna, leigutekjur af versluninni, hafi því verið þau hreinu verðmæti, sem fluttust endurgjalds-laust frá Íslandi til Danakonungs. Tafla 10.1 byggir á þessari forsendu.

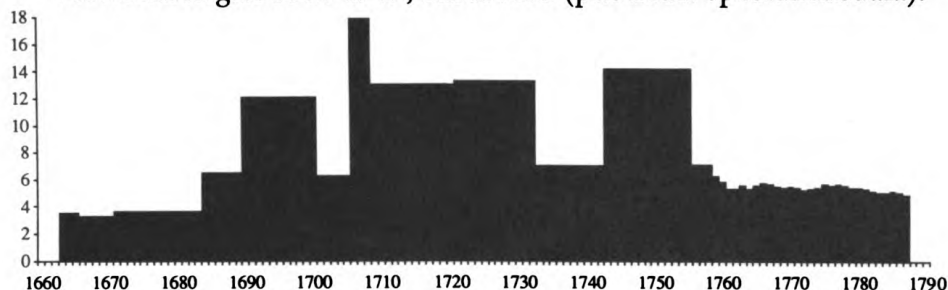
10.2. VERSLUNARLEIGAN.

Enginn vafi leikur á því að frá árinu 1662 var leigugjald það, sem kaupmenn greiddu konungi fyrir einkaleyfisrétt sinn í Íslandsversluninni, mikilvægasta tekjulind konungs af landinu. Góðar heimildir eru til um það hve há þessi afgjöld voru.¹⁰

10. Verslunarafgjöldin 1662: Lovsamling for Island, bindi 1, bls. 282. Afgjöldin 1684: Sama heimild, bls. 412-413. Afgjöldin 1689: Sama heimild, bls. 481. Afgjöldin 1706: Sama heimild, bls. 637-638. Afgjöldin 1721: Lovsamling for Island, bindi 2, bls. 24-25. Afgjöldin 1723: Sama heimild, bls. 43-44. Afgjöldin 1730: Sama heimild, bls. 115-116. Afgjöldin 1733: Sama heimild, bls. 159. Afgjöldin 1742: Sama heimild, bls. 416. Afgjöldin 1763: Lovsamling for Island, bindi 3, bls. 492.

MYND 10.2.

Verslunarleigan 1662-1787, silfurverð (þúsundir spesíuríkisdala).

Heimildir.

Sjá tilvitnanir 10-15 og 19 í kafla 10.

Konungur lækkaði stundum umsamin verslunarafgjöld og jafnvel felldi þau niður vegna erfiðleika verslunarinnar, sem oftast stöfuðu annað hvort af harðæri á Íslandi eða hernaði sænskra víkingaskipa á ófriðartímum. En styrjaldir Dana og Svía voru tíðar á 17. öldinni og fyrstu áratugi 18. aldarinnar. Um 1720 kom friðartímabil í Danaríki, sem stóð út öldina. Góðar heimildir eru til um lækkun eða niðurfellingu verslunarafgjaldanna.¹¹

Í mynd 10.1 er línurit um þau verslunarafgjöld, sem kaupmenn inntu af hendi. Þau voru greidd í krúnuríkisdöllum til ársins 1758, en eftir það í kúranríkisdöllum. Krónu- og kúrantdalirnir hafa verið reiknaðir í silfurverði, þ.e. í spesíuríkisdöllum, en silfurgildi spesíunnar var óbreytt allt tímabilið 1671-1787 og voru 25,28 grömm hreins silfurs í hverri spesíu.¹² Frá árinu 1702 var fast gengi milli krónu og spesíu.¹³

Konungur felldi niður öll afgjöld af Íslandsversluninni í tvö ár, 1701 og 1712. Það ráð var tekið við gerð línuritsins í mynd 10.1 að reikna niðurfellinguna 1701 inn í fimm ára meðaltal árána 1701-1705. Niðurfelling afgjaldanna árið 1712 var jöfnuð út á öll árin 1708-1732. Þessi jöfnun afgjalda á mörg ár í stað eins er á margan hátt eðlileg. Verslunin var ávallt leigð til lengri tíma en eins árs í senn, venjulega í sex ár,

11. Skúli Magnússon 1786/1944, bls. 94. Lovsamling for Island, bindi 1, bls. 692-693, 732-733.

12. Axel Nielsen 1907/1973, bls. 148-151. Friis og Glamann 1958, bls. 111-113.

13. Axel Nielsen 1907/1973, bls. 148-151.

nema tvívegis, en þá var hún leigð út í þrjú ár í annað skiptið og í tíu ár í hitt skiptið.¹⁴ Greiðslur fyrir hvert ár gátu dregist í mörg ár. Þegar afgjöld voru felld niður í eitt ár var litið svo á, að verið væri að lækka heildarleiguna fyrir heilt afgjaldatímabil. Þannig kom árið 1701 á miðju tíu ára leigutímabili (1696-1705) og árið 1712, þegar sex ára leigutími 1706-1711 hafði verið framlengdur með óbreyttum skilmálum í þrjú ár.

Fram kemur greinilega í mynd 10.1 að verslunarafgjöldin voru hæst á tveimur tímabilum, tímabili umdæmaverslunarinnar 1684-1733 og tímabili Íslandsverslunar Hörmangara 1743-1758.

Rakið hefur verið í kafla 4.2 að á tíma umdæmaverslunarinnar var hver kauphöfn slegin hæstbjóðanda á sérstökum uppboðum í höfuðborginni. Verslunarafgjöldin hækkuðu á hverju uppboði 1684-1706. Þau námu alls 7.380 krónuríkisdöllum árið 1684, 13.670 krónudöllum árið 1689 og 20.190 krónudöllum árið 1706. Hækkun afgjaldanna árið 1706 er athyglisverð fyrir margra hluta sakir. Höfðu þá kaupmenn nýlega samið við konung um afslátt á afgjaldaskuldum frá fyrra leigutímabili. Ástæða er til að ætla, að á uppboðinu 1706 hafi kaupmenn yfirboðið hver annan í samkeppninni um kauphafnirnar og því lofað að greiða hærri verslunarafgjöld en þeir í raun og veru gátu innt af hendi, að minnsta kosti þegar til margra ára var litið. Líklegt má telja að kaupmenn hafi lítið eða ekkert haft eftir fyrir sig þegar búið var að greiða konungi verslunarafgjöldin. Allur munur útflutningstekna af versluninni og gjalda við að afla þeirra hefði því fallið í hendur konungs á árunum 1706-1707. Gert var ráð fyrir því, að þannig hefðu kaupin gerst í kafla 2.10 og töflu 2.4 hér að framan.

Mikið var um það að verslunarleigan væri lækkuð frá umsömdu uppboðsverði á tímabilinu 1708-1732 og raunar var hún alveg felld niður eitt árið, eins og fyrr hefur verið vikið að. Því voru *greidd* verslunarafgjöld nokkuð stöðug frá einu ári til annars allt tímabilið 1708-1732.¹⁵

14. Sbr. kafla 11.2, einkum skýringargrein (tilvitnun) 55.

15. Heimildum ber ekki saman um hver verslunarafgjöldin voru árin 1730-1732. Í Lovsamling for Island (bls. 115-116) voru afgjöldin talin hafa numið 14.137 ríkisdöllum. Skúli Magnússon taldi hins vegar, að greidda verslunarleigan hefði verið óbreytt allt tímabilið 1721-1732, þegar búið var að draga alla lækkun frá umsamdri verslunarleigu (Skúli Magnússon 1786/1944, bls. 94). Í mynd 10.1 hefur verið stuðst við heimild Skúla um þetta tímabil.

Embættismenn konungs undirbjuggu vandlega hvert uppboð kauphafnanna og útbjuggu skrár um lægstu aðgengilegu tilboð. Ef ekki komu fram á einu uppboði nógu há boð að mati embættismannanna var ákveðið að halda nýtt uppboð. Þannig voru haldin veturinn 1720-1721 fjögur uppboð á íslensku kauphöfnunum. Margar kauphafnir höfðu samt ekki verið slegnar neinum á fjórða (og síðasta) uppboðinu, þar sem boðin í þær voru undir lágmarksverðinu í skránni um aðgengileg tilboð. (Ekkert hámarksverð var hins vegar að finna í þessari skrá!) Konungur hótaði þá kaupmönnum höfuðstaðarins að taka Íslandsverslunina af þeim og kvað hann vaxandi áhuga vera á henni í „Altona, Hollandi, Bremen og Englandi“.¹⁶

Þessi hótun konungs hafði ekki tilætluð áhrif. Íslandskaupmenn skrifuðu konungi sameiginlegt bréf þar sem honum var tjáð, að þeir færu aldrei að bjóða hærra í óslegnu kauphafnirnar en þeir hefðu gert hingað til. Þetta var meira en hans hátign, einvaldsherra Noregs og Danmerkur, gat þolað og hann svaraði bréfi kaupmanna með einfaldri tilskipun: Saman áttu Íslandskaupmenn að greiða fyrir verslunarleyfin öll 16.000 ríkisdali ár hvert í þrjú ár. Einnig ákvað konungur hvað hver skyldi greiða af þessari sameiginlegu upphæð.¹⁷ Kaupmenn urðu að sjálfsögðu að hlíta þessum úrskurði eða gerast sekir um landráð ella.

Svipaðar „samningaviðræður“ milli konungs og Íslandskaupmanna fóru fram á árinu 1729 og átt höfðu sér stað árið 1721, með svipuðum árangri í bæði skiptin.¹⁸

Þegar hefur verið fjallað um háu verslunarleiguna 1743-1758 í kafla 7.1. Verslunarafgjöldin voru 7.000 kúranríkisdalir ár hvert 1759-1787.¹⁹ Þær smávægilegu sveiflur, sem sjást í línuritinu í mynd 10.1 fyrir þetta tímabil, stafa af misgengi kúrants og spesíu, það er breytilegu silfurverði kúranríkisdalsins.

16. Lovsamling for Island, bindi, bls. 3.

17. Sama heimild, bls. 9-25.

18. Jón Aðils 1919, bls. 175.

19. Nokkur óvissa ríkir um það, hve hátt afgjaldið hafi verið 1759-1763, þar sem verslunin var þá að öllu leyti rekin fyrir reikning konungs (sbr. kafla 8.1). Skúli Magnússon taldi þó, að leigan hafi þá numið 7.000 ríkisdöllum (sbr. Skúli Magnússon 1786/1944, bls. 93).

10.3. TOLLTEKJUR KONUNGS AF ÍSLANDSVERSLUNINNI.

Fram til ársins 1662 voru tollgreiðslur aðaltekjur konungs af Íslandsversluninni. Ekki er hægt að meta hverjar þessar toltekjur voru þar sem helstu bókhaldsgögn Íslandsverslunarfélagsins 1620–1662 hafa glatast. Raunar er erfitt að reikna út tolltekjur konungs út frá bókhaldsgögnum kaupmanna, jafnvel þótt bókhaldsgögnin hafi varðveist (líkt og hefur gerst með verslunarfélög 18. aldar), af því að tollur var þar ekki sérstaklega skilgreindur þegar skýrt var frá heildarverði vöru.

Í einkaleyfisbréfi Fyrsta Íslenska Verslunarfélagsins 1619 sagði meðal annars: „Greiða skal (konungi) 20 ríkisdali fyrir hvert kaupfar *auk venjulegra tolla*“.²⁰ (Áherslubreyting höfundar).

Árið 1638 sendi konungur innheimtustjóra Eyrarsundstollsins þá tilskipun, að „héðan í frá má enga tolla taka (af Íslandsverslunarfélaginu), enda er slíkt í andstöðu við verslunarréttindi þess...“. Verslunarfélagið greiddi „20 ríkisdala fyrir hvert kaupfar, *auk venjulegra hafnargjalda* (áherslubreyting höfundar) og því skyldi það vera frítt af öllum frekari tollálögum“.²¹

Einkaleyfisréttur félagsins til verslunar leysti það þannig undan þeirri skyldu að greiða Eyrarsundstollinn, en að því er best verður séð þurfti það að greiða önnur gjöld.

Þegar komið var á háum afgangi í Íslandsversluninni árið 1662, voru einokunarkaupmenn verslunarinnar leystir undan öllum skyldum að greiða tolla og gjöld af innflutningsvörum til landsins. Tekið var fram að innflutningsvörur þessar ætti fyrst og fremst að kaupa í Danmörku, og þá einkum í Kaupmannahöfn, en ef varan „er ekki fánæg þar má kaupa hana á þeim stöðum, þar sem verðið er hagstæðast“.²²

Í einkaleyfisbréfi verslunarinnar árið 1684 var sagt að „allar vörur bæði til Íslands og frá landinu skulu vera tollfrjálsar“. En sá mikilvægi skilmáli var settur fyrir þessu tollfrjálsi, að innflutningsvörur til Íslands yrðu að vera dansk-norskar framleiðsluvörur.²³ Þessi skilmáli

20. Lovsamling for Island, bindi 1, bls. 198.

21. Sama heimild, bls. 223.

22. Sama heimild, bls. 281-282.

23. Sama heimild, bls. 411. Salt fyrir fiskvinnslu var hér undanskilið og einnig mátti sleppa tollum á utanríkisvörum, þegar styrjaldir geisðu.

var hafður mjög greinilegur í einkaleyfisbréfinu árið 1721,²⁴ en texti og innihald þessa bréfs var fyrirmynd allra síðari einkaleyfisbréfa Íslandsverslunarinnar fram til ársins 1781.

Skúli Magnússon hélt því fram árið 1786, að margar vörur, sem fluttar væru til Íslands, væru ekki framleiddar í ríkjum Danakonungs og því væru tollgjöld hluti af verði þessara vörutegunda á Íslandi.²⁵

Í einkaleyfisbréfinu 1662 var ákvæði um að íslenskar útflutningsvörur ættu að vera frjálsar af öllum tollum og gjöldum; þó ætti að leggja á þær 1% gjald, ef þeim væri skipað upp í Kaupmannahöfn og þær síðan fluttar þaðan aftur.²⁶ Hér hefur augsýnilega verið um einhvers konar hafnargjöld að ræða. Ákvæði þetta var að finna í óbreyttri mynd í einkaleyfisbréfum einokunarkaupmanna eftir 1662.

10.4. HREINAR TEKJUR KONUNGS AF ÍSLANDI 1743-1788.

Sú forsenda var gefin hér að framan í kafla 10.1 að tekjur Jarðabókarsjóðs hafi dugað til að kosta stjórnun landsins í höfuðborginni og því hafi leigutekjur konungs af Íslandsversluninni verið nokkurs konar „skattur“ á Íslendingum, sem þeir fengu lítið eða ekkert fyrir í staðinn fyrr en á seinni helmingi 18. aldar (en þá fengu Íslendingar framlög úr konungssjóði vegna Innréttlinganna og konungsverslunar). Tafla 10.1 byggir á þessari forsendu, en í henni eru áætlaðar tekjur konungs og áætluð útgjöld hans af Íslandi 1743-1788.

Samkvæmt töflu 10.1 voru „hreinar tekjur“ konungs af Íslandi tæplega 150.000 ríkisdalir á 45 árum (1743-1788). Hér var um lægri upphæð að ræða en sem nam heildarverðmæti íslensks útflutnings á einu ári í venjulega árferði. Eigi að síður er athyglisvert að þetta gerðist á miklum hörmungartímum á Íslandi og meginhluti útgjaldanna, sem sýnd eru í töflu 10.1, átti rætur að rekja til þessara hörmunga.

24. Lovsamling for Island, bindi 2, bls. 12. Til viðbótar undantekningunum frá árinu 1684 var bætt við útlendu korni, ef danskur rúgur kostaði meira en samsvaraði tilteknu hámarksverði.

25. Skúli Magnússon 1786/1944, bls. 94. Skúli taldi þó, að nokkrar erlendar vörutegundir væru tollfrjálsar í Íslandsversluninni og nefndi í því sambandi salt, vín og tóbak.

26. Lovsamling for Island, bindi 1, bls. 282.

TAFLA 10.1.

Tekjur og útgjöld konungs af Íslandi 1743–1788 að Jarðabókarsjóði undanskildum.

Tekjur		Rd.
Leiga af einokunarversluninni 1743–1758, 1764–1774 ¹		318.040
Reiknaður hagnaður af konungsversluninni fyrri 1760–1764 ²		59.520
Leiga af einokunarversluninni 1774–1787, alls 98.000 Rd., ¹ sú upp- hæð lækkuð með 30% ³		68.600
Tekjur alls		446.160
Útgjöld		Rd.
Konungsstyrkur til Innréttunga ⁴		61.097
Konungsstyrkur í Móðuharðindunum ⁵	76.209	
Tap af Konungsversluninni síðari 1774–1788 ⁶	117.677	
Tap við uppjör á konungsversluninni eftir 1787 ⁷	143.848	
	Alls	337.734
70% af 337.734 ³		236.414
Útgjöld alls ⁸		297.511
Hreinar tekjur (tekjur — útgjöld)		148.694

Skýringar við töflu 10.1.

1. Sbr. töflur 7.1, 8.2 og 9.1, svo og kafla 10.2.
2. Sbr. töflu 8.1.
3. Tölur tímabilsins frá og með árinu 1774 eru lækkaðar um 30% til að gera þær sam-
anburðarhæfar við tölur fyrir 1774, þar sem verðbólga var nokkur. Þessi 30% lækk-
un er gróf ágiskun, sem byggist á athugunum á verðbólgunni, sbr. töflu 3.3.
4. Sbr. kafla 11.1.
5. Þorkell Jóhannesson 1955, bls. 285.
6. Sbr. töflu 9.1.
7. Sama heimild, skýringargrein 12.
8. Kostnaður við fiskveiðiframtak konungs og verslunarfélaganna á síðari hluta 18.
aldar var ekki greiddur út konungssjóði, heldur var hann hluti af almennum rekstri
verslunarinnar (sbr. Carl Pontoppidan 1793, bindi 2, bls. 231).

10.5. ÍSLANDSVERSLUNIN OG ATVINNA Í HÖFUÐBORGinni.

Kaupmannahöfn var miðstöð Íslandsverslunarinnar allt einokunartímabilið og árin 1619-1786 máttu engin skip sigla til landsins nema frá Kaupmannahöfn að undanskildu norska timburskipinu, eins og vikið hefur verið að hér að framan í kafla 5.2.

Íslandsverslunin var mikið fyrirtæki eins og heildartekjur hennar sýndu. Óhjákvæmilegt var því að verslunin skapaði mörg atvinnutækifæri í höfuðborg dansk-norska ríkisins; við hana starfaði fjöldi verslunarmanna, sjómanna og iðnaðarmanna. Þessi atvinnuáhrif hafa vafalaust verið þýðingarmeiri fyrir efnahag borgarinnar, þegar til lengdar lét og á heildina var litið, en arður Íslandskaupmannanna af versluninni. Fjölmarginn áhrifamenn í Kaupmannahöfn, bæði úr röðum embættismanna og kaupmanna, gerðu sér grein fyrir þessu.

Í bréfi til konungs árið 1645 töldu Íslandskaupmenn það vera helsta kost Íslandsverslunarinnar hve miklum fjölda hún veitti atvinnu í Kaupmannahöfn. Svipaðar ábendingar komu fram árin 1662 og 1687.²⁷ Raben stiftamtmaður á Íslandi gerði einnig atvinnusköpun Íslandsverslunarinnar að aðalatriði í bréfi til konungs árið 1720, þar sem hann taldi fram helstu kosti verslunarinnar fyrir Kaupmannahöfn og raunar Danmörku alla. Raben var þeirrar skoðunar, að allur þorri sjómanna í Kaupmannahöfn mundi missa atvinnu sína og flytja þaðan, ef Íslandsverslunarinnar nyti þar ekki lengur við. Sama mundi fjöldi iðnaðarmanna gera. Raben tíundaði einnig hag danskra bænda af Íslandsversluninni. Danskur rúgur væri það lélegur, að hann væri ekki boðlegur erlendis, en væri hins vegar fluttur í miklu magni til Íslands.²⁸

Árið 1722 töldu Íslandskaupmenn, að helmingur iðnaðarmanna og atvinnurekanda flyttu frá Kaupmannahöfn færri Íslandsverslunin þaðan.²⁹

Presturinn Anders Matthiessen Hjöring skrifaði árið 1668 hugleiðingu um framtíðarhag Kaupmannahafnar, sem hann bar mjög fyrir brjósti. Þá hafði konungur Svía nýlega stofnsett borgina Landskrona í þeim sérstaka tilgangi að styrkja stöðu sína við Eyrarsund, Kaup-

27. Jón Aðils 1919, bls. 106-107, 620-621. O.Nielsen, bindi 5, 1889, bls. 126, 128.

28. Jón Aðils 1919, bls. 623. Heimild Jóns Aðils var hér bréf stiftamtmannsins í skjalasafni stiftamtmanns.

29. Sama heimild, bls. 623-624.

mannahöfn og Danaríki til skaða. En presturinn óttaðist ekki samkeppnina og nefndi tvennt, sem Kaupmannahöfn hefði umfram Landskrona. Kaupmannahöfn var höfuðborg ríkisins og konungur sat því þar með hirð sína og embættismenn og borgin var miðstöð verslunar við fjarlæga ríkishluta og var Ísland mikilvægast þeirra.³⁰

Sá frægi lærdómsmaður, embættismaður og aðalsmaður Otto Thott skrifaði þetta árið 1735: „Ekki er hægt að halda því fram án sérstakra fyrirvara að Íslandsverslunin hafi gert þá, sem tóku þátt í henni, mjög ríka. Eigi að síður hefur hún verið mjög gagnleg fyrir landið, því að ár hvert sigla 16-20 skip til Íslands og öll eru þau tekin á leigu (í landinu) og vörur eru fluttar í þessi skip, sem eru því mjög dýrmæt fyrir skipaeigendurna, fyrir sjómennina og bændurna og veita einnig mörgum iðnaðarmönnum lifibrauð“.³¹

Einhver stórtækasti athafnamaður Danmerkur síns tíma, og þótt fyrr eða síðar væri leitað, Niels Ryberg, skrifaði árið 1761, þegar hann var forstjóri Konungsverslunarinnar fyrri, að Íslandsverslunin krefðist lítils fjármagns, hún veitti um 2000 manns vinnu og hún bætti gjaldeyrisstöðu ríkisins um 200 þúsund ríkisdali.³²

Þetta mat Nielsar Rybergs á framlagi Íslands til peningabúskapar Danaríkis samsvaraði árlegu söluverðmæti íslenskrar útflutningsvöru á árunum 1743-1753 (sbr. töflu 7.3). Um 50% útflutningsvörunnar var selt utan ríkja Danakonungs³³ og vafalaust hefði þurft að flytja til Danmerkur meiri útlenska vöru, ef íslensku vörurnar hefðu ekki verið þar á boðstólum. Nær allur innflutningur til Íslands var dönsk framleiðsluvara.

Söluverðmæti íslenskrar útflutningsvöru 1764-1773 var að meðaltali ár hvert 229.024 ríkisdalir.³⁴ Á sama tímabili nam verðmæti útflutningsvöru frá Kaupmannahöfn til landa utan Danaríkis 377.760 ríkisdölum að meðaltali ár hvert.³⁵ Á árunum 1780-1783 var verðmæti

30. Diplomatarium Kjöbenhavn, bindi 5, bls. 754-755.

31. Otto Thotts uforgrible Tanker om Kommerciens Tilstand/.../1735 (sbr. Glammann 1966, bls. 97).

32. AA Rasch 1964, bls. 72.

33. Liðir 1, 2, 6 og 8 í Kaupmannahafnarhlutanum og allur Glückstadtshlutinn í töflu 7.3.

34. Skúli Magnússon 1786/1944, bls. 126.

35. Schovelin 1899, bindi 1, bls. 260.

norsks útflutnings að meðaltali á ári hverju 1.734.037 ríkisdalir.³⁶ 1774-1783 nam ársverðmæti íslenskrar útflutningsvöru að meðaltali 262.196 ríkisdöllum³⁷ eða 15% ársverðmætis norskrar útflutningsvöru 1780-1783. Heildarmannfjöldi Íslands var á þessum tíma um 5% af heildarmannfjölda Noregs. Til samanburðar má geta þess að árið 1981 nam verðmæti útflutnings Íslendinga 5% af verðmæti útflutnings Norðmanna og fjöldi Íslendinga árið 1980 var þá einnig 5% af fjölda Norðmanna.³⁸

Þótt Ísland væri fátækt land, var útflutningur þaðan mjög mikilvægur miðað við það sem gerðist í öðrum löndum á 18. öld³⁹ og þetta útskýrir að sjálfsögðu ennþá frekar mikilvægi Íslandsverslunarinnar fyrir Kaupmannahöfn á þessum tíma.

Hans Christian Bech kom fram með svipaðar hugmyndir um gjaldeyrissköpun Íslandsverslunarinnar og Niels Ryberg, þótt hann nefndi aðrar tölur en Ryberg.⁴⁰ Skúli Magnússon taldi einnig gjaldeyrissparnað Íslandsversluninni til tekna.⁴¹ Öll þessi gjaldeyrisumræða var að sjálfsögðu í anda ríkjandi kaupskaparstefnu (merkantíllisma).

Við lok einokunartímabilsins, eða árið 1786, skrifaði eftirmaður Bechs í forstjórástól Konunglegu Íslandsverslunarinnar, Carl Pontoppidan, að ef Danmörk missti Íslandsverslunina næmi gjaldeyristap landsins 400 þúsund ríkisdöllum ár hvert, auk þess hyrfi þá eftirspurn eftir 2000 verslunarlestum í dönskum skipum og 1000 manns í Danmörku glataði lifibrauði sínu.⁴²

36. Sama heimild, bls. 261.

37. Skúli Magnússon 1786/1944, bls. 127.

38. Yearbook of Nordic Statistics 1982, bls. 38, 168.

39. Þetta er rakið ítarlega í kafla 2.10 hér að framan.

40. Að mati Hans Christians Bechs skapaði Íslandsverslunin milli 100 og 150 þúsund ríkisdala gjaldeyrisverðmæti, sem var þannig lægri tala en sú sem Ryberg hélt fram. Bech lagði hins vegar á það ríka áherslu, að í útreikningum sínum hefði hann dregið frá allan hugsanlegan erlendan kostnað við verslunina.

Jón Aðils 1919 fjallaði um þetta mat Hans Christians Bech, en Jón misskildi orð Bechs og taldi að gjaldeyrissköpun verslunarinnar (*Landets Ballances Fordeel*) væri „hreinn peningaardur af íslenzku verzluninni“ (bls. 625).

41. Skúli Magnússon 1786/1944, bls. 83. Skúli studdist hér mjög við skrif Hans Christians Bechs um Íslandsverslunina.

42. Pontoppidan 1792, bindi 1, bls. 278. Vegna verðbólgu hefur verðmæti 400 þúsund ríkisdala árið 1786 verið svipað verðmæti 200 þúsund ríkisdala árið 1761.

Hlutfallslegt gildi Íslandsverslunar fyrir atvinnulíf Kaupmannahafnar minnkaði á síðara helmingi 18. aldar, þegar öll utanríkisverslun í Danmörku og Noregi tók fjörkipp og efldist stórum. En fyrir þann tíma var Íslandsverslunin mikilvægasta verslun Kaupmannahafnar við fjarlæg lönd.⁴³ Að vísu voru þá til verslunarfélög, sem höfðu stærri veltu en Íslandsverslunin, en þau voru öll skammlíf. Íslandsverslunin hélt alltaf mikilvægi sínu, einnig þegar aðrir hlutar danskrar utanríkisverslunar hrundu líkt og gerðist 1711-1719.

Eigendur verslunarfélaganna voru oft samtímis helstu viðskiptavinir þeirra. Misnotuðu þeir aðstöðu sína til að færa á einn veg eða annan verðmæti frá verslunarfélagunum til einkafyrirtækja sinna? Almennt verður að svara þessari spurningu neitandi: Engar skýlausar heimildir eru til um slíka misnotkun. Þó eru líkur á því, að Hörmangarar hafi misnotað aðstöðu sína í Íslandsversluninni tímabilið 1743-1758 (sbr. kafla 7.1), þótt ekkert sé sannað í þeim efnum.

10.6. AFKOMA EINOKUNARVERSLUNARINNAR.

Heildaryfirlit um afkomu Íslandsverslunarinnar 1743-1788 er að finna í töflu 10.2. Hér er um að ræða niðurstöðutölurnar fyrir hvert bókhaldsár á endurgerðum rekstrarreikningum verslunarinnar í töflum 7.1, 8.2 og 9.1 (tímabilin 1743-1759 og 1764-1788) og heildararðsemina fyrir tímabilið 1760-1764 í töflu 8.1. Í mynd 10.2 er línurit um afkomu Íslandsverslunarinnar 1743-1759 og 1764-1785, og var reiknað út fjögurra ára keðjubundið meðaltal þessarar afkomu. Línurit um afkomu Finnmerkurverslunarinnar er einnig í mynd 10.2 og sést greinilega, að miklu minni sveiflur voru þar en í Íslandsversluninni.

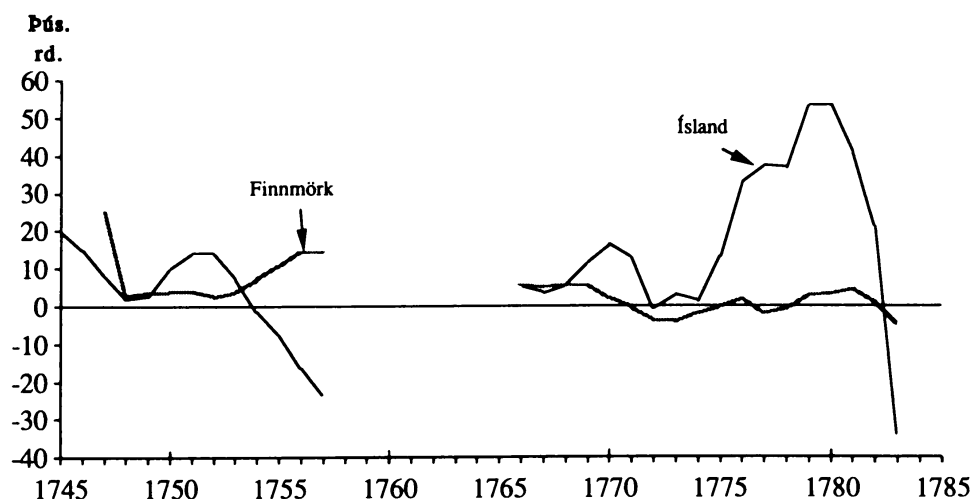
Raunar litu embættismenn konungs svo á, að Íslandsverslunin og Finnmerkurverslunin væru bundnar saman í órofa heild. Þannig voru greidd verslunarafgjöld af Íslandsversluninni en ekki af Finnmerkurversluninni. Hefði verslunarleigunni verið skipt milli þeirra, hefði hlutfallsleg afkoma bæði Íslandsverslunar og Finnmerkurverslunar breyst talsvert (eins og vikið var að í kafla 7.3 hér að framan). Ítarleg-

43. Skúli Magnússon 1786/1944, bls. 83, áttaði sig bæði á mikilvægi Íslandsverslunarinnar fyrir Kaupmannahöfn, „einkum fyrir 1734“, og *hlutfallslegri* hnignun hennar síðar.

MYND 10.3.

Afkoma Íslands- og Finnmerkurverslunarinnar 1743(1746)-1759 & 1764-1785.

4. ára keðjubundin meðaltöl.

Heimildir:

Tafla 10.2, hér að framan Gísli Gunnarsson, Saga 1985, töflur 2, 3 og 4 (bls. 221-223).

Tafla þessi hefur áður birst í Sögu 1985.

an samanburð á Íslands- og Finnmerkurverslun er að finna í töflum 7.4, 8.3 og 9.2.

Ekki hefur verið tekið tillit til verðbólgu við framsetningu talna í töflum 10.2 og 10.3. Því hlýtur góð afkoma Íslandsverslunarinnar framán af að vega þyngra í samanburði við slæmu afkomuna 1784-1787 en tölurnar segja til um. Af þessari ástæðu hefur „heildarafkoma“ verslunarinnar allt tímabilið 1743-1788 ekki verið reiknuð út.

Í töflu 10.3 eru tölur um afkomu Íslandsverslunar eftir vöruflokkum útflutnings. Tölurnar gefa vísbendingu um að hve miklu leyti hægt er að útskýra hagnað eða tap Íslandsverslunarinnar með fiskútflutningi, kjötútflutningi eða útflutningi ullarvöru. Greinilega kemur fram, að það var fyrst og fremst fiskútflutningurinn, sem skilaði hagnaði.

TAFLA 10.2.

Afkoma einokunarverslunarinnar 1743–1788 í kúrantríkisdöllum.

Einstök bókhaldsár

	Rd.	Sk.						
1743/44	+13.486	51	1780	+	15.522	69		
1744/45	+26.836	04	1781	+	102.284	69		
1745/46	+27.526	88	1782	+	44.582	24		
1746/47	+11.519	44	1783	+	38	43		
1747/48	– 6.349	22	1784	–	62.854	23		
1748/49	– 672	65	1785	–	118.123	32		
1749/50	+ 3.022	64	1786	–	142.424	49		
1750/51	+15.066	77	1787	–	113.843	67		
1951/52	+23.483	07	1788	–	25.254	83		
1752/53	+14.789	37	Uppgjörstap					
1753/54	+ 1.654	38	eftir					
1754/55	–11.273	56	1788	–	143.848	17		
1755/56	–11.113	54					Meðaltal	
1756/57	–10.070	77	Tímabil			Alls	ár hvert	
1757/58	–33.725	42		Rd.	Sk.		Rd.	Sk.
1758/59	–40.554	39	1743-1747	+	79.368	91	+	19.842 23
			1747-1751	+	11.067	54	+	2.766 32
1764/65	+ 8.050	28	1751-1755	+	28.653	26	+	7.163 13
1765/66	+11.395	55	1755-1759	–	95.465	20	–	23.866 05
1766/67	– 4.199	36	1743-1759	+	23.627	55	+	1.476 57
1767/68	+ 5.398	14	1760-1764	+	68.600	00	+	17.150 00
1768/69	+ 1.640	86	1764-1769	+	22.285	51	+	4.457 10
1769/70	+20.082	92	1769-1774	+	17.104	07	+	3.420 78
1770/71	+19.255	69	1764-1774	+	39.389	58	+	3.938 92
1771/72	+24.071	28						
1772/73	–11.798	90	1774-1778	+	131.721	86	+	26.344 36
1773/74	–34.506	92	1779-1782	+	213.093	43	+	53.273 35
1774/75	+33.616	21	1783-1785	–	180.939	12	–	60.313 04
1775/76	+17.476	82	1786-1787	–	281.523	07	–	140.761 52
1776/77	+36.384	25	1774-1782	+	344.815	33	+	38.312 78
1778	+44.244	54	1783-1787	–	462.462	19	–	92.492 42
1779	+50.673	73	1774-1787	–	117.676	82	–	8.405 47

Skýringar við töflu 10.2.

Í meðaltali tímabila hefur árinu 1788 verið bætt við árið 1787. Tímabilið 1774-1778 telst vera fimm ár, tímabilið 1774-1782 níu ár og tímabilið 1774-1787 fjórtán ár.

Í útreiknuðum hagnaði tímabilsins 1760-1764 (fjögur ár) hefur leiga til konungs ekki verið dregin frá og þyrfti því að lækka tölu þessa um 28.000 rd. að minnsta kosti til þess að hún verði sambærileg við aðrar tölur í töflunni.

Heimildir:

Töflur 7.1, 8.1, 8.2 og 9.1.

TAFLA 10.3.

Afkoma einokunarverslunarinnar í ríkisdöllum eftir vöruflokkum.

	Fisk- afurðir	Slátur- afurðir	Ullar- vörur	Alls
1625	+25.837	– 2.333	– 4.615	+18.889
1655	+15.499	– 1.460	– 5.882	+ 8.157
Meðaltöl ár hvert:				
1743-1746	+20.301	+12.979	–10.663	+22.617
1764-1774	+19.330	+13.357	–28.748	+ 3.939
1774-1783	+57.445	+ 949	–23.541	+34.853

Skýringar við töflu 10.3.

Bókhaldsár breyttust nokkuð, þannig var tímabilið 1774-1783 alls 10 ár, sbr. töflu 9.1. Skilgreiningu á „ýmsum vörum“ er að finna í töflu 2.4, skýringargrein 22.

Tölurnar byggjast á útreikningum, þar sem um var að ræða þrenns konar þekktar stærðir fyrir hvert tímabil:

1. Afkoma (hagnaður eða tap) verslunarinnar. Heimildir um afkomuna á 17. öld er að finna í riti Skúla Magnússonar árið 1786 og á 18. öld í töflu 10.2 hér að framan.
2. Verðmæti útflutningsins erlendis, sem samsvaraði heildartekjum verslunarinnar hverju sinni. Heimildir eru þær sömu og stuðst var við í gerð töflu 3.2 hér að framan.
3. Skipting útflutningsverðmætis eftir vöruflokkum bæði við kaup á Íslandi og við sölu erlendis, sbr. töflu 3.2.

Frá heildartekjum (útflutningsverðmæti erlendis), lið 2, var dreginn hagnaður, liður 1. Útkoman var áætlaður heildarkostnaður verslunarinnar.

Heildartekjum verslunarinnar var skipt milli fiskafurða, sláturafurða og ullarafurða í sömu hlutföllum og eru í töflu 3.2 hér að framan.

Áætluðum heildarkostnaði verslunarinnar var skipt milli vöruflokkanna þriggja eftir sömu hlutföllum og eru í töflu 3.2 um skiptingu þeirra eftir kaupverðmæti. *Hér er gengið út frá því, að hlutfallslegur dreifingarkostnaður hvers vöruflokks hafi verið sá sami og hlutfallskostnaður hans var við vörukaupin á Íslandi.*

Áætlaður kostnaður við sölu hvers vöruflokks var þessu næst dreginn frá áætluðum tekjum hvers vöruflokks og þannig var reiknuð út afkoma verslunarinnar eftir vöruflokkum. Tafla 10.4 er dæmi um útreikning þennan.

Draga má í efa réttmæti þess að skipta dreifingarkostnaði á sama hátt og innkaupskostnaði milli vöruflokkanna. Þannig keyptu kaupmenn flestar fisk- og ullarafurðir fullunnar, en hins vegar keyptu þeir dýrin á fæti og sáu síðan sjálfir um slátrun og afurðavinnslu. Flutningskostnaður fisk- og sláturafurða var hærri en ullarafurða. Því virðist ljóst að hagnaður af sölu sláturafurða hefur verið minni en fram kemur í töflum 10.3 og 10.4 og tapid af sölu ullarafurða hefur verið minna. Skýringarnar tvær, um fullunna vöru og flutningskostnað, vega hvor aðra upp þegar um fiskafurðir var að ræða og því er sennilegt, að hlutfallsverð þeirra hafi verið rétt metið í töflum 10.3 og 10.4.

TAFLA 10.4.

Afkoma einokunarverslunarinnar í ríkisdöllum eftir vöruflokkum
tímabilið 1774–1783

Meðaltal ár hvert.

Um er að ræða 10 sumarkauptíðir. Hagnaður var að meðaltali ár hvert 34.853 rd.
Heildartekjur voru 262.196 ríkisdalir að meðaltali ár hvert.

	Heildartekjur	Áætluð heildar- útgjöld	Mismunur
Fiskafurðir	192.714	135.269	+ 57.445
Sláturafurðir	25.957	25.008	+ 949
Ullarvörur og ýmsar vörur	43.525	67.066	– 23.541
Alls	262.196	227.343	+ 34.853

Heimildir og skýringar:

Sjá töflu 10.3.

11. FRAMFARAVIDLEITNI, VERSLUNARDEILUR OG SAGNRITUN.

11.1. INNRÉTTINGARNAR.

Athyglisverðasta nýjungin í atvinnulífi Íslands á 18. öld voru Innréttungarnar svonefndu.¹ Þær samanstóðu af verksmiðjum, sem byggðar voru á Íslandi á áratugnum 1750-1760, þær voru aðallega staðsettar í Reykjavík og hýstu einkum vefnaðar- og ullariðnað. Ýmsar aðrar stofnanir tengdust Innréttungunum, t.d. var rekstur tveggja þilskipa hluti fjármálastjórnar stofnananna.

Innréttungarnar voru ekki þýðingarmikil stærð í íslenska hagkerfinu. Hámarksfjöldi þess fólks, sem samtímis vann í stofnununum, virðist hafa verið minna en eitt hundrað. Aðalfrumkvöðull þessa framtaks (Skúli Magnússon) taldi að æskilegasta hámarkið, sem ynni í verksmiðjunum, væri 150 manns, en þeim fjölda var aldrei náð.² Alls voru um 34.500 verkfærir menn á Íslandi árið 1703 og sennilega hafa þeir verið færri en sem þessu nam á seinni helmingi aldarinnar.³ Heildarútgjöld allra stofnananna þegar starfsemi þeirra var í hámarki, á árunum 1752-1759, nam alls 93.526 ríkisdöllum eða að meðaltali ár hvert 11.691 ríkisdöllum.⁴ Þetta var minna en 10% af verðmæti íslensks útflutnings á sama tímabili, þrátt fyrir þá staðreynd að verðmæti út-

1. Sagnfræðilegar rannsóknir á Innréttungunum hafa verið þó nokkrar og sumar eru í gangi ennþá. Jón Aðils skrifaði talsvert um stofnanirnar 1911 og 1919, sjá ennfreður Lýð Björnsson 1974 og Gísli Ágúst Gunnlaugsson 1982 og 1985 (sbr. bókaskrá). Umfang og eðli þessara rannsókna er slíkt, að ég hef ekki talið mig þurfa að rannsaka hagsögu Innréttunganna í smáatriðum eftir frumheimildum og í staðinn styðst ég fyrst og fremst við ritverk annarra um þær. Aðaltilgangur þessa kafla er að rannsaka sérstaklega ákveðna þætti í starfsemi Innréttunganna, sem nauðsynlegt er að kanna í samhengi við sögu einokunarverslunarinnar.

2. Lýður Björnsson 1974, bls. 132-133.

3. Vinnufærir einstaklingar eru hér aldurshópurinn 15-64 ára.

4. Jón Aðils 1911, bls. 114.

flutningsins var þá miklu lægra en bæði fyrr og síðar. Í venjulegu árferði hefði heildarframleiðsluverðmæti Innréttinganna numið um 5% heildarverðmætis útflutningsins. Eftir 1759 fór hagrænt gildi Innréttinganna að hnigna, hvort sem þær eru skoðaðar einar sér eða í hlutfalli við aðra efnahagsþætti.

Mikilvægi þessara stofnana er samt sem áður ekki mælt eftir stærð þeirra í hagkerfinu. Líkt og iðnstofnanir í öðrum löndum, sem urðu til í anda merkantílismans (kaupskaparstefnunnar), voru Innréttingarnar í reynd nokkurs konar iðnskólar og þær örvuðu þéttbýlismyndun; þær sköpuðu Reykjavík, sem var fyrsta bæjarfélagið í landinu. Þótt Innréttingarnar liðu endanlega undir lok í upphafi 19. aldar, hélt bæjarfélagið, sem þær höfðu skapað, áfram að stækka og á þann hátt að gerbreyta íslensku samfélagi. Stjórn landsins færðist úr dreifbýli og frá Kaupmannahöfn til Reykjavíkur.

Konungur útvegaði mestallt stofnfjármagn Innréttinganna.⁵ Alls lét hann Innréttingarnar fá 61.097 ríkisdali á sex ára tímabili.⁶ Tillag hluthafanna, sem allir voru íslenskir embættismenn, var alls 3100 ríkisdalir, og 1760-1764 greiddu Íslendingarnir til viðbótar 3.150 ríkisdali.⁷ Alls var tillag Íslendinganna til Innréttinganna þannig 6.250 ríkisdalir.

Rekstur Innréttinganna hafði talsvert tap í för með sér, en engar heimildir eru til um það, að konungur hafi veitt Innréttingunum viðbótarstyrki vegna tapsins. Því virðist mega álykta, að stofnfjármagnið, sem konungur útvegaði, hafi verið eini stuðningur hans við fyrirtækið. Meðan stofnfjármagnið var greitt á árunum 1752-1757 voru tekjur konungs af einokunarversluninni alls 94.084 ríkisdalir. Þannig

5. Stuðningur krúnunnar við klæðaverksmiðjur á Íslandi var í góðu samræmi við þá almennu efnahagsstefnu, sem þá var við lýði í Evrópu, eins og vikið verður að síðast í þessum kafla.

6. Lýður Björnsson 1974, bls. 124. Samkvæmt upplýsingum Rybergs 1761 var heildarupphæðin, sem konungur hafði þá greitt Innréttingunum, nokkru hærri eða 75.000 ríkisdalir. (AA Rasch 1964, bls. 75). Engar upplýsingar eru um það hvernig Ryberg komst að þessari niðurstöðu og hann hafði skýlaust rangt fyrir sér einu sinni; í mati sínu á framlagi Íslendinga til stofnfjármagns Innréttinganna taldi hann það hafa verið miklu lægra en raun var á. Sagnfræðingurinn og stjórnmalamaðurinn, Jón Sigurðsson, taldi 1862 að heildarstuðningur konungs við Innréttingarnar á 18. öld hafi alls numið 100.000 ríkisdöllum. (Ný félagsrit XXII, bls. 51).

7. Lýður Björnsson 1974.

fékk hann á þessum árum 32.987 ríkisdölum meira í tekjur af einokunarversluninni en hann gaf í styrki til Innréttinganna. En fjármagnið til Innréttinganna var eini mikilvægi fjárhagsstuðningurinn, sem konungur veitti Íslendingum fyrir 1774. Þessa staðreynd ber að hafa í huga með tilliti til þess hve miklar tekjur konungur hafði af Íslandsversluninni á 17. og 18. öld.

Talið hefur verið að tap Innréttinganna 1752-1764 hafi verið 16.007 ríkisdalir,⁸ en þá hafði ekki verið reiknað með tapi þeirra vegna þilskipaútgerðarinnar og kostnaðinum við umbætur í landbúnaði. Augljóst er að tap þetta gekk mjög á stofnfjármagn Innréttinganna. Samt sem áður var verðmæti Innréttinganna metið á 25.000 ríkisdali árið 1763, þegar það var ákveðið að Almenna Verslunarfélagið skyldi yfirtaka þær samtímis því sem það tók við einokunarversluninni. Með þessari yfirtöku endaði saga Innréttinganna sem sjálfstæðs fyrirtækis.⁹

Almenna Verslunarfélagið greiddi kaup Innréttinganna með 50 hlutabréfum í félaginu, en hvert þeirra var metið á 500 ríkisdali. Með þessum kaupum voru þannig ýmsir íslenskir hefðarmenn, sýslumenn og lærðir menn kirkjunnar, allt í einu orðnir eigendur hlutabréfa í verslunarfélagi, sem staðsett var í Kaupmannahöfn og sem þeir höfðu engin áhrif á þegar allt kom til alls. (Alls voru hlutabréf í Almenna Verslunarfélaginu 1000 á þessum tíma).

Íslensku hefðarmennirnir höfðu aldrei ætlað sér að taka þátt í utanríkisverslun og voru engan veginn reiðubúnir að mæta þeim skyldum, sem eign hlutabréfanna setti á herðar þeim. Aðalfundur félagsins ákvað í apríl 1765 að hækka verðmæti hvers hlutabréfs um 100 ríkisdali, þetta var í raun og veru krafa um að hver hluthafi skyldi borga 100 ríkisdali fyrir hvert bréf sem hann átti.¹⁰ Þessi samþykkt skapaði verulegan trúnaðarþrest milli íslensku hluthafanna og Almenna Verslunarfélagsins. Íslendingarnir töldu verðhækkun hlutabréfanna ekkert vera annað en nýjan erlendan skatt og þeir sameinuðust um að neita að borga hann.¹¹ Af þessu urðu miklar deilur og það er vafalaust engin tilviljun, að skömmu eftir að Íslendingarnir neituðu að borga

8. Sama heimild bls. 128.

9. Sama heimild bls. 124.

10. Jón Aðils 1911, bls. 167.

11. Sama heimild bls. 167-174.

viðbótarverðið fyrir hlutabréfin fór Almenna Verslunarfélagið að gera ráðstafanir til að draga úr rekstri Innréttinganna, jafnvel að leggja þær niður. Þegar allt kom til alls var tap á þeim.

Sérstök rannsóknarnefnd kvað upp þann úrskurð, að Íslendingarnir ættu að borga þá 5000 ríkisdali, sem krafist var af þeim, og þegar greiðslan var ekki innt af hendi voru 22 hlutabréf í eigu Íslendinganna seld á uppboði í Kaupmannahöfn til að standa straum af henni. Fjöldi bréfanna sýnir, að raunverulegt verðmæti hvers hlutabréfs var þá 227 ríkisdalir, en ekki 500 eins og Verslunarfélagið hélt sjálft fram.

Árið 1774 keypti konungur Almenna Verslunarfélagið fyrir 300.000 ríkisdali.¹² Innréttingarnar voru innifaldar í kaupunum.¹³ Eftir því sem Almenna Verslunarfélagið hélt sjálft fram, þá tapaði það vegna Innréttinganna 40.000 ríkisdölum á tímabilinu 1765-1774.¹⁴ En öllum upplýsingum félagsins verður að taka með varúð og gildir það einnig með þessar. Samkvæmt annarri heimild var tapið af klæðavefnaðinum alls 22.462 ríkisdalir tímabilið 1764-1774.¹⁵ Bera þarf þessar tölur saman við heildarhagnað félagsins af starfsemi þess á Íslandi tímabilið 1764-1774, en Innréttingarnar voru hluti þeirrar starfsemi. Hagnaður nam þá, alls 39.390 ríkisdölum og var þá að sjálfsögðu búið að draga frá tapið vegna Innréttinganna.¹⁶

Saga Innréttinganna eftir 1774 er saga hægfara hnignunar. Vefnaðariðnaðurinn var rekinn með tapi, en það var alls ekki geigvænlegt.¹⁷

Innréttingarnar voru í eign krúnunnar til ársins 1799, þegar þær voru seldar einkaaðila fyrir 2.604 ríkisdali.¹⁸ Starfsemin hætti fyrst

12. Verðgildi hvers hlutabréfs var samkvæmt þessum kaupum 300 ríkisdalir, en opinbera matið var 600 ríkisdalir.

13. Eftir langvinnar deilur náðist samkomulag milli íslensku hluthafanna og kaupanda verslunarfélagsins (konungs) um greiðsluna fyrir Innréttingarnar. Konungur samþykkti að greiða íslensku „hluthöfunum“ næstum því 15.000 ríkisdali. Þannig komust þeir að betri kjörum en almennir hluthafar verslunarfélagsins höfðu fengið fimm árum fyrr. Að sjálfsögðu var Skúli Magnússon stærsti hluthafinn meðal Íslendinga og þessi greiðslusamningur 1779 var fyrst og fremst gerður fyrir tilverknað hans.

14. Lovsamling for Island bindi 4, bls. 73.

15. Jón Aðils 1911, bls. 205.

16. Sjá töflu 8.3 og meðfylgjandi texta.

17. Árlegt meðaltap klæðaverksmiðjanna í Reykjavík 1774-1784 var 1.290 ríkisdalir. (Jón Aðils 1911, bls. 209).

18. Lýður Björnsson 1974, bls. 136.

veturinn 1802-1803 eða tæpum 16 árum eftir lok einokunarverslunarinnar.

Skúli Magnússon taldi, að margar ólíkar aðstæður hefðu valdið erfiðleikum Innréttinganna. Veðurfarið var slæmt, fjárkláðinn gerði það að verkum, að um skeið var útilokað að fá hráefni fyrir klæðaiðnaðinn á Íslandi, Íslendingar voru áhugalausir um hag Innréttinganna og einokunarkaupmennirnir voru þeim andsnúnir. Lýður Björnsson hefur nýlega komið fram með nýja skýringu á því hvernig fór: Fyrirtækið var of stórt miðað við tiltæka markaðsmöguleika.¹⁹

Í flestum Evrópulöndum á 18. öld komu stjórnvöld á laggirnar vefnaðariðnaði og yfirleitt lognaðist hann út af eftir tiltölulega skamman tíma. Fyrirnefnd skýring um of mikla stærð fyrirtækis miðað við markaðsmöguleika hefur oft verið gefin á því hvers vegna þannig fór: Merkantilistarnir sniðgengu lögmál markaðarins og möguleikarnir til að selja klæðin voru litlir vegna þess að flest heimili framleiddu sín eigin klæði. Þekktur sagnfræðingur hefur lýst aðstæðunum þannig: „...nýjungarnar (í evrópskum vefnaðariðnaði) voru í hróplegri andstöðu við ríkjandi hagkerfi og félagslegt umhverfi“.²⁰

Þessi lýsing getur átt prýðilega við klæðaiðnaðinn á Íslandi á 18. öld. Sú staðreynd, að iðnaður þessi var ekki í neinu samhengi við iðnaðarþróun á Íslandi síðar meir, er í góðu samræmi við það sem gerðist í öðrum löndum, til dæmis í Danmörku og Svíþjóð.²¹ En eins og skýrt var frá fyrir í þessum kafla voru örlög Innréttinganna ekki eini mælikvarðinn á það hversu mikilvægar stofnanir þær í raun og veru voru.

11.2. VERSLUNARDEILAN 1770-1771.

Árið 1770 var skipuð í Kaupmannahöfn þriggja manna nefnd með það hlutverk að rannsaka næstum allt, sem mikilvægt gat talist í atvinnulífi og stjórnarfari Íslands. Hefur hún verið kölluð Lands-

19. Sama heimild bls. 137.

20. Supple, Barry: The State and the Industrial Revolution 1700-1914, bls. 313.

21. Ole Feldbæk 1974, bls. 199-202, hefur skrifað góða samantekt um tilraunir Dana til iðnvæðingar á 18. öld. Hecksher 1941/1957 og Nyström 1955 hafa báðir fjallað um „iðnvæðingu“ Svía á 18. öld. Verk Heckshers einkennist af fremur einhliða fordæmingu á klæðaverksmiðjum merkantilistanna en lýsing Nyströms er fremur alhliða könnun á viðfangsefninu.

nefndin. Hún dvaldist á Íslandi í eitt ár og safnaði upplýsingum. Þær voru stundum í formi svara við spurningum, sem nefndin hafði komið á framfæri.²²

Miklar heimildir um starfsemi nefndarinnar hafa varðveist og hluti þeirra hefur verið gefinn út á prenti.²³ Ég mun hér aðeins fjalla um einn þátt í starfi nefndarinnar: Skýrslur embættismanna um utanríkisverslun. Mismunandi sjónarmið þeirra sýna mjög vel andstæðurnar, sem voru milli fornra og hefðbundinna siða í landinu annars vegar og hugmynda um breytingar og framfarir í atvinnu- og verslunarmálum hins vegar.²⁴

Meðal skjala Landsnefndarinnar er að finna frumvarp eftir Skúla Magnússon um róttækar breytingar á verslunarháttum Íslendinga. Hét það „áætlun og lýsing á því hvernig Ísland getur notið sinnar friðhöndlunar, til mikils hagræðis fyrir íbúana og konungi til aukinna tekna“.²⁵ Þessi voru helstu atriðin í frumvarpinu.²⁶ Tíu duglegum kaupmönnum frá Danmörku, Noregi, Slésvík, Holstein og Hollandi yrði gefinn kostur á að flytjast til Íslands. Fyrstu tíu árin skyldu þeir undanþegnir öllum sköttum og álögum nema tolli. Íslendingar skyldu sitja fyrir öðrum í starfi hjá kaupmönnum og í alla staði styðja þá. Í stað fastrar verslunarleigu skyldu koma tollar og ítarlegt skjal um tilhögun tollheimtunnar fylgdi með frumvarpinu. Samkvæmt því jukust konungstekjur á landinu við breytinguna. Stofnsett skyldu á Íslandi embætti tíu tollþjóna og æðsta embættisstjórn landsins skyldi styrkt með því að láta stiftamtmanninn sitja á Íslandi í stað Kaupmannahafnar og amtmönnum fjölgað úr einum í tvo.

22. Ítarlegar upplýsingar um starf Landsnefndarinnar fyrri er að finna í doktorsritgerð Haralds Gustafssons 1985. (Gustafsson 1985:2 (sbr. ritskrá), bls. 102-169).

23. Landsnefndin I og II, 1958-1961 (sbr. ritskrá).

24. Vegna takmarkaðs tíma og rýmis verður í kafla þessum nær eingöngu studd við prentuðu heimildirnar.

25. Það eintak skjalsins, sem hér er notað, er í Rentukammersafni Þjóðskjalasafnsins. Eintak þetta er með rithönd Skúla Magnússonar og var dagsett 3.mars 1770. Gamla flokkunarnúmer þess var A34 nr. 37. Jón Jónsson Aðils birti næstum orðrétt mismunandi eintök þessa skjals í öllum verslunarsöguritum sínum. (Jón Aðils 1896, bls. 590-592; 1911, bls. 232-234; 1919, bls. 641-643). Það er smávægilegur mismunur í orðfari mismunandi eintaka, en að öðru leyti er sama efni í þeim öllum. Eitt eintakið var samt dagsett árið 1767.

26. Jón Jónsson Aðils 1911 hefur skýrt ítarlega frá tillögum þessum (bls. 232-234).

Generated for anonymous on 2015-02-11 10:44 GMT / <http://hdl.handle.net/2027/coo.31924050878101>
Creative Commons Attribution / http://www.hathitrust.org/access_use#cc-by-3.0

27. Tolla á vörum frá Danaríki átti að innheimta við útskipun vörunnar. Tolla á vörum erlendis frá skyldi innheimta við uppskipun, þ.e. á Íslandi.

landi sýndi hve ólíkar þessar tillögur voru skipulagi dönsku einokunarverslunarinnar.

Tillagan um að komið yrði á fót á Íslandi nýrri stétt embættismanna, sem tækju að sér að innheimta mikilvægasta hluta konungsteknanna af landinu, samhliða því sem miðstýring landsins yrði styrkt, var í reynd tilræði við hið forna lénskerfi íslenskra sýslumanna og klausturhaldara; kæmist hugmyndin í framkvæmd var óhjákvæmilegt að vald léns herranna setti niður. Þegar allt frumvarp Skúla er skoðað í samhengi, hugmyndir um mjög sterkt innlent kaupmannaval, þéttbýlismyndun og nýja embættismannastétt, er ljóst að Skúli hafði ekkert minna í huga en að gjörbylta ríkjandi samfélagsskipan landeignaréttar og lénsveldis. Stuðningur konungs skyldi fenginn með því að lofa honum bæði auknum tekjum af landinu og auknum völdum í því. Ekki veitti af stuðningi konungs við tillögurnar, þar sem þær gengu bæði gegn hagsmunum borgara Kaupmannahafnar og hefðbundnum réttindum ríkra Íslendinga. Skúli vildi þannig koma á róttækum breytingum með aðstoð einvaldskonungs og allt var þetta í góðu samræmi við gamlar hugmyndir kaupskaparstefnunnar og þá einkum kameralismans.²⁸ Frumvarp Skúla gekk miklu lengra í öllum breytingum í verslunarháttum en afnám einokunarverslunarinnar 1787 hafði í för með sér.

Landsnefndin bað helstu íslensku embættismennina að láta í ljós álit sitt um innleiðingu „fríhöndlunar“ í landinu. (Þessir embættismenn voru sýslumennirnir, alls 21 að tölu, biskuparnir tveir, lögmennirnir tveir og amtmaðurinn). Í bréfi Landsnefndarinnar um „fríhöndlunarmálið“ var ekkert sérstaklega minnst á frumvarp Skúla í þessu samhengi,²⁹ en þetta gerði mörgum embættismönnum kleift að svara ekki nema hluta þess, sem frumvarpið fjallaði um. Ljóst er þó af svörum sumra embættismannanna að frumvarp Skúla hafði fylgt bréfinu, enda hafði Landsnefndinni verið falið að rannsaka hvort það væri framkvæmanlegt.³⁰

Flestir embættismennirnir töldu sig vera fylgismenn frjálsrar verslunar í grundvallaratriðum, en yfirleitt sáu þeir enga möguleika til að

28. Kameralisminn var upplýst kaupskaparstefna „menntaðra einvalda“ á 18. öld. Fjallað hefur verið um kameralismann í kafla 9.1 hér að framan.

29. Landsnefndin II, bls. 9.

30. Sjá formálann að bókinni Landsnefndin I, bls. 14.

hrinda henni í framkvæmd. Þetta jafngilti að sjálfsögðu stuðningi við einokunarverslunina í reynd, þótt aðeins tveir þeirra lýstu sig ánægða með þáverandi verslunarfyrirkomulag.³¹

Þrír embættismenn lýstu yfir skýlausum stuðningi við fríhöndlunarhugmyndir Skúla Magnússonar.³²

Stór hópur embættismannanna studdi aðra breytingartillögu, sem augsýnilega var sett fram sem valkostur gegn tillögu Skúla Magnússonar. Höfundur þeirrar tillögu var amtmaðurinn, Ólafur Stefánsson, sem þannig var í reynd nokkurs konar „flokksleiðtogi“ íhaldsamra embættismanna, enda var hann æðstur þeirra. En andstaðan við frumvarp Skúla Magnússonar var að sjálfsögðu fyrst og fremst svar gamalgróinna yfirstétta í forna landbúnaðarsamfélaginu. Pétur Þorsteinsson, sýslumaður í Múlaþingi, var eins og aðrir stuðningsmaður fríhöndlunar „í grundvallaratriðum“, en hann var andvígur stofnun þéttbýliskjarna, þar sem slíkt gæti valdið dýrtíð á matvörum vegna vaxandi eftirspurnar.³³ Þorsteinn Magnússon, sýslumaður í Rangárvallasýslu, skrifaði: „Ísland getur ekki haft fríhöndlun með þátttöku allra þjóða svo lengi sem engar varnir eru skipulagðar í landinu gegn hræðilegum sköðum erlendis frá“.³⁴ Jón Benediktsson, sýslumaður í Þingeyjarsýslu, taldi að í fríhöndlun myndu kaupmenn aðeins sækja heim fiskihafnirnar á sunnanlands og vestan þannig að siglingar til Norðurlandshafna myndu leggjast niður.³⁵ Þessi ótti sýslumanns Þingeyinga var mjög ríkur meðal margra Íslendinga: Í augum þeirra var erfitt að tryggja öruggar siglingar til sláturhafna öðru vísi en með einokunarfyrirkomulagi.³⁶

Bjarni Halldórsson, sýslumaður Húnavatnssýslu, var annar

31. Hér var um að ræða Finn Jónsson biskup og Bjarna Halldórsson sýslumann, sem báðir voru miklir lærdómsmenn.

32. Tvo þessara þriggja er að finna í prentuðu heimildinni, sem hér er stuðst við, en þeir voru Hans Wium og Jón Arnórsson, báðir sýslumenn í Múlasýslu. (Landsnefndin II, bls. 268, 279-281). Skýrsla þess þriðja, Magnúsar Ketilssonar, sýslumanns Dala-sýslu, er ekki að finna þar og er stuðst við upplýsingar honum viðvíkjandi í bók Jóns Aðils 1919, bls. 646.

33. Landsnefndin II, bls 221.

34. Sama heimild, bls. 26.

35. Sama heimild, bls. 203.

36. Sjá til dæmis Landsnefndin I: Álit Ólafs Stefánssonar (á bls. 219) og Bjarna Halldórssonar (á bls. 256).

tveggja þeirra embættismanna sem voru ánægðir með þáverandi verslunarfyrirkomulag. Hann taldi landa sína vera allt of ósiðaða og þekkingarsnauða til að reka utanríkisverslun og fara með peningaviðskipti.³⁷ Hann taldi einnig, að ekki væri hægt að koma á breytingum á atvinnuháttum Íslendinga vegna fólkskulu.³⁸ Þar að auki taldi hann breytingar vera óæskilegar: Hann óskaði „einskis fremur en að landið mætti hafa áfram sín gömlu lög, sína gömlu siði og sinn sérstaka rétt og viðhalda fátækt sinni án frekari útgjalda, byrða og þyngsla“.³⁹

Þessi íhaldsami heiðursmaður útvegaði amtmanninum, Ólafi Stefánssyni, ýmis gildustu rök hans gegn frumvarpi Skúla Magnússonar um „frihöndlun“.⁴⁰ Andmælum Ólafs gegn frumvarpi Skúla⁴¹ má skipta í tvennt: Annars vegar var um grundvallarsjónarmið að ræða: Ólafur var andvígur samfélagssýn og markmiðum Skúla. Hins vegar taldi hann frumvarpið vera óframkvæmanlegt.

Það er erfitt að meta síðara atriðið í gagnrýni Ólafs, þar sem aldrei reyndi á hagnýtisgildi tillagna Skúla. Það má samt ganga úr skugga um hvort gagnrýni Ólafs á tollaútreikninga Skúla hafi verið réttmæt, því að reikningar Skúla byggðust á áætluðu magni útflutnings og innflutnings og við vitum hvert það var fyrir tímabilið 1764-1773.⁴²

Skúli taldi, að 5.000 kjöttunnur yrðu fluttar út árlega.⁴³ Ólafur taldi hins vegar að útflutningur þessi yrði ekki meiri en 1.000 tonnur árlega.⁴⁴ Raunverulegur kjötútflutningur tímabilsins 1764-1773 voru 3223 tonnur að meðaltali hvert ár.⁴⁵ Skúli áætlaði að 20.000 gæruvöndlar yrðu fluttir út ár hvert; þessa tölu taldi Ólafur vera fimm

37. Landsnefndin II, bls. 175.

38. Sama heimild, bls. 178.

39. Sama heimild, bls. 179.

40. Sjá athugasemd ritstjóra bókarinnar Landsnefndin II, bls. 163. Bjarni Halldórsson sýslumaður var höfundur viðauka nr. 3 með skýrslu Ólafs Stefánssonar til Landsnefndarinnar. (Landsnefndin I, bls. 252-256).

41. Landsnefndin I, bls. 217-222.

42. Upplýsingar um útflutninginn má finna í ritverki Skúla Magnússonar 1786/1944 (sbr. ritskrá), bls. 108-126.

43. Sbr. skýringargrein nr. 25 hér að ofan.

44. Landsnefndin I, bls. 217.

45. Skúli Magnússon 1786/1944, bls. 108-126.

MYND 11.2.

Otto Thott 1703–1785. Lénsgreifi og ráðherra.

Heimild: Danmarks historiens blå bog.

Otto Thott var meðal völdugustu embættismanna Danakonungs og réði miklu um fjármál og atvinnumál ríkisins í hálföld. (U.þ.b. 1734–1784). Hann var stuðningsmaður margskyns framfaraviðleitni á Íslandi og Skúli Magnússon var lengi nánasti starfsmaður hans hér á landi. Otto Thott var einnig mikill lærdómsmaður og frægur bókasafnari.

sinum of háa. Tímabilið 1764–1773 var gæruútflutningur að meðaltali ár hvert 12.689 vöndlar.⁴⁶

Skúli Magnússon var þannig augsýnilega of bjartsýnn í áætlunum sínum um útflutning kjötafurða. Hann var hins vegar of svartsýnn um útflutning fiskafurða. Hann gerði ráð fyrir því, að flutt væru að meðaltali 6.800 skippund skreiðar og saltfisks frá landinu ár hvert, en raunverulegur útflutningur nam 8.120 skippundum. Ef við leggjum saman verðmæti alls útflutnings kemur í ljós, að Skúli ofmat tolltekjur konungs í framtíðinni um 121 ríkisdal, sem er 0.4% áætlunar hans um þessar tolltekjur.⁴⁷

Útflutningsskýrslur styðja þannig áætlanir Skúla Magnússonar um tolltekjur krúnunnar og hrekja andmæli Ólafs Stefánssonar gegn þessum áætlunum.

Meginandmæli Ólafs Stefánssonar gegn verslunarfrumvarpi Skúla Magnússonar voru mörg þau sömu og aðrir embættismenn höfðu fram að færa og minnst hefur verið á hér að framan. Þeim til viðbótar lét hann í ljós ótta um að í friðhöndlunarskipulagi myndu kaupmenn vanrækja siglingar til landsins í harðærum og hann taldi, að ef kaup-

46. Sama heimild.

47. Sjá skýringargreinar 41, 42 og 43 hér að ofan.

menn yrðu staðsettir á Íslandi allt árið gætu þeir sýnt landsmönnum mikinn yfirgang.⁴⁸

Ólafur hafði sem viðauka með skýrslu sinni plagg eitt á íslensku eftir Bjarna Halldórsson sýslumann.⁴⁹ Ekki er hægt að skilja þennan frágangsmáta öðruvísi en sem svo, að Ólafur hafi verið fylgjandi flestum eða öllum efnisatriðum í plaggi Bjarna. Þar lætur Bjarni í ljós þá skoðun, að í fríhöndlun „er audskiled at taxten skal afskaffast“.⁵⁰ Bjarni skrifaði einnig: „ad jslensker giæve sig í þienustu udi Handelens Forretninger være godt, ef það luckadest. Þó siá menn, at það hefur aldrei skied“, enda eigi verslun ekki við skaplyndi Íslendinga sem voru hvektir af sólarleysi og kulda.⁵¹ „Þar fyrer utann er allt of fatt fólk í landenu, svo jarder fást valla bigdar, bændur valla halded búa sýnu“.⁵²

Ólafur Stefánsson kvartaði undan því að verslunarfélögin lokkuðu fólk frá sveitunum til sjávarbyggða „...með því að veita íbúunum verðlaun fyrir hæstan hlut /.../ og fyrir að byggja stærstu bátana...“.⁵³ Í þessari umkvörtun er að finna meginástæðuna fyrir andstöðu margra Íslendinga við verslunarfélögin í kaupmannahöfn, sem kom skýrt fram í tillögum þeirra um breytingar á verslunarfyrirkomulaginu. Verslunarfélögin væru of voldug í íslensku efnahagslífi, hefðu afskipti af atvinnumálum og ógnuðu þannig jafnvægi samfélagshátanna.

Breytingartillögur Ólafs um verslunina⁵⁴ nutu stuðnings margra embættismanna, eins og fyrr hefur verið vikið að. Í þeim var gert ráð fyrir að í stað verslunarfélaga kæmi umdæmaverslun, það er svipað verslunarfyrirkomulag og ríkti 1684-1732. Hver hinna 24 kauphafna yrði boðin út sérstaklega, þó þannig að ein fiskihöfn yrði ávallt boðin út ásamt einni sláturhöfn (til að tryggja siglingar á sláturhöfnina). En

48. Landsnefndin I, bls. 219-220.

49. Sjá skýringargrein nr. 40.

50. Landsnefndin I, bls. 252.

51. Sama heimild, bls. 253.

52. Sama heimild, bls. 254.

53. Sama heimild, bls. 203. Síðar meir fjallaði Ólafur Stefánsson ítarlegar um efni þetta í ritgerð sinni „Um jafnvægi bjargræðisveganna á Íslandi“ sem birtist í Riti Lærdómslistarfélagsins nr. 7, 1786. Í kafla 12.1 í þessari bók er fjallað sérstaklega um andstöðuna við nýjungar.

54. Landsnefndin I, bls. 242-248.

þar sem fiskihafnir voru fleiri en sláturhafnir skyldu tvær fiskihafnir ætlaðar Íslendingum þannig að þeir fengju þjálfun í utanríkisverslun. Eðlilegt leigutímabil væri sex ár.⁵⁵ Íslandsverslunin yrði opin öllum kaupmönnum í Danmörku og Noregi í stað þess að tilheyra aðeins borgurum Kaupmannahafnar líkt og verið hafði, en kaupmönnum utan Danaveldis yrði áfram meinuð öll þátttaka í versluninni.

Ólafur gerði tillögu um sérstök „almennings vistabúr“, sem grípa mætti til í harðindum.⁵⁶ Þessi tillaga tengdist verslunarhugmyndum hans.

Nýju skipulagi einokunarverslunar hlutu að fylgja föst verðlags-ákvæði. Afnáam verslunarfélaga hefði haft í för með sér, að samningsstaða kaupmanna hefði veikst, bæði gagnvart Íslendingum og gagnvart viðskiptavinum þeirra erlendis. Það hefði einnig stöðvað að mestu eða öllu leyti allar tilraunir kaupmanna til að byggja upp atvinnuvegi Íslands með fiskveiðiverðlaunum og öðrum aðgerðum, sem kröfðust framtaks völdugs aðila. Tillagan um umdæmaverslun var íhaldshugmyndin um besta verslunarfyrirkomulagið í landinu: Áhrif utanríkisverslunar á íslenska atvinnuvegi ættu að vera sem minnst, samtímis því sem siglingar til allra hafna landsins væru tryggðar. Verslunin átti að sjá til þess, að fiskveiðar styrktu landbúnaðinn líkt og verið hafði. En Ólafur Stefánsson var ekki skammsýnn afturhaldsmaður og hann vissi, að breytinga var þörf. Því gerði hann tillögur um þátttöku Norðmanna og Íslendinga í utanríkisversluninni.

55. Í upphafi umdæmaverslunarinnar árið 1684 voru fiskihafnir og sláturhafnir leigðar saman; kaupmönnum, sem leigðu fiskihöfn, var yfirleitt gert að skyldu að leigja einnig sláturhöfn. (Lovsamling for Island = LI, bindi 1, bls. 412-413). Þessum sið var haldið áfram í uppboðum verslunarhafnanna 1689 og 1694. (LI bindi 1, bls. 481 og 515). En í uppboðinu 1706 var hver höfn leigð út sérstaklega (LI, bindi 1, bls. 637-638) og þessu skipulagi var haldið áfram við uppboðið 1712 (LI, bindi 1, bls. 678-679). Í kauphafnauppboðinu 1715 voru 5 af 9 sláturhöfnum leigðar með fiskihöfnum (LI, bindi 1, bls. 701-702) og þessi siður var endurtekinn í hafnauppboðunum 1721, 1723 og 1730. (LI, bindi 2, bls. 24-25, 43-44, 115-116). Eins og sjá má af fyrrgreindri lýsingu var venjulegast á tíma umdæmaverslunarinnar að leigja hafnirnar til 6 ára, að undanteknu 10 ára tímabili 1696-1705 og þriggja ára tímabili 1721-1723. Á öðru þriggja ára tímabili, 1712-1714, voru leiguskilmálarnir frá 1706 einfaldlega endurnýjaðir.

56. Landsnefndin I, bls. 238-242. Tengdasonur Ólafs, Hannes Finnsson biskup, kom einnig fram með þessar hugmyndir í riti sínu, Mannfækkun af hallærum, 1793/1970 (sbr. bókaskrá), bls. 190.

Andstæðurnar í hugmyndafræði þeirra Ólafs Stefánssonar og Skúla Magnússonar komu greinilega fram í verslunardeilunni 1770/1771. Á nítjándu öld voru þeir báðir taldir hafa verið góðir föðurlandsvinir, sem vafalaust var rétt, en þörf íslenskrar þjóðernisstefnu fyrir því að skapa þjóðarsátt um fortíðina var mikil og því var nauðsynlegt að harðar málefnaðeilur þessara tveggja föðurlandsvina á átjándu öld féllu í gleysku. En fleiri ástæður voru til að fjalla sem minnst um þessar deilur. Skúli Magnússon hafði fitjað upp á nýjum hugmyndum, sem komu illa við marga ef ekki flesta forystumenn Íslendinga allt fram á tuttugustu öld. Meðal þeirra ríkti grundvallarheimspeki Ólafs Stefánssonar um jafnvægi bjargræðisveganna, þar sem landbúnaður var sjávarútvegi fremri og þéttbýli var óæskilegt. Ólafur Stefánsson var snjall og gáfaður talsmaður hefðbundinna yfirstétta í landbúnaðarsamfélaginu, en viðhorf þeirra mótuðu samfélagsumræðuna á Íslandi í langan tíma eftir dauða hans. Skúli Magnússon var á margan hátt framandi fugl í íslenskri samfélagsumræðu og breytti hér engu um, að hann kom með margar nytsamar tillögur um bjargræðisvegi landsins. Hann studdi innlenda kaupmannastétt meðan engin slík stétt var til. Hann studdi þéttbýli meðan engin þéttbýli voru til. Hann sótti stuðning sinn til stjórnarinnar í Kaupmannahöfn, sem tók mark á tillögum hans vegna þess að þær endurómuðu helstu framfarahugmyndirnar, sem þá voru í tísku úti í hinum stóra heimi.

11.3. SAGNRITUN EINOKUNARVERSLUNARINNAR TIL 1919.

Sænski sagnfræðingurinn Harald Gustafsson, sem er sérfræðingur í íslenskri sögu á átjándu öld,⁵⁷ skrifaði 1982-1983 að „þekking okkar á dönsku einokunarversluninni byggist í meginatriðum á bók Jóns Jónssonar Aðils frá 1919 /.../. Síðari tíma rannsóknir (um einokunarverslunina), danskar og íslenskar, hafa takmarkast við afmörkuð skrif um stutt tímabil, hafa byggst á bók Jóns Aðils og ekki skapað nokkra nýja heildarmynd um þróun verslunarinnar“.⁵⁸

57. Sbr. bókaskrá.

58. Harald Gustafsson 1984, bls. 271. Harald bætir við í skýringargrein: „Síðan þetta var skrifað hefur Gísli Gunnarsson í bók sinni *Monopoly Trade and Economic Stagnation* (Lund 1983) skapað nýja heildarmynd af einokunarversluninni og íslenska samfélaginu“ (bls. 298). Síðar hefur Harald hvað eftir annað getið þessarar nýju heildarmyndar, bæði í doktorsritgerð sinni 1985 (Gustafsson 1985:2) og í verkum útgefnum 1986 (sbr. bókaskrá).

Þessi skilgreining Haralds var án efa rétt á þeim tíma, sem hún var rituð. Hér er því aðeins vikið að íslenskri sagnritun um einokunarverslunina fram til 1919. Þar eru tveir sagnfræðingar fremstir, þeir Jón Sigurðsson og Jón Aðils. Með vissum ýkjum má fullyrða, að Jón Aðils hafi byrjað feril sinn í verslunarsögu sem skýlaus andstæðingur þjóðernishyggju Jóns Sigurðssonar en hafi síðan snúist á sveif með henni. Sú þjóðernishyggja, sem sumir telja sig hafa greint í skilgreiningum Jóns Aðils á einokunarversluninni, er að mjög miklu leyti arfur frá Jóni Sigurðssyni.

Ýmsir einstaklingar á átjándu öld gerðu hagfræðilegar úttektir á einokunarversluninni; reyndu að reikna út hagnað hennar og tap og áhrif hennar á íslenskt efnahagslíf. Þar var auðvitað fremstur í flokki Skúli Magnússon, landfógeti, og er í bók þessari víða getið reikninga hans.⁵⁹ Ýmsir Danir gerðu athyglisverðar kannanir á versluninni og ber þar hæst þá tvo menn, sem voru aðalforstjórar Íslensku Konungsverslunarinnar 1774-1787, en þeir voru Hans Christian Bech⁶⁰ (forstjóri 1774-1781) og Carl Pontoppidan⁶¹ (forstjóri 1781-1787). En enginn þessara heiðursmanna sá sig knúinn (eða hafði til þess tækifæri) að gera heildaryfirlit um afkomu verslunarinnar frá einu ári til annars.⁶² Eftir að einokunarverslunin færðist af sviði daglegs efnahagsvanda yfir á svið sögunnar hvarf áhuginn á hag þessarar verslunar lengi vel, eða þangað til sá merki stjórnmalamaður og sagnfræðingur, Jón Sigurðsson, rannsakaði hag einokunarverslunarinnar í þeim tilgangi að notfæra sér niðurstöður rannsóknarinnar í stjórnmalabaráttunni.

Rannsóknarniðurstöður þessar er að finna í séráliti Jón Sigurðssonar í fjárhagsnefnd Íslendinga og Dana, sem starfaði árin 1861-1862 að því að koma á fjárhagslegum aðskilnaði Íslands og Danmerkur. Í sérálitinu gerði Jón miklar kröfur á dönsku stjórnina fyrir hönd íslensku þjóðarinnar; meining hans var sú, að Danir stórskulduðu Ís-

59. Ítarlegustu úttekt Skúla á versluninni er að finna í bók hans 1786/1944 (sbr. bókaskrá), einkum bls. 71-84, 92-95, 102-103 og 107-128.

60. J.S. 37 fol.

61. Pontoppidan 1787-1788, Pontoppidan 1792-1793, sbr. bókaskrá.

62. Þess ber þó að geta, að Skúli Magnússon gerði tilraun til að meta afkomu verslunarinnar fyrir heil tímabil. En Skúli virðist annað hvort ekki alltaf hafa haft nægan aðgang að bókhaldi kaupmanna eða ekki haft tíma til að rannsaka það. Hugmyndir Skúla má finna víða í bók þessari.

lendingum miklar fjárfúlgur vegna alls kyns fjárplógsstarfsemi konungs og danskra kaupmanna á íslensku þjóðinni fyrir á tímum. Fulltrúar Dana í nefndinni gerðu engar tilraunir til að hnekkja eða yfirleitt að ræða tölur Jóns Sigurðssonar um arðrán fyrri ára á þeirri einföldu forsendu, að jafnvel þótt tölurnar væru réttar, væru kröfurnar sannarlega fyrndar: Ekki gæti ríkissjóður núlifandi Dana verið ábyrgur fyrir gamlar syndir konunglegs einveldis, sem gengið væri fyrir ætternisstapann.⁶³

En þótt séráliti Jóns í nefndinni hefði þannig lítil eða engin áhrif haft á ganga mála þar, leikur varla vafi á því, að áróðursgildi þess var mikið. Það var þegar prentað í Nýjum félagsritum árið 1862 og þar gátu Íslendingar séð svart á hvítu, að þeir höfðu ekki verið neinir ómagar á Dönum eða Danakonungi. Þvert á móti hefðu Íslendingar um aldirnar látið mikið fé renna til Danmerkur án þess að fá nokkuð verulegt fé á móti.

Enga efnislega fölsun er að finna í séráliti Jóns, enda bar hann mikla virðingu fyrir sagnfræðilegum staðreyndum. Hins vegar tók hann ekki allar staðreyndir með og sumar niðurstöður hans eru e.t.v. vafasamar. En það er í sjálfu sér athyglisvert, að einokunarverslunin 1602-1787 var ennþá viðkvæmt pólitískt mál árið 1862. Skýringarnar fyrir þessu eru auðfundnar: Verslunarfrelsi var fyrst komið á eftir harða baráttu Jóns Sigurðssonar og fleiri Íslendinga árið 1854 og í einokunarhagnaðinum fólst einmitt sú tekjuöflun Dana á Íslandi, sem Jón sá sérstaka ástæðu til að gagnrýna, nefnilega þá „...stjórnaraðferð, sem höfð hefur verið á Íslandi nú um langan tíma, að hlífa því við beinum skattálögum, en leita alls ábatans óbeinlínis með verzlunar hagnaði ...“⁶⁴

Jón Sigurðsson gaf sér þá forsendu í reikningum sínum, að allar hreinar tekjur einokunarverslunarinnar hafi verið óbein skattlagning á Íslendinga og skipti þá ekki máli hvort hér var um að ræða þá leigu, sem kaupmenn greiddu konungi fyrir einkaleyfin, eða sá hagnaður, sem kaupmenn fengu þegar allur kostnaður, þ.á.m. leigan til konungs, hafði verið greiddur. Að auki mat Jón til hagnaðar Dönum alla þá atvinnu, sem Íslandsverslunin skapaði þeim, „...einokun verzlun-

63. Páll Eggert Ólason 1945-1946, bindi 4, bls. 297-298.

64. Ný félagsrit 1862, bls. 61.

MYND 11.3.
Fiskimenn skipta hlut eftir lendingu.

Heimild: Sjá mynd 2.2.

arinnar er eiginlega, hvort sem maður skoðar hana frá sjónarmiði ríkisins eða Íslands sérilagi, óbeinlínis skattur á Ísland /.../ auk þess, sem Ísland hefur mátt greiða þetta afarháa tollgjald, þá hefir það með varningi sínum útvegað Danmörku, og einkum Kaupmannahöfn, bæði mikla og vissa verzlun og verzlunaraðsókn, mikla og ábatasama atvinnu...“.⁶⁵

Einokunartímabilið taldi Jón Sigurðsson hafa staðið til 1855. „Oss virðist þess vegna, jafnvel þótt vér ekki neitum, að feti var stigið fram í rétta stefnu 1787, að þetta stig hafi ekki verið svo mikið, að það breytti þeirri grundvallarreglu, sem þangað til hafði verið fylgt í stjórn landsins /.../ Ísland var eins og fyr skattgilt undir hina ríkishlutana, og einkum Kaupmannahöfn, með því, hvernig verslun var hagað...“.⁶⁶

Jón Sigurðsson studdist ekki við frumheimildir við mat sitt á hagnaði einokunarkaupmanna heldur við eitt verka Carls Pontoppidans,

65. Sama heimild, bls. 77.

66. Sama heimild, bls. 55-56.

sem að framan var getið.⁶⁷ Tölur þær, sem Jón nefndi, eru allar mjög ónákvæmar, en verst er þó að hann getur aðeins hagnaðarára verslunarinnar og minnst hvergi á tapárin.⁶⁸ Upplýsingar hans um leigutekjur konungs af versluninni voru hins vegar í meginatriðum réttar.⁶⁹ En hvorki tolltekjur konungs af Íslandsversluninni né hagnaður kaupmanna á einokunartímanum var lagður til grundvallar kröfu Jóns Sigurðssonar um að Íslendingum verði endurgreiddur „einokunartollurinn“, sem Jón að sjálfsögðu og vafalaust með réttu taldi að hefði verið við lýði allt til ársins 1855 og hafi því staðið í 254 ár (1602-1855). Hann áætlaði ágóða danskra kaupmanna af Íslandsversluninni árin 1817, 1835, 1845 og 1849.⁷⁰ Þessi hagnaður var 200.000 ríkisbankadalir hvert ár og Jón taldi, að hann hafi verið svipaður hvert ár einokunartímabilsins að meðaltali og hann var á þessum völdu árum nítjándu aldarinnar. Þessa upphæð margfaldaði hann síðan með árafjöldanum (254) og fékk þá svimháa upphæð, eða rösklega 50 milljónir ríkisbankadali. En samkvæmt mati Jóns áttu Íslendingar aðeins að fá réttmæta hlutdeild sína í þessari upphæð, eða sem samsvaraði hlutfalli þeirra í heildarmannfjölda danska ríkisins árið 1860, sem var 1/40 (2,5%). Ýmis framlög konungs til Íslands voru síðan dregin frá þessari „hlutdeild“ til að finna út hverjar ættu að vera raunverulegar endurgreiðslur danska ríkissjóðsins til Íslendinga.⁷¹

Það er auðvitað rétt, að verslunarleigan til konungs var óbeinn skattur á Íslendinga, en hæpið er hins vegar að reikna verslunarhagnaðinn óskiptan sem einokunarskatt. Jafnvel einokunarkaupmenn tóku áhættu, tryggðu landsmönnum vistir og töpuðu stundum á rekstri verslunarinnar. Hæpnust er þó sú aðferð Jóns Sigurðssonar að nota upplýsingar frá 19. öldinni til að meta einokunarskattinn á 17. og 18. öld. Frá sjónarhóli fræðimanns á síðasta fjórðungi 20. aldar virðist eðlilegri og betri leið hafa verið sú, að halda sér aðeins við þekktu stærðirnar, leigutekjur konungs af Íslandsversluninni, draga frá henni framlög konungs til landsins og sleppa síðan deilingunni með

67. Sama heimild, bls. 79.

68. Sama heimild, bls. 80.

69. Sama heimild, bls. 48-49. Eftirgjald konungs á verslunarleigunni 1756-1758 var samt lægra en höfundur taldi.

70. Sama heimild, bls. 81-82.

71. Sama heimild, bls. 82, 91-93.

40. (Heildarkrafan á hendur dönsku stjórninni vegna „einokunar-skattsins“ hefði þá orðið margfalt hærri en sú, sem Jón lagði fram!).

Fyrsta verk Jóns Jónssonar Aðils (1869-1920) um einokunarverslunina, en það kom út árið 1896,⁷² var í öllum meginatriðum meiri háttar vörn fyrir verslun þessa. Hann skrifaði þar m.a.: „Ríkjandi ranghugmundir um íslensku einokunarverslunina stafa aðallega af því, að menn hafa sett fjötur stjórn málaumræðu á efnið og hafa viljað gera sér pólitískan mat úr því /.../ þetta hefur hindrað réttmætan sögulegan skilning á viðfangsefninu“.⁷³

Þegar Jón Aðils skrifaði þetta verk sitt var mjög íhaldsöm stjórn við völd í Danmörku og Jón tjáði henni óbeint hollustu sína í ritverki þessu um einokunarverslunina á Íslandi. Hann skrifaði að hlutverk ríkisstjórna væri ekki að vinna á virkan hátt við að koma á róttækum breytingum. „Náttúruleg staða hlutanna er, að í æðri hugsunum frumherja komi fram nýjar hugmyndir og hugsjónir /.../ síðan munu þær smám saman renna inn í vitund fólksins /.../ áður en stjórnin mun samþykkja þessar hugmyndir“.⁷⁴

Aðalvörn Jóns Aðils fyrir einokunarverslun Kaupmannahafnar á Íslandi fólst í því að benda á, að árin 1770-1771 var allur þorri forystumanna Íslendinga hlynntur áframhaldandi einokunarverslun. Danska stjórnin hafi þá hins vegar verið í ákveðnum fríverslunarþenkingum. Allt þetta er rétt. Af þessum staðreyndum dró Jón Aðils síðan ályktanir, sem voru í góðu samræmi við íhaldssama hugmyndafræði hans: Það hafi verið rétt hjá dönsku stjórninni að þvinga ekki Íslendinga til að samþykkja umbætur á verslunarfyrirkomulaginu. Slíkar breytingar áttu að bíða þangað til flestir eða allir Íslendingar væru sammála því að koma breytingunum í framkvæmd. Meðan almennt samkomulag væri ekki fyrir breytingunum væri það skylda stjórnarinnar að stuðla að varðveislu óbreytts ástands. Jón Aðils rannsakaði ekki neinar félagslegar og efnahagslegar aðstæður í samfélaginu og hann spurði sjálfan sig aldrei þeirrar spurningar hvers vegna margir forystumenn Íslendinga hefðu verið hlynntir áframhaldandi verslunareinokun árin 1770-1771.

Jón Jónsson Aðils kom aftur út til Íslands árið 1899 án háskóla-

72. Sbr. bókaskrá.

73. Jón Jónsson Aðils 1896, bls. 610.

74. Sama heimild, bls. 619.

prófs. Hann fékk lifibrauð sitt að nokkru leyti af árlegum styrkjum frá Alþingi og hann hélt opinbera fyrirlestra þar sem aðgangseyrir var greiddur. Á þessu tímabili efldist íslensk þjóðernisstefna ár frá ári og Jón Aðils varð á vissan hátt fremsti hugmyndafræðingur hennar skömmu eftir aldamótin. Fyrirlestrar hans voru gefnir út í þrem bókum, *Íslenskt þjóðerni* 1903, *Gullöld Íslendinga* 1907 og *Dagrenning* 1910. Jónas Jónsson frá Hriflu skrifaði 1948: „Í þeim þremur vakningarritum, sem birtust frá hendi Jóns Aðils á fyrstu tíu árum 20. aldarinnar fengu hugsjónamennirnir eld, ljóskeið sinna pólitísku drauma“.⁷⁵ Þjóðernisstefnan var yfirlýst markmið þessara rita. Sérstaklega var tekið fram í formála fyrstu bókarinnar, að heill og hamingja íslensku þjóðarinnar væri háð *þjóðernistilfinningunni*.⁷⁶

Talsvert annar tónn var í umfjöllun Jóns Aðils um einokunarverslunina í alþýðufyrirlestrum hans í Reykjavík en í fræðiritgerðinni í Kaupmannahöfn. Í fyrirlestrunum hét einokunarverslunin *verzlunaráránauðin*, mesta „þrældómsok á herðar“ Íslendinga alla tíð. Verslunin „var jafnan illa þokkuð af landsmönnum“, „...ekki var annað sýnna en hún (þ.e. einokunarverslunin) væri eingöngu stofnuð til gróða og hagnaðar fyrir þá (þ.e. kaupmenn), en til örbirgðar og eyðileggingar fyrir landið“. „Afskifti Dana af Íslandi, að svo miklu leyti sem þau koma fram í /.../ verzlunaráránauðinni, voru þannig mjög óheillavænleg fyrir þjóðina“.⁷⁷

Jafnhliða þjóðernislegu vakningarstarfseminni gaf Jón Aðils sér tíma til að sinna fræðilegum rannsóknum. Merkilega athugasemd um réttindi leiguliða á 18. öld er þannig að finna á bakhlið reiknings fyrir barnastígvél, en skjal þetta ásamt öðrum handritum Jóns er að finna á Handritadeild Landsbókasafnsins.⁷⁸ Þegar 200 ár voru liðin frá fæðingu Skúla Magnússonar, árið 1911, skrifaði Jón Aðils ævisögu þessarar þjóðhetju.⁷⁹ Hér var um merkilegt brautryðjandaverk að ræða. Þá óbeinu gagnrýni, sem kom fram á Skúla í ritgerðinni um einokunarverslunina 1896, var ekki lengur að finna. Í staðinn var fremur lítið gert úr andstæðingum Skúla í verslunardeilunni 1770/1771. Um mót-

75. Jón Jónsson Aðils: *Gullöld Íslendinga*. Önnur útgáfa, 1948, formáli, bls. XXI.

76. Jón Jónsson Aðils: *Íslenskt þjóðerni*. Önnur útgáfa, 1922, bls. 1-2.

77. Sama heimild, bls. 163-168.

78. Lbs. 2028 4to. Lbs. 2029 4to.

79. Jón Jónsson Aðils 1911, bls. 234-239.

bárur Ólafs Stefánssonar var sagt að „...sumar þeirra eru all stórvægi-
legar og athugaverðar,⁸⁰ en aðrar aftur á móti rýrar og lítilsverð-
ar...“.⁸¹ Almennt um andstöðu embættismannanna sagði Jón Aðils:
„Þeir fengu eigi á móti því borið, að einokunarverzlunin var landinu
til hins mesta hnekkis, en fáir þeirra höfðu nægan kjark til að slíta af
sér öll vanabönd og ráða til fulls verzlunarfrelsis“.⁸²

Helsta rit Jóns Aðils er tvímælalaust *Einokunarverzlun Dana á Ís-
landi 1602-1787*, sem kom út árið 1919, eða ári fyrir dauða hans. Þar
safnaði Jón á einum stað aragrúa þekkingaratriða um einokunarversl-
unina og bókin er fyrst og fremst mikilvægt safnrit sögulegra upp-
lýsinga. Sem fræðirit stendur bókin mjög frammar grein hans um ein-
okunarverslunina 1896. En Jón reyndi aldrei að gera tölfræðilega
könnun á einokunarversluninni og talnanotkun hans var víða áfátt.
Rannsóknir á hagsmunum mismunandi stétta voru honum ávallt
framandi.

Þjóðernisstefna Jóns Aðils kemur fremur óbeint en beint fram í
bókinni um einokunarverslunina, enda forðaðist hann þar sem mest
að kveða upp dóma andstætt því sem hann gerði í bókinni um Skúla
Magnússon 1911 og í vakningarritunum 1903-1910. En titill bókarinn-
ar segir ákveðna sögu: „Einokunarverzlun Dana á Íslandi“. Titill
greinarinnar 1896 var „Danska stjórnin og íslenska einokunarversl-
unin“.

80. Hér á Jón Aðils einkum við athugasemdir Ólafs um tollaáætlun Skúla (sbr. Jón
Aðils 1919, bls. 648). En eins og fram kemur í kafla 11.2 hér að framan hafði Ólafur hér
rangt fyrir sér en Skúli rétt fyrir sér.

81. Jón Jónsson Aðils 1911, bls. 237.

82. Sama heimild, bls. 237-238.

12. EINOKUNARVERSLUNIN OG GAMLIR ÍSLENSKIR SAMFÉLAGSHÆTTIR: KVISTIR Á SAMA MEIÐI.

12.1. HRÆÐSLA VIÐ NÝJUNGAR.

Áhættuhræðsla er algeng meðal allra þjóða, en þó sérstaklega meðal fátækra þjóða. Hér kemur einkum tvennt til. Fátækt fólk býr gjarnan á mörkum hungurdaðans og náttúruöflin skera oft úr um hvort yfir þessi mörk verður farið eða ekki. Þetta fólk telur sig ekki hafa efni á að reyna eitthvað nýtt, sem *hugsanlega* gæti farið illa. Áhættur náttúruaflanna duga því.¹

Í öðru lagi er það algengt með þjóðum, að forréttindastéttir óttist að breytingar gætu ógnað jafnvægi bjarðræðisvega og stétta og stöðu þeirra í samfélaginu. Þessi áhættuhræðsla blandast sterkri forlagatrú. Gamlar hefðir verða helgir dómar og breytingar ögra því náttúrunni og guði.² Því var helsta markmið fólks í gamla samfélaginu³ að varðveita forna lífshætti, ekki að breyta þeim. Ríkismenn voru ekki síður

1. Fjallað hefur verið ítarlega um þessi atriði í riti mínu um samband veðurfars og sögu (Gísli Gunnarsson 1980:3).

2. Fáir hafa skrifað jafn illa um „gamla samfélagið“ og þar með óbeint vel um kapítalismann (sem útrýmdi þessu samfélagi) og Marx og Engels gerðu í Kommúnistaávarpinu: „Þar sem borgarastéttin hefur tekið völd, hefur hún lagt í auðn alla lífshætti aðaldóms og húsbóndaveldis, og hinna sælu sveita. Hún hefur án allrar miskunnar slitið hin listofnu lénsbönd, er tengdu saman yfirmenn og undirgefna/.../það var lífsskilyrði allra iðjustétta fyrri alda, að framleiðsluskipulagið héldist óhaggað. En öld borgarastéttarinnar er mörkuð þrotlausum gerbreytingum á framleiðslu, látlausu róti á öllum þjóðfélagsháttum, eilífu öryggisleysi og umskiptum. Allir gamlir og grónir lífshættir líða undir lok ásamt fornhelgum hugmyndum og lífsskoðunum, sem eru þeirra fylgifé“. (Kommúnistaávarpið í íslenskri útgáfu 1949, bls. 93-94).

3. Þetta er umorðun hugtakanna „samfélag fyrir iðnbyltingu“, „samfélag fyrir kapítalisma“, á ensku „precapitalist society“, á frönsku „l'ancien régime“. Kåre Tønnesson hefur rætt orðanotkun þessa í bók sinni: Byltingartímar, Saga mannkyns, ritröð AB, 10 bindi, 1987, bls. 12-13.

andsnúnir breytingum en almenningur.⁴ Að komast áfram og ofar stétt sinni og áa sinna hlaut að ýta öðrum niður píramída stéttasamfélagsins, enda var það kenningunni samkvæmt óbreytanlegt og því sköpuðust engin ný verðmæti, nema þau kæmu í stað þeirra gömlu og olnbogaráymi einstaklinga jókst ekki. Því skyldi hver reyna að vera trúr sínum arfi og halda sig í sinni stétt.

Mörg einkenni þessarar almennu áhættuhræðslu og andúðar á nýjungum voru greinilega til staðar í gamla íslenska samfélaginu.

Landbúnaður var helsti bjargræðisvegur landsins og fiskveiðar þróuðust lítt, þótt flestir gerðu sér grein fyrir því að allar framfarir í landinu væru fyrst og fremst komnar undir eflingu þeirra. Hér kom margt til, eins og einangrun landsins, einokunarverslunin, almenn fátækt og handhæg aðstaða til að efla sauðfjárbúskap á hefðbundnum grundvelli eins og lýst hefur verið í kafla 5.5 hér að framan. Athyglisverðust er þó samt andstaða margra ríkismanna og höfðingja við eflingu fiskveiða.

4. Í nútíma hagfræði hafa ýmsir fræðimenn rætt kenninguna um áhættuhræðslu (Lundahl 1979, bls. 599-606). Grundvallaratriði kenningarinnar er að áhættuhræðsla minnki eftir því sem auður vex (sbr. Arrow 1971). Fátækt fólk er því hræddara að taka áhættu en ríkt fólk. Griffin, 1974, hefur orðað þessa hugsun þannig: „...bóndi (í vanþróðu landi) er ef til vill ekki að reyna að fá sem mestan hagnað heldur að reyna að auka líkurnar á því að lifa áfram“ (bls. 183).

Í þessum hagfræðikenningum er áhættuhræðsla ávallt tengd fátækt. En mörg dæmi eru um það að áhættuhræðsla tengist fyrst og fremst ríkidæmi. Framangreind hagfræðikenning getur ekki útskýrt tengsl ríkidæmis og áhættuhræðslu, nema gert sé ráð fyrir því að ríkir einstaklingar hafi verið samviskusamir leiðtogar í fátækum samfélögum, þar sem misheppnuð nýjung gat valdið hörmungum, og því hafi leiðtogarnir viljað forðast allar nýjungar af tillitsemi við fátæklingana. Gallinn við þessa skilgreiningu er, að í henni er hvergi gert ráð fyrir mismunandi hagsmunum ríkra og fátækra.

En slíkir hagsmunaárekstrar geta útskýrt margt að mati mínu. Að vera ríkur merkir samkvæmt fornri málvenju að vera völdugur miðað við aðra og ríkidæmi var bæði hægt að rekja til auðs og fjölda undirsáta. Ríkt fólk í „gamla samfélaginu“ taldi óbreytanleika vera regluna og allar breytingar þess vegna vera af hinu illa. Þær gátu riðlað samfélagsskipaninni og gert ríka fátæka. Dobrowolski (í bók Shanins 1971) hefur lýst þessum þankagangi í pólskum fjallabyggðum á millistríðsárunum. Mikil stéttaskipting var í sveitum þessum og til að viðhalda þessari stéttaskiptingu og gera hvern sáttan við hlutskipti sitt var þess krafist, að allir menn í öllum stéttum hefðu svipaðar hugmyndir um lífið og tilveruna. Fólk trúði á helgi óbreytanleikans, ekkert mátti breytast og enginn mátti víkja frá þeim almennu hegðunarreglum, sem ríktu í samfélaginu. Tækninýjung var ekki síður brot á reglunni um óbreytanleika en aðrar nýjungar (Dobrowolski, bls. 289, 291).

Það er löng saga, sem rekja má til miðalda, að eigendur og léns herrar stórra jarðeigna óttuðust að efling fiskveiða gæti haft í för með sér niðurlægingu landbúnaðar.⁵ Ólafur Stefánsson, síðar stiftamtmaður, sem hefur sennilega verið ríkasti landeigandi síns tíma á Íslandi, skrifaði þannig á níunda áratug 18. aldar: „At landjarðir verði eigi yfirgefnar vegna ofmikilla tillockana fólks at sjó/.../þat hefir eg í þessum blöðum álitit mezt áriðandi, þeim mun framar, sem mikill hluti landjarða er mótmælislaust fyri þá grein kominn í auðn“.⁶ „Þess vilda eg at eins óska, at landfólkit gæfi sig eigi ofmjög við sjóróðrum, og þar með setti landgagnit til síðu, sem er hinn fastasti fótr undir velfarnan vors búnaðar“.⁷

Fiskveiðar tengdust landbúnaði og landskuldum sveitanna órjúfanlegum böndum.⁸ Sjávarútvegurinn var á lágu tæknistigi miðað við önnur lönd á sama tíma.⁹ Þetta var að nokkru leyti hægt að útskýra með vítahring fátæktar og því lága verði, sem einokunarkaupmenn greiddu fyrir fiskinn. Önnur skýring voru bein afskipti stjórnvalda til að hindra nýjungar, en slík afskipti voru tíð fyrir árið 1750 og þó einkum fyrir árið 1700. Einnig drógu tengsl fiskveiða við landbúnað úr sveigjanleika fiskimanna við að bregðast við nýjum aðstæðum á miðunum, þeir gátu aðeins gert út og lagt að landi á heimajörð bátsins. Ef landa átti annars staðar, þurfti bóndi heimajardarinnar að hafa samið um það fyrirfram við bónda á annarri jörð. Margir fiskimennirnir, ef til vill flestir þeirra, voru vinnumenn á föstum árslaunum, sem fengu engan hlut í þeim afla er þeir drógu á land, og hefur þetta varla eflt veiðigleði þeirra og starfsvilja.

5. Þessi saga hefur þegar verið rakin að hluta í kafla 2 hér að framan, 2.1, 2.7, 2.8 og 2.9.

6. Ólafur Stefánsson 1786:2, bls. 168-169.

7. Sama heimild, bls. 171.

8. Á mælikvarða þjóðanna var Ísland á 18. og 19. öld „gamalt land“ og rætur íslensks samfélags og íslenskrar menningar voru í landbúnaði. Hér var Ísland gjörólíkt „nýju landi“ eins og Nýfundnalandi. Þar var „jafnvægi bjargræðisveganna“ að öllu leyti í öfugu hlutfalli við Ísland. Í Nýfundnalandi átti alþýðan að lifa nær eingöngu af fiskveiðum og stjórnvöld stöðvuðu þróun landbúnaðar með sérstökum lögum og tilskipunum. Þannig var leitast við að gera fiskimennina sem háðasta kaupmönnum við öflun allra lífsnauðsynja nema fiskmetis. (Sbr. Sider 1980).

9. Þilskipaútgærd var þannig algeng í Noregi á 18. öld. Veiðarfæri Íslendinga voru léleg miðað við veiðarfæri annarra þjóða, til dæmis kunnu Íslendingar ekki að veiða í net.

Í Gullbringusýslu á seinni helmingi 19. aldar var sumstaðar sex til níu tíma stím á bestu heimamiðin dag hvern, en ávallt varð að sigla í land til heimaþarðar þegar kvöldaði.¹⁰ Erfitt hefur verið við þessar aðstaður að róa til betri miða lengra í burtu, þegar fiskur brást á heima-
miðum.

Tilraunir Konungsverslunarinnar síðari við að koma á þilskipaútgerð á Íslandi á árunum 1776-1787 runnu út í sandinn og forstjóri verslunarinnar, Hans Christian Bech, útskýrði þetta með því, að erfitt hefði verið að fá Íslendinga til að starfa á skútunum og að almenn andstaða hafi verið í landinu gegn öllum nýjungum.¹¹

Þess er getið í einni heimild að færi þau, sem notuð voru í Gullbringusýslu á 18. öld, hafi aldrei dregið meir en 67-100 metra.¹² Einn öngull var venjulega á hverju færi. Annars staðar á landinu voru til svonefnd lóð, eða margra öngla færi. En lóð voru mjög umdeild og voru bönnuð í nokkrum dómum á 16. öld og fyrri hluta 17. aldar.¹³ Árið 1609 var kveðinn upp dómur þess efnis, að ekki mætti nota orm til beitu.¹⁴

Lóð urðu samt mjög algeng á Vestfjörðum þegar á 16. öld og Vestfirðingar hættu ekki að nota þau þrátt fyrir andstöðu manna í öðrum landshlutum við þessa tækninýjung.

Framtakssamir bændur komust fljótt að raun um það, að þeim væri hagr í því að vinnumennirnir, sem þeir sendu í verið, fengju allan afla á nokkrum önglum á lóðunum, þó þannig að bændurnir hlytu aflann af flestum önglunum. Önglar vinnumannanna voru merktir sérstaklega og kallaðir markönglar. Á þennan hátt urðu vinnumennirnir duglegri við veiðiskap!

En markönglarnir urðu framhaldssaga í dómskerfi Vestfirðinga í hálfra öld (1567-1616). Feðgarnir, sýslumennirnir Magnús Jónsson prúði og Ari Magnússon að Ögri, bönnuðu marköngla í mörgum dómum, að beiðni bestu bænda.¹⁵ Marköngla var hvergi getið á 18. öld

10. Böðvar Jónsson 1953, bls. 65.

11. Hans Christian Bech 1781, bls. 56. Þetta hefur verið rætt ítarlegar í kafla 2.9 hér að framan.

12. Skúli Magnússon 1785/1944, bls. 54-56.

13. Alþingisbækur Íslands, bindi 1, bls. 432-434, 449; bindi 2, bls. 74; bindi 5, bls. 122.

14. Sama heimild bindi 4, bls. 121.

15. Sama heimild bindi 3, bls. 255-271; bindi 4, bls. 320-331. Diplomatarium Islandicum, bindi 14, bls. 598-603.

og má af því ráða, að barátta þeirra fedga gegn þeim hafi borið árangur.

Hvergi var farið leynt með ástæðurnar fyrir markönglabanninu í dómum Magnúsar og Ara. Markönglarnir voru að mati þeirra tilraun til að bjóða sumum vinnumönnum betri kjör en venja var og á þann hátt lokkuðu markönglabændur dugmikla vinnumenn frá öðrum bændum. Einnig var hættulegt að láta vinnumenn fá persónulegan ábata við að framkvæma ákveðin verk; slíkt gat ógnað jafnvægi samfélagsháttanna.¹⁶

Tíðar hungursóttir 18. aldar hafa vafalaust haft slæm áhrif á dug og þor Íslendinga og dregið úr framfaravilja þeirra.

Í hungursneyð verður helsta markmið soltins manns að halda sér lifandi. Öll önnur markmið hverfa í skuggann af þessu eina; öll mannleg samskipti taka þá mið af þessari frumhvöt mannskepnunnar að fá næringu.¹⁷ Þetta hefur í för með sér upplausn siðferðisverðmæta og samfélagstengsla, fjölskyldulífs og virðingar fyrir lögum og reglum. „Það koma uppbót, fólk ráfar um í tilgangsleysi/.../fátækt fólk selur búpening sinn eða étur hann/.../á hungursvæðum ber mikið á innbrotum, ránum, ofbeldi og auðgunarmorðum. Mannát kemur fyrir, en það er sjaldgæft og því er leynt...“.¹⁸

Fátækt fólk, sem þjáðist í hungursneyð en lifði hana af, vanrækti oft að framkvæma nauðsynlegar fjárfestingar til að viðhalda framleiðslutækjum og húsnæði sínu; húsakynni urðu minni og skítugri en áður var. Tækninýjungar voru að sjálfsögðu ekki á dagskrá þegar ekki var vilji til að viðhalda fyrri tæknistigi eða fyrri tækniþekkingu. Eftir hungursneyð var oft nauðsynlegt að framkvæma ýmiss konar fjárfestingar aðeins til að viðhalda óbreyttu tækni- og menningarstigi,

16. Á Írlandi á 19. öld var einnig mikil andstaða gegn tækninýjungum í fiskveiðum. Hungursneyð var tíð þar í landi og spyrja má hvort tengsl hafi verið milli andúðar á fiskveiðinýjungum og hungursneyð (Woodham-Smith 1964, bls. 287).

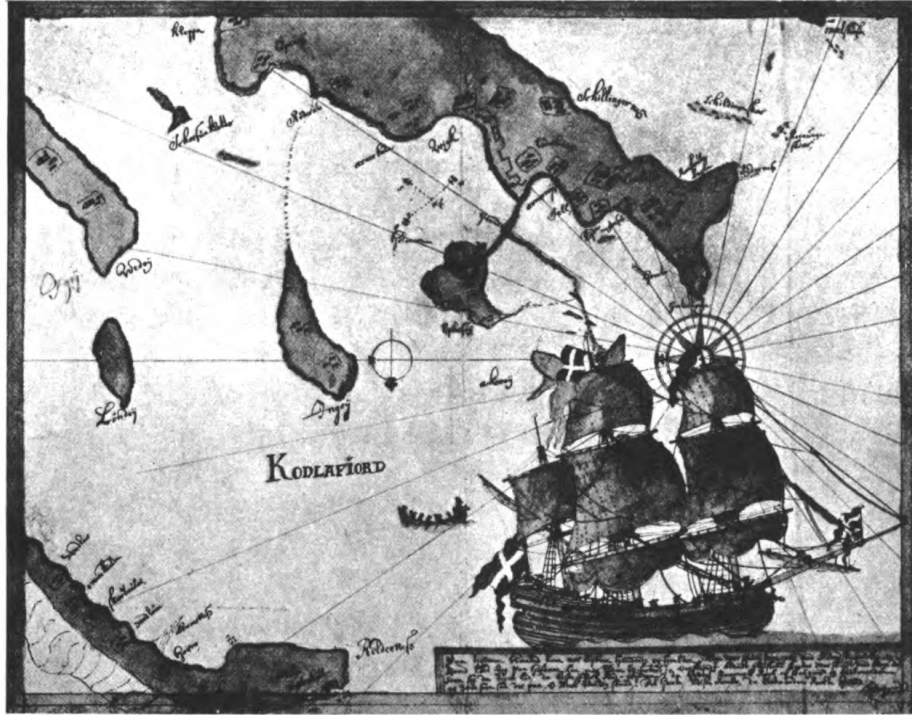
Andstaða við tækninýjungar í fiskveiðum var talsverð í Noregi á 17. öld. „Allur þorri fiskimannanna var á móti þessum nýju áhöldum (í fiskveiðum), bæði vegna þess að þau voru ný og af því að þau kostuðu of mikið og þeim tókst jafnvel að fá konunginn til að banna þau“. (Holmsen 1961, bls. 428).

17. Góða lýsingu á langtímaáhrifum hungursneyðar á samfélagsgerð og siðferði er að finna í bók mannfræðingsins Colin Turnbull, *The Mountain People* 1972/1984.

18. International Encyclopedia of the Social Sciences, tilvísun í „Famine“ (hungur), bls. 322.

MYND 12.1

Hólmurinn og Reykjavík 1715.

Heimild: *Myndir úr menningarsögu Íslands á liðnum öldum*, Reykjavík 1929.

Á myndinni sjást verslunarhúsin í Örfirisey (Holmens Havn), enn fremur Seltjarnarnesið í all smækkaðri gerð miðað við önnur kennileiti á myndinni. Á Nesinu sést m.a. bóndabýlið Reykjavík. Skip (herskip?) lónar úti fyrir.

Því að mörg verðmæti höfðu farið forgörðum á hungursárunum. En þetta var ekki gert í nógu ríkum mæli og því var það, að áhrif tíðra hungursóttu voru hnignun í tækni og efnahag þjóða.

12.2. AFTURFÖR Í TÆKNI.

Munnleg geymd þekkingar frá einni kynslóð til annarrar er almennt óöruggari en skriflegar heimildir, sem komandi kynslóðir geta lesið. Þetta átti einnig við um tækniþekkingu. Um suður-pólskar sveitir snemma á þessari öld hefur verið skrifað: „...mikilvæg afleiðing þess að menning fluttist mest munnlega frá einni kynslóð til annarrar var að smám saman hnignaði þekking almennings á gömlum

starfsaðferðum og áhöldum“.¹⁹ Þessi lýsing á vafalaust að einhverju leyti við um Ísland á 18. öld, ekki síst þegar hungursóttir lögðust eins og mara á eðlileg samskipti manna.

Tæknin í frumatvinnuvegum íslensku þjóðarinnar, landbúnaði og fiskveiðum, breyttist ekki á neinn miklivægan hátt frá landnáms tím-
anum til 19. aldar. Eftir fornleifum að dæma voru svipuð áhöld notuð í landbúnaði á 11. öld og á 18. öld. Helsta nýjungin var þrjónaskapur, sem barst til landsins á 16. öld. Bátakostur og veiðarfæri í fiskveiðum breyttist lítið eða ekkert, ef undanskilið er lóðið á Vestfjörðum. Einhverjar framfarir hafa orðið í skreiðarverkun á 15. og 16. öld, þegar Íslendingar komust upp á lag með að verka dýrustu skreiðartegund Evrópu.

Á öðrum sviðum var víða um tæknilegar afturfirir að ræða. Stundum tengdust þær breytingum í atvinnuháttum og voru því eðlilegar; þannig glataðist þekking Íslendinga á kornrækt og járnvinnslu. En einnig minnkaði tæknistigið í ríkjandi búskaparháttum. Ótvírætt er að húsakynni versnuðu,²⁰ en hér var fremur um fátækt og timburskort að ræða en skort á þekkingu. Hlöðunotkun lagðist af víðast hvar um landið²¹ og vafalaust hafa hér einnig margþættar orsakir legið að baki. Ótvírætt virðist hins vegar að minnkuð verkleg þekking frá einni kynslóð til annarrar hafi valdið því, að Íslendingar hættu að nota svonefnda byrðinga til timburflutninga á sjó innanlands. Sama máli gildir, að Íslendingar hættu almennt að byggja garða til varnar skriðuföllum og snjóflóðum.²²

Tæknileg hnignun í samfélagi Íslendinga hlýtur að standa í einhverju sambandi við versnandi landgæði, sem minnst var á í kafla 1.

12.3. FAST VERÐLAG OG ÁHÆTTUHRÆÐSLA.

Fast verðlag í utanríkisverslun í landinu gerði það að verkum, að Íslendingar þurftu ekki að mæta þeim áhættum, sem verðsveiflur á almennum markaði erlendis höfðu í för með sér. Danskir einokunar-

19. Hér var Dobrowolski (Shanin 1971, bls. 282) að lýsa lífi bænda í pólsku hálöndunum á millistríðsárunum.

20. Sbr. til dæmis Sveinbjörn Rafnsson 1978, einkum bls. 75-76, 82.

21. Gísli Gunnarsson 1980:3, bls. 4.

22. Ferðabók Eggerts Ólafssonar og Bjarna Pálssonar, bindi 1, bls. 354-355, bindi 2, bls. 7-8.

kaupmenn yfirtóku verðáhættuna í versluninni og að sjálfsögðu kröfðust þeir endurgjalds fyrir það, sem fólst í því að hlutfallsverð innflutnings og útflutnings var þeim hagstætt og því skilaði verslunin þokkalegum ágóða í sæmilegu árferði. (En því miður var árferði ekki alltaf gott).

Kaupmenn reyndu síðan að minnka verðáhættu sína með því að gera sölusamninga til langs tíma, og þá aðallega við verslunarfyrirtæki í Hamborg. En slíkir samningar gátu reynst óhagstæðir, þegar samningsbundið verðlag var óbreytt á verðbólgu tímum, eins og í ljós kom í tíð Almenna Verslunarfélagsins.

Kaupmenn reyndu einnig að minnka áhættu sína með því að notast við lítið eiginfjármagn í versluninni. Því áttu þeir yfirleitt ekki kaupförin, sem voru í siglingum til og frá landinu; þau voru tekin á leigu. Einnig var verslunin rekin fyrir lánsfé að mjög miklu leyti. Þetta takmarkaða eiginfjármagn kaupmanna jók að sjálfsögðu kostnaðinn við verslunina og þar með líkurnar á því, að hún væri rekin með tapi.

Það var hins vegar ákveðið samræmi milli viðleitni kaupmanna að takmarka sem mest eigið fjármagn sitt í versluninni og aðgerða stjórnvalda við að hindra að kaupmenn tækju á einhvern hátt þátt í íslensku atvinnulífi. Einnig ber hér að hafa í huga að verslunarleyfin voru aðeins veitt í takmarkaðan tíma hverju sinni og reynslan sýndi að konungur hikaði ekki við að svipta reynda Íslandskaupmenn réttinum til verslunar líkt og gerðist árið 1742. Við þessar aðstæður var varla freistandi fyrir kaupmenn og verslunarfélög að leggja verulegt eigið fjármagn í Íslandsverslunina. Markmið þeirra hlaut að vera að fá sem mestan hagnað úr versluninni á sem skemmstum tíma og á sem ódýrastan hátt.

Veiting verslunarleyfa til nýrra og ef til vill óreyndra kaupmanna gat einnig haft skaðvænleg áhrif á það viðkvæma jafnvægi milli hagnaðar og taps, sem fast verðlag og lítið eiginfjármagn í versluninni hlaut að skapa. Þetta kom berlega í ljós í tíð Hörmangara.

12.4. VÖRUSKIPTI, PENINGAR OG LÁNSVERSLUN.

Peningar (mynt) voru í háu verði á Íslandi í samanburði við önnur lönd. Fyrir hvern hlut í landinu þurfti því að greiða fremur fáa peninga miðað við það sem gerðist erlendis. Þetta gildi jafnt um erlendar vörur og útflutningsvörur. Íslendingar létu eins og verðbylting 16.

aldarinnar hefði farið fram hjá þeim, en einmitt á þeirri öld féllu góðmálmar og peningar í verði í vestrænum heimi og því geisaði þar verðbólga.²³ Silfur magn speiunnar var svipað og í einum eyri silfurs til forna (um það bil 27 grömm) og hélst verð þessara silfureininga 36 álnir í saktali frá tíð Jónsbókar um 1280 fram til loka 18. aldar. Í landa-urum venjulegum var verðið á eyri silfurs eða ríkisdal 30 álnir og hélst þannig óbreytt frá 15. öld fram á 19. öld.²⁴

Þetta afbrigðilega verðhlutfall milli venjulegrar vöru og silfurs gat haldist á Íslandi vegna þess, að peningaverslun tíðkaðist þar ekki; ut-anríkisverslunin byggðist á vöruskiptum.

Kaupmenn lýstu því margsinnis yfir, að þeir vildu enga verslun hafa nema vöruskiptaverslun. Þeir kváðust þannig árið 1745 enga peningaverslun vilja sjá.²⁵ Á ári hungursneyðar, 1753, neituðu þeir að selja korn fyrir mynt,²⁶ þeir vildu fá fisk í staðinn. Þetta var að sumu leyti skiljanlegt, þar sem þeir fengu meira verðmæti fyrir korntunnuna í fiski en í mynt.

Við því hefði mátt búast að kaupmenn hefðu gjarnan kosið að greiða fyrir íslenskar afurðir í ríkisdöllum fremur en erlendum vörum, þar sem íslensku vörurnar hefðu þá verið mjög ódýrar. En kaupmenn vildu heldur ekki selja ríkisdali;²⁷ þeir gerðu sér að sjálfsögðu grein fyrir því að ríkisdalir, sem þeir létu Íslendingum í té, yrðu síðar skiptimynt þeirra fyrir erlendar vörur. Þá ykist peningaverslun á kostnað vöruskiptaverslunar og þeir vildu ekki missa af því hagræði að geta samtímis selt vöru og keypt. Vafalaust hafa kaupmenn einnig talið, að peningaverslun veikti samningsstöðu þeirra gagnvart viðskiptavinum í landinu, eins og vikið verður að nánar hér á eftir.

Árið 1753 var ákveðið að aðeins ætti að nota kúranríkisdali í Íslandsversluninni, þegar um peningaviðskipti var að ræða á annað borð. Kúrantdalir voru þá helsta gangmyntin í Danmörku og Noregi og þessi ákvörðun hefði því að öllu öðru jöfnu átt að hafa í för með sér

23. Vöruverð hækkaði mismunandi mikið 1500-1650, mest hækkuðu þó kornvörur eða allt að áttfalt. J.E. Rogers 1866-1890, E.J. Hamilton 1934, M.J. Elsas 1936-1949, N.W. Posthumus 1943, 1964, Gísli Gunnarsson 1976. Nýtt og stutt yfirlit um verðbýltinguna er að finna í bók Kurts Ågrens 1986, bls. 41-42.

24. Jón Aðils 1919, bls. 418.

25. Islands Journal A 495, 18.05.1745.

26. Islands Journal A 1833, 07.08.1753.

27. Islands Journal B 2209 og 2210.

aukin peningaviðskipti í Íslandsversluninni. En slíkt gerðist ekki, því að áfram var reynt að sneiða hjá slíkum viðskiptum. Þannig var í 21. grein verslunarskilmálanna árið 1763 kveðið svo á um, að ekki ætti að nota peninga til greiðslu ef vöruskipti væru tiltæk.²⁸ Samkvæmt þessu ákvæði voru peningaviðskipti því í reynd aðeins leyfileg í harðæri, þegar Íslendingar höfðu ekkert að bjóða nema mynt fyrir innflutta vöru.

Þessi takmörkun verslunar við vöruskipti skapaði erfiðleika og gróf undan framfaraviðleitni konungs. Þannig hvöttu embættismenn Rentukammersins árið 1766 Íslendinga til að minnka kornkaup sín, þegar nægan fisk var að fá í landinu. Í staðinn skyldu Íslendingar kaupa „aðrar nauðsynjavörur“ en korn og auka í staðinn neyslu sína á úrgangsfiski (*Udskudsfisk*).²⁹ Þessi eggjan konunglegu embættismannanna kom samtímis því sem þeir voru að hvetja Íslendinga til að auka fiskveiðar sínar þannig að augljóslega rak sig eitt hér á annars horn. Ekki var skilgreint í tilmælum þessum hverjar þessar „aðrar nauðsynjar“ væru, en ljóst er þó að gangmynt taldist ekki til þeirra.

Þessi takmörkun peningaviðskipta jók ósveigjanleika einokunarverslunarinnar við að mæta breytingum á framboði og eftirspurn, bæði versluninni og landsmönnum í óhag þegar til langs tíma var lítið.

Það jók sveiflurnar í umfangi utanríkisverslunar landsins, að peningaviðskipti voru fátíð. Þegar framleiðsla útflutningsvöru jókst í landinu í sómasamalegu árferði réðu Íslendingar almennt yfir nægum matarforða fyrir sig sjálfa og þörf þeirra fyrir innfluttan mat eins og korn var í lágmarki. Þar sem kaupmenn vildu helst ekki kaupa íslenskar afurðir fyrir peninga, reyndu þeir að fá Íslendinga til að kaupa alls kyns aðrar vörur en nauðsynjar, líkt og tóbak og brennivín fyrir fisk og kjöt. Þegar hins vegar harðæri var í landinu og matarforði landsmanna því lítill bæði til eigin neyslu og útflutnings, var þörf þeirra fyrir að kaupa innflutt matvæli í hámarki, en þá var vilji kaupmanna til að flytja inn slíkar vörur í lágmarki. Þeir vildu helst selja korn fyrir fisk og kjöt, sem þá var lítið af í landinu. Einnig var þar lítið um gangmynt til að greiða kornið með, enda var ekki talið æskilegt að greiða með ríkisdöllum, eins og vikið var að hér að framan.

Því var það að útflutningsverslun dró ekki úr hættunni á hungurs-

28. Lovsamling for Island, bindi 3, bls. 477.

29. Sama heimild bls. 530-531.

neyð á Íslandi á 18. öld; þvert á móti gat verslunin stuðlað að hungursneyð.

Sama gildi um lánsverslun og almenna verslun: Í góðæri var vilji kaupmanna til að veita vörulán í hámarki meðan þörf landsmanna á slíkum lánum var þá í lágmarki. Í harðæri var þessu öfugt farið með báða aðila.

En gátu landsmenn safnað inneign í versluninni í góðæri til að eyða í harðæri? Ef sú var raunin, var komin góð lausn á myntskorti í versluninni: *Gagnkvæm* lánsverslun gat auðveldlega komið í stað peningaviðskipta.

En fyrir því er raunar góð heimild, að kaupmenn hvöttu oft Íslendinga til að taka vörulán, en þeir höfnuðu því algjörlega, að Íslendingar veittu þeim vörulán.³⁰ Það er heldur ekki hægt að finna nokkur dæmi úr bókhaldsgögnum kaupmanna um að þeir hafi skuldað íslenskum viðskiptavinum sínum fé. Að því er best verður séð fólst lánsverslunin einhliða í því að Íslendingar skulduðu kaupmönnum. Þetta stafar vafalaust mikið af því, að Íslendingar höguðu sér svipað og annað fólk hefur gert fyrr og síðar: Að láta hverjum degi nægja sína þjáningu og njóta því góðæris meðan það gafst í eins ríkum mæli og hægt var. Kaupmenn ýttu mjög undir slíka hegðun því að hún var þeirra hagræði: Í góðæri var eftirspurn næg eftir dýrum munaðarvörum, sem seldar voru í skiptum fyrir íslenskar útflutningsvörur. Kaupmenn græddu og bændur héldu veislur góðar og tóku jafnvel auðfengin vörulán til að bæta veislukostinn.

Að sjálfsögðu stafaði óbeit kaupmanna á inneignum íslenskra viðskiptavina sinna í versluninni einnig af sömu ástæðum og andstaða þeirra við peningaverslun. Best var ávallt að selja og kaupa samtímis og það gat veikt samningsstöðu kaupmanna, ef Íslendingar ættu fé hjá þeim. Kaupmenn vildu ávallt hafa ákveðið vald yfir því í hvaða vörum var greitt og þeir töldu sig eðlilega hafa þetta vald tryggara, ef aðeins var um vöruskiptaverslun að ræða og viðskiptavinir ættu engar inneignir hjá þeim.

Hafa ber sérstaklega í huga að þörf kaupmanna fyrir að reka verslun var ávallt tvímælalaus, meðan Íslendingar gátu oft í sæmilegu árferði sleppt því að fara í kaupstað. Af innflutningnum voru það fyrst og fremst framleiðslu- og rekstrarvörur, sem töldust vera brýnustu

30. Jón Aðils 1919, bls. 434. Jón studdist hér við margvíslegar frumheimildir.

Skuldabréf Torfa Þórðarsonar í Bátsendahöfn 1742.

Jeg Underskrevne *Torve Þórðarson* boendes paa
Staynes — Kiendes og hermed for alle bitterligt
 gjør, at være skyldig til nu værende *Islandske Compagnie 100-Lp*
Sjunde Sisse, som er for gode dygtige Kiobmands-Bahre,
 jeg af bemeldte Compagnies farende Kiobmand, paa *Nou*
Sands Havn, in Anno 1742 rigtig ved Tal, Maal og Vægt
 annammet haver; Thi forpligter jeg mig og mine Arvinger, Een
 for Alle, og Alle for Een, oven-meldte — *100* — Sisse, til
 vel-bemeldte Compagnies Interessentere, eller hvem denne min ud-
 stædte Forskrivelse, med deres Minde, i Hænde haver, forstkommende
 Aar 1743 med gode dygtige *Islandske* Kiobmands-Bahre, i
 rette Kiobe-Tiid, paa *Tausend* — Havn, Skadesløs at
 betale; Og dersom denne min Forskrivelse ikke af mig, eller mine
 Arvinger, i Allemaader, som meldt, bliver efterkommet, da jeg, el-
 ler de, at liide efter Biskiers-Doms Formeldning, som Anno 1631.
 den 4 Maji er domt; til hvilken Ende jeg denne min udgivne For-
 skrivelse egenhændig haver underskrevet, og er her af 2-de ligely-
 dende Gien-Parter udstæd, hvorfore, naar den eene er fyldestgiort,
Jen anden da er af ingen Verdie,
Tausend Kiobmands. 25 Aug. 1742 —
Thorve Þórðarson

lífsnauðsynjar í landinu. Þessar vörur námu aðeins 30-40% heildar-
 verðmætis innflutningsins, sbr. töflu 3.1. Ekki var hægt að reka verslu-
 un með sámilegum hagnaði, ef aðeins slíkar vörur voru keyptar.

Því var freistandi til að þvinga bændur til að versla við kaupmenn
 og tímabilið 1684-1706 var slíkt reynt með reglugerðum og lögum. En
 oftast dugði þó að knýja Íslendinga til að versla af því að þeir skuld-
 uðu kaupmanni. Þá varð að koma í kaupstað til að greiða skuldina og í
 leiðinni var hægt að stofna til nýrrar skuldar. Einhliða lánsviðskipti
 voru því mikilvægt valdataeki í höndum kaupmanna. Fjallað var um
 lánsviðskipti í 13. grein verslunarskilmálanna árið 1763. Í harðæri var
 aðeins leyft að veita lán við kaup á brýnustu lífsnauðsynjum, en

aðeins þau takmörk voru sett á lánsverslun í góðæri að viðskiptavinurinn hefði staðið í skilum með skatta sína og skyldur við konung.³¹

Venjulega voru verslunarlán veitt til eins árs í senn. Varðveist hafa skuldabréf frá Bátsendahöfn, sem samþykkt voru á árinu 1742, og lofuðu skuldunautar þar að greiða andvirði bréfanna næstkomandi ár, 1743.³² Form bréfanna var staðlað. Alls voru þau 78 og voru skuldunautarnir jafnmargir. Fimm þeirra voru konur. Tíu bjuggu utan kaupsvæðis Bátsendahafnar, en allir hinir í umdæminu. Því hafa nær allir húsráðendur, sem í umdæminu bjuggu, skuldað kaupmanninum fé. Ef skuldin var ekki greidd á tilskildum tíma, áttu ákvæði Býjaskersdóms frá árinu 1631 að gilda um óskilamanninn og erfingja hans.³³ Sá dómur var strangur eftir mælikvarða nútímamanns. Óskilamaður átti að greiða sekt til konungs, sem var miklu hærri en nam upphaflegri skuld, og skuldina ásamt sekt og áföllnum kostnaði mátti sækja í eignir eða hús óskilamanns án þess að á undan færi sérstakur lögtaksúrskurður. Það var því mikið í húfi fyrir viðskiptavini kaupmanna að standa í skilum með verslunarskuldir.

12.5. BREYTINGAR Á EFTIRSPURN OG FRAMBOÐI Í FÖSTU VERÐLAGI.

Þegar framboð minnkaði á útflutningsvörum Íslendinga, en slíkt gerðist aðallega þegar illa áraði, hefðu eðlileg viðbrögð kaupmanna verið þau að hækka verðið fyrir útflutningsvörurnar. Þá hefðu Íslendingar fengið meira korn fyrir óbreytt magn skreiðar en áður var. En samkvæmt verðlagsskrám konungs kostaði eitt pund af rúgi eitt pund skreiðar og þessu verðhlutfalli mátti ekki breyta. Því var það, að í harðæri var það oft firra fyrir allan þorra landsmanna að fara í kaupstað.

En þótt verslun Íslendinga drægist saman vegna harðæris, breyttist fastakostnaðurinn í versluninni ekkert við það. Þannig áttu kaupförin

31. Lovsamling for Island, bindi 3, bls. 473.

32. Þessi skuldabréf eru nú geymd á Borgarskjalasafni Kaupmannahafnar (Stadsarkivet, København), reg. 65; „Kompagniets Regnskaber med Bilag fra Havnene 1732-1742“: „Obligationer af inden og uden Districts Indbyggere-udstæd paa Bousands Haufn pro = A° = 1742“.

33. Alþingisbækur Íslands, bindi 5, bls. 231-234. Lovsamling for Island, bindi 1, bls. 224-227.

20 að sigla til Íslands á hverri sumarkauptíð, jafnvel þótt allt benti til þess að þau kæmu til baka hálfótóm um haustið. Kaupmenn gátu aðeins við þessar aðstæður hagrætt eitthvað breytilegum kostnaði, til dæmis var hægt að senda kaupförin hálfótóm til landsins. En konungur kom í veg fyrir slíkt mörgum sinnum með sérstökum tilskipunum, til dæmis á sjötta áratug 18. aldarinnar. Kaupmenn lækkuðu ekki kornverðið til að fá meiri fisk í landinu og við það jókst tap þeirra af versluninni.

Þessar aðstæður höfðu það í för með sér, að utanríkisverslun gat yfirleitt ekki dregið úr harðærum á Íslandi, heldur þvert á móti hert á þeim eins og vikið var að í kafla 12.4.

Þegar verðlag innflutningsvöru hækkaði erlendis hafði það að sjálf-sögðu engin áhrif á verðlag vörunnar hér á landi, því að það var fastbundið. En flestar vörur var hægt að kaupa í margvíslegum gæðaflokkum á mismunandi vöruverði og því var hugsanlegt, að svör kaupmanna við verðhækkunum á tiltekinni vöru fælust í því að þeir keyptu hana í lélegri og ódýrari gæðaflokki. Erfitt er að segja til um hvort slíkt átti sér oft stað, því að gæði vöru eru og voru ávallt matsatriði. Margt bendir þó til, að olnbogaráymi þeirra í þessum efnum hafi verið lítið, þar sem einnig í góðæri var yfirleitt keypt innflutningsvara í lágum gæðaflokki og má í því sambandi nefna kornvöru (sbr. kafla 3.3). Ekki var hægt að draga úr gæðum innfluttrar vöru endalaust og jafnvel smávægileg minnkun í gæðakröfum gat haft í för með sér hörð andsvör íslenskra viðskiptavina. Þannig gat eftirspurn þeirra eftir vörunni minnkað og við það dró úr sölu íslenskra afurða; einnig voru viðskiptavinirnir líklegir til að bera fram kröftug mótmæli við stjórnvöld vegna gæðarárnunarinnar, einkum ef um lífsnauðsynjar var að ræða.

Þótt tilskilið væri í öllum verslunarskilmálum að kaupmenn ættu ávallt að flytja nægan og góðan kaupstaðarvarning til landsins, réðu kaupmenn að sjálfsögðu öllum kaupum á innfluttum vörum. Að vísu sendu sýslumenn á 18. öld nokkurs konar pöntunarlista til verslunarfélaganna um vörukaup næsta árs,³⁴ en hér var um leiðbeiningar en ekki tilskipanir að ræða. Því gátu kaupmenn breytt samsetningi innflutningsins í samræmi við breytt verðlag erlendis; aukið rúgin-

34. Fjölmargir pöntunarlistar sýslumanna eru í Rentukammerskjölum Þjóðskjalasafnsins. (Íslands Journal...).

flutning og minnkað timburinnflutning, þegar kornverð var tiltölulega lágt, og minnkað rúginflutninginn og aukið innflutning timburs eða annarrar vöru, þegar kornverð var hátt.

Geymslurými skipanna var lítið og dýrt og því var hlutfallið milli flutningskostnaðar vöru og kaupverðmætis hennar hátt miðað við það sem gerðist síðar. Því var ávallt sú freisting til staðar, að kaupmenn hlæðu skip sín vörum, sem voru dýrar í tiltölu við magn og þyngd. Dæmi um slíkar vörur voru brennivín, tóbak og fín klæði.

Aðstaða kaupmanna til að breyta verulega samsetningi innflutningsins var eðlilega best þegar góðari var í landinu. Þá jókst að öllu jöfnu eftirspurn eftir dýrum munaðarvörum. Í harðari var aðstaða þeirra til slíkrar breytinga erfiðari vegna þess að þá var eftirspurn Íslendinga eftir ýmsum nauðsynjavörum bæði mikil og ósveigjanleg. Þetta fengu Hörmangarar að reyna á árunum 1750-1758, þegar konungur hafði náði eftirlit með innflutningi þeirra til Íslands. Slík afskipti konungs höfðu í för með sér þá sem endranær umtalsvert tap á versluninni.

12.6. VÍTAHRINGUR ÚRELTRA FRAMLEIÐSLU- OG SAMFÉLAGSHÁTTA.

Framfaraviðleitni í atvinnumálum Íslands á 18. öld fólst fyrst og fremst í því, að komið var á framfæri og í framkvæmd ýmsum tækni-nýjungum, sem breytt gátu framleiðsluháttunum. Aðallega voru það konungur og embættismenn hans sem stóðu fyrir þessum nýjungum. Tillögurnar um breytingar á íslensku atvinnulífi spruttu því ekki úr jarðvegi íslensks samfélags, heldur komu þær að utan og þess vegna var þar lítið tillit tekið til sérstakra hagsmuna og fordóma ríkjandi samfélagsafla á Íslandi. Því var það á engan hátt undarlegt, þótt framfaraviðleitni þessi missti marks í öllum meginatriðum, enda hafði konungsvaldið engra sérstakra hagsmuna að gæta við að hrinda þeim í framkvæmd. Umbótatillögurnar voru fyrst og fremst svar við nýjum sjónarmiðum í atvinnumálum, sem þá voru í tísku í Evrópu, og Danakonungur og embættismenn hans í Íslandsstjórninni urðu að sýna að þeir fylgdust með tímanum. Þeir létu því hugmyndir sínar fyrir róða, þegar í ljós kom að þær vöktu andstöðu á Íslandi; ríkjandi samfélagsöfl landsins voru andsnúin öllum meiri háttar breytingum á framleiðsluháttunum.

Mikilvægustu samfélagshættirnir voru stéttaskipan, fyrirkomulag

jarðeigna, landskuldir og leigur, embættiskerfið, kvaðir og vista-bönd, og öll sú hugmyndafræði, sem hélt samfélagsháttunum saman. Trúarbrögð og samfélagsnorm voru þar mikilvægir hlekkir. Samfélagshættirnir breyttust ekki nema framleiðsluhættirnir breyttust.

Framleiðsluhættirnir voru einkum tækni og skipulag í bjargræðis-vegunum, landbúnaði og sjávarútvegi, og þeir breyttust varla, ef ríkjandi samfélagsöfl voru breytingunum andsnúin.

Óbreyttir samfélagshættir tryggðu því óbreytta framleiðsluhætti og öfugt: Hér var um áhrifaríkan vítahring að ræða, sem aðeins gat rofnað, ef til komu sterk utanaðkomandi áhrif. Á Íslandi voru það ekki fjölmargar konunglegar tilskipanir 18. aldar heldur öflug og til-tölulega frjáls utanríkisverslun, sem gat rofið þennan vítahring. Slík verslun gat aðeins haldist öflug, ef fiskveiðar landsmanna fengu að stóraukast og það gat aðeins gerst, ef fæðingarstrengur fiskveiðanna við sveitabúskapinn rofnaði og þær væru leystar undan fjötrum vist-arbands og landskulda.

Þó var sá möguleiki til staðar á 18. öld að efla fiskveiðar í góðu sam-komulagi við landeigendur. Fiskimennirnir yrðu þá ánauðugir skuldaþrælar landeigenda og kaupmanna, sem yrðu ein og sama stétt. Ákveðin þróun var í þessa átt í nokkrum héruðum landsins á 18. öld, einkum meðal leiguliða konungs í Gullbringusýslu, en hún náði aldrei til landsins alls eða til einstakra íslenskra stórjarðeigenda að nokkru ráði. Slíkur samruni kaupmanna og landeigandavalds gjör-bylti framleiðslu- og samfélagsháttum á Hjaltlandi á 18. öld³⁵ og lík-legt er, að Niels Ryberg hafi einmitt haft slíkar samfélagsbreytingar í huga þegar hann vildi gera Ísland að einni allsherjar verstöð.³⁶

En slík „lénsk“ efling fiskveiða hefði eigi að síður haft í för með sér grundvallarbreytingar á íslenskum samfélagsháttum. Kaupmanna-veldi hefði þá eflst á kostnað samfélagsstöðu gamalgróinna yfirstétta, sem byggðist á jarðaeign, jarðalénun og embættum einvaldskon-ungs. Hvernig sem málið er skoðað er það einhlítt, að staða hefð-bundinna yfirstétta á Íslandi tengdist fornum framleiðslu- og samfé-lagsháttum og efling fiskveiða í hvaða formi sem var hlaut að grafa undan fornri valdastöðu þessara stétta í samfélaginu. Þetta gerðist raunar á 19. öld.

35. Cutting 1955, bls. 159-162.

36. Sbr. kafla 8.1 hér að framan.

Meðan stjórnvöld settu miklar hömlur á utanríkisverslun Íslendinga, líkt og raunin var allt til ársins 1854, gat þessi verslun trauðlega eflst og vítahringur vanþróunar í framleiðslu- og samfélagsháttum hélt áfram að vera til staðar. Þessi vanþróun í skjóli ákvarðana stjórnvalda tengdist samspili hefðbundinna íslenskra yfirstétta og Íslandskaupmanna, en þeir voru flestir staðsettir áfram í Kaupmannahöfn á 19. öld, þar sem þeir saman réðu utanríkisverslun landsins. Þegar Íslandsverslunin var endanlega gefin frjáls 1854-1855, jukust stórum möguleikar þess, að vítahringur óbreyttra samfélagshátta yrði rofinn. Á síðari hluta 19. aldarinnar eflðist í landinu stétt kaupmanna og útgerðarmanna, þótt þróun þess gengi hægt fyrir sig eins og eðlilegt var.

12.7. SAMANTEKT: RÉTT OG RANGT Í SAGNRITUN EINOKUNARVERSLUNARINNAR.

Tilkoma einokunarverslunarinnar svonefndu árið 1602 var í sjálfu sér engin nýjung þar sem verslunin hafði aldrei verið frjáls á Íslandi og jafnt utanlands sem innan var hvergi véfengdur réttur konungs til að ráða málum í utanríkisverslun landsins. Fram til ársins 1750 höfðu Íslendingar ekkert á móti einokunarversluninni sem slíkri; hún tilheyrði náttúrulegu og óbreytanlegu ástandi hlutanna eins og flest annað. Þeir höfðu kvartað öðru hverju undan ýmsum verslunarmálum, einkum þó verðlagi, vörumagni og vörugæðum og þeir mótmæltu kröftuglega og með góðum árangri kaupþvingunarskipulagi umdæmaverslunarinnar í upphafi 18. aldar. Þá mótmæltu þeir einnig, og með góðum árangri, leyfi kaupmanna til að dveljast allt árið í landinu.

Einokunarverslun danskra kaupmanna á Íslandi 1602-1787 féll þannig prýðilega að fornum íslenskum samfélagsháttum. Þessi staðreynd er í sjálfu sér engin réttlæting fyrir einokunarversluninni eins og Jón Aðils taldi árið 1897.³⁷ Því má þvert á móti halda fram, að einokunarverslunin hafi verið forsenda óbreyttra samfélagshátta á Íslandi, og það hafi verið slæmt, að samfélagshættirnir héldust óbreyttir. Því hafi einokunarverslunin verið slæm. Slíkt hlýtur þó ávallt að vera matsatriði og varast ber að dæma 18. öldina einhliða út frá mælistikum síðari tíma.

37. Jón Jónsson Aðils 1897. Sbr. kafla 11.3 hér að framan.

Sú kenning er röng, að einokunarverslunin hafið verið Íslendingum nauðsynleg til að tryggja þeim vistir erlendis frá. Ef siglingar danskra einokunarkaupmanna til landsins brugðust af einhverjum ástæðum, var enginn hörgull á því að aðrir kæmu í þeirra stað. Það er samt hugsanlegt, að einokunarverslunin hafi tryggt siglingar á sumar sláturhafnir norðanlands og austan; slíkt er erfitt að sanna eða afsanna; en þó er ljóst, að einokunarverslunin flutti einhver verðmæti frá fiskihöfnunum sunnanlands og vestan til sláturhafnanna norðanlands og austan, eins og rakið var hér að framan í kafla 10.6.

Öruggt má hins vegar telja, að stjórn Danakonungs á utanríkisverslun Íslands hafi verið forsenda þess að hann gat verið í aldraðir herra og fursti landsmanna. Ef spurt er hvort stjórn Danakonungs á utanríkisverslun landsins hefði verið til góðs eða til ills, er viðfangsefnið í raun og veru hvort æskilegt hefði verið að Ísland var hjálenda Danakonungs. Engin tilraun verður gerð hér til að svara þessari spurningu, þar sem svar við henni yrðu fyrst og fremst vangaveltur í stjórn málasögu um hvað hefði orðið ef eitthvað annað hefði ekki gerst; slíkar vangaveltur eru varhugaverðar og utan verksviðs þessa rits.

Einokunarverslunin og fornir framleiðsluhættir á Íslandi fóru fyrir brjóstið á mörgum framfarasinnum einstaklingum í Danmörku og á Íslandi á seinni hluta 18. aldar. Um 1770 íhugaði danska stjórnin það í fullri alvöru að afnema einokunarverslunina, en flestir leiðtogar Íslendinga voru þá andsnúnir hugmyndinni. Á tímabili Guldbergsstjórnarinnar í dansk-norska ríkinu 1772-1784 réðu íhaldsmenn og kameralistar ferðinni. Stjórn þeirra á Íslandsversluninni var undarlegur samsetningur framfarahyggu og afturhaldssamrar miðstýringar. Blandan reyndist mjög illa eins og greinilega kom fram í útflutningi íslenskrar matvöru árið 1784.

Æðstu embættismenn konungs tóku ekki mark á aðvörunum Íslandskaupmanna um ástandið í landinu, þegar haustskipin komu til höfuðborgarinnar árið 1783. Ekkert mátti gera Íslandi til bjargar fyrr en sérstakur sendimaður (og aðalsmaður) hafði sótt landið heim og skilað stjórninni skýrslu um ástandið. Hrokafull formfesta tafði þannig allar ráðstafanir til hjálpar Íslendingum í Móðuharðindunum um eitt örlagaríkt ár.

Frihöndlunin svonefnda, sem innleidd var árið 1787, fól í sér nýjar verslunarhömlur, og það var fyrst árið 1854, að þeir þegnar Danakon-

ungs, sem búsettir voru á Íslandi, fengu sama rétt í utanríkisversluninni og aðrir þegnar hans. Frjálsræðisbreytingin 1854 var afleiðing þess aukna alþjóðlega verslunarfrelsis, sem kom í kjölfar afnáms breska korntollsins árið 1846.

Íslendingar fóru að gagnrýna einokunarverslun danskra kaupmanna og aðrar hömlur á utanríkisverslun landsins á síðustu áratugum 18. aldar og héldu þeirri gagnrýni áfram á 19. öldinni. Hér var óneitanlega um stefnubreytingu að ræða miðað við umræðuna árin 1770-1771. Oddvitar Íslendinga fóru að krefjast þess, að fríverslun væri aukin. Danska stjórnin var ávallt andsnúin þessum kröfum og taldi þær ógna samheldni ríkisheildarinnar. Í þessum deilum íslenskra forystumanna og danskra stjórnvalda eftir lok einokunartímabilsins árið 1787 er að finna rætur þeirrar almennu fordæmingar á „dönsku einokunarversluninni“ 1602-1787, sem varð ráðandi í íslenskri sagnritun og þjóðarvitund á 19. öld. Í þessari fordæmingu varð einokunarverslunin að átakamáli milli „Dana og Íslendinga“ og varð á þann hátt mikilvægt áróðursatriði í þjóðernisbaráttunni. Sérhver öld skapar sagnritun í sinni eigin mynd.

Arðsemi einokunarverslunarinnar var breytileg frá einum tíma til annars. Venjulega skilaði verslunin kaupmönnum og verslunarfélögum nokkrum hagnaði, enda hefði lítill áhugi verið á þátttöku í þessari verslun að öðrum kosti. Hagnaðurinn var yfirleitt ekki mjög mikill, ef undan eru skilin stríðsgróðaár eins og tímabilið 1776-1783.

Tapár voru önnur undantekning frá reglunni um þokkalegan hagnað einokunarverslunarinnar. Umtalsvert tap varð helst á versluninni þegar harðæri var á Íslandi.

Jákvæð áhrif Íslandsverslunarinnar á atvinnulíf Kaupmannahafnar hafa vafalaust verið mikilvægari fyrir eflingu borgarinnar en hreinn arður af versluninni. Hún var meginstoðin í siglingum Kaupmannahafnarbúa til fjarlæggra landi tímabilið 1602-1750 og veitti fjölda þeirra atvinnu. Tekjur konungs af Íslandsversluninni voru einkum leigan, sem greidd var fyrir einkaleyfisbréfin. Leiga þessi var all há tímabilin 1689-1732 og 1743-1758.

HEIMILDASKRÁ

HANDRIT

1. Ríkisskjalasafnið, Kaupmannahöfn (Rigsarkivet, København, stytt í RA).

Aðallega í ritröðinni *Islandske Handelskompagnier 140 fol. reg.*

Einkum:

140-1 (Deliberations- og Subskriptions-Protokol 1742-1757).

140-2 (Deliberations-Protokol 1742-1758)

140-10 & 140-11 (Kassejournal 1742-1766)

140-12 (Hovedbogen, 1742-1766)

140-13, 140-14, 140-15 (Kassebog, 1743-1766)

140-16 (Saldeer-og Balanceer-Bog, B, 1755-1759)

140-117 (Akkordt-Protokol 1763-1774)

140-140 (Journal over Aktierne i det Almindelige Handels- Kompagni 1747-1770)

140-172 (Hovedbog for den Islandske-Finmarkske Handel 1763- 1774)

140-173 & 140-174 (Kassebog for den Islandske-Finmarkske Handel 1763- 1774)

140-328, 140-329/.../140-339 (Kasse-Journal 1774-1791)

140-348, 140-349/.../140-354 (Hovedbog 1774-1816)

140-355, 140-356/.../140-364 (Kassebog 1777-1789)

(Mikilvægust þessara ofangreindu gagna eru höfuðbækurnar og sjóðdagbækur).

„*Islandske, grønlandske og færøiske sage*“, „*Rentekammeret*“, *Register 37*. Einkum:

Rtk 372: 45, 46, 47, 51, 52, 53, 61, 62, 63, 64, 65.

Islandske regnskaber 1706-95. Seddelreg. 87: „Etatsråd Rybergs regnskaber for den islandske handel 1760-63“.

2. Borgarskjalasafnið Kaupmannahöfn. (Stadsarkivet, København).

Det Kgl. oktroierede Islands Kompagni 1733-1742, Reg. 65.

Kassebogen 1733-1741.

Deliberations Protokol 1733-1746.

Regnskaber af Pakhusskriver Hans Hansen Schröder 1739-1743.

Kompagniets Regnskaber med Bilag fra Havnene 1732-1742.

3. Det Danske Prisprojekt (Ökonomisk-historisk Institut, Köbenhavn).

Uppskriftir úr reikningum birgðastöðvar flotans (Söetaten), ýmissa stórbýla (Godsregnskaber), ýmissa verslunarfélaga (Handelskompagnier).

4. Þjóðskjalasafnið.

Hér var aðallega stuðst við Rentukammerskjöl í svonefndri „dönsku sendingu“ (1928), *Islands Journal*, einkum: Rtk. A (29.08.1701), A 495, A 1833, B 2118, B 2209, B 2210, Rtk. 41.13. *Islands Journal* 6, Nr. 1093 (24.01.1785).

5. Handritadeild Landsbókasafnsins.

Lbs. 50 fol. Gottrups Reise til Danmark i Island i Aarene 1702 og 1705.

Lbs. 85 fol. Det islandske Handels Compagnies Indkjøbsbog nr. 10 for 1635.

Lbs. 86 fol. Summariske Specifikationer over den Islandske Handel Aar 1655, 1733-1743, 1759 til 1763, víða með hendi Skúla fógeta.

Lbs. 88 fol. Originale Regninger vedk. Compagnie-Handel på Island og Færøerne 1634.

Lbs. 89 fol. Den islandske Kompagnis Gods og Vare bog 1655.

Lbs. 90 fol. Den islandske Kompagnis Hovedbog 1655.

Lbs. 91 fol. Adskillige, 1701-1723.

Lbs. 92 fol. Adskillige, navnlig Havnefjord, Öjfjord, Oyrebakke 1724-1732.

Lbs. 93 fol. Adskillige, nafnlig Havnefjord og Dyrefjord.

J.S. 34 fol. Ólafur Olavius: Afhandling om de Islandske Fiskerier 1778.

J.S. 37 fol. Hans Christian Bech: Om Handelen på Island, skrivet 1781.

PRENTUÐ RIT.

Alþingisbækur Islands, 1-11, Reykjavík 1912-1969.

Árni Magnússon: *Embedsskrivelser og andre offentlige Aktstykker*. København & Kristiana 1916.

Arnþjótur Ólafsson: „Um mannfjölda á Íslandi“. *Skýrslur um landshagi, bindi 1*. Kaupmannahöfn 1858.

Arrow, Kenneth J: *Essays in the theory of Risk-Bearing*. Amsterdam 1971.

Bang, Nina Ellinger; *Tabeller over Skibsfart og Varetransport gennem Øresund 1497-1635*. København 1906-1933.

Bang, Nina Ellinger, Korst, Knud: *Tabeller over Skibsfart og Varetransport gennem Øresund 1661-1783*. København 1930-1953.

Bäsch, Ernst: *Die Islandsfahrt der Deutschen, namentlich der Hamburger vom 15. bis 17. Jahrhundert*. Hamburg 1889 (*Forschungen zur Hamburgischen Handelsgeschichte I*).

Bäsch, Ernst: „Hamburgs Seeschiffahrt und Wärenhandel von Ende des 16. bis zur Mitte des 17. Jahrhundert“. *Zeitschrift des Vereins für Hamburgische Geschichte*, 9. Band, Hamburg 1894.

Beveridge, William (og fleiri): *Prices and Wages in England from the 12th to the 19th Century*. Vol. 1. London 1939.

- Bjarni Þorsteinsson: *Om Islands Fælkemængde og Oekonomiske Tilstand*. Kjöbenhavn 1834.
- Björn Lárusson: „Valuation and Distribution of Landed Property in Iceland“. *Economy and History* 1961.
- Björn Lárusson: *The Old Icelandic Land Registers*. Lund 1967.
- Björn Lárusson: *Islands Jordebok under förindustriell tid*. Lund 1982.
- Björn Teitsson: *Eignahald og ábúð á jörðum í Suður-Þingeyjarsýslu 1703-1930*. Reykjavík 1973.
- Björn Teitsson og Magnús Stefánsson: „Um rannsóknir á íslenskri byggðasögu tímabilsins fyrir 1700“. *Saga* 1972.
- Björn K. Þórólfsson: „Köbenhavnske Hörkræmmere og Islandske Kompagni 1733-1742“. *Historiske Meddelelser om Staden København og Dens Borgere. Tredje Række, III Bind*. København 1939.
- Björn Þorsteinsson: „Þættir úr verzlunarsögu. Nokkur atriði úr norskri verzlunarsögu fyrir 1350“. *Saga* 1964.
- Björn Þorsteinsson: *Enska öldin í sögu Íslendinga*. Reykjavík 1970.
- Björn Þorsteinsson: *Tíu þorskastríð 1415-1976*. Reykjavík 1976.
- Bragi Guðmundsson: *Efnamenn og eignir þeirra um 1700. Athugun á íslenskum góss-eigendum í jarðabók Árna og Páls og fleiri heimildum*. Ritsafn sagnfræðistofnunar 14. Reykjavík 1985.
- Bog, Ingomar: „Mercantilism in Germany“ í *Revisions in Mercantilism*, ritstjóri D.C. Coleman. London 1969.
- Boserup, Ester: *The Conditions of Agricultural Growth*, London 1965.
- Braudel, F.P.: „Prices in Europe from 1450-1750“, í *The Cambridge Economic History of Europe, volume IV*, Cambridge 1967.
- Búalög edur Verðlag fornt og nýtt...item Alþingissamþykkt um Lausamenn og Lausgangara*, Hrappsey 1775.
- Búalög um verðlag og allskonar venjur í viðskiptum og búskap á Íslandi, Sögurit XIII, 1-3*. Reykjavík 1915-1933.
- Böðvar Jónsson: „Þættir um kjör verkafólks á síðara hluta 19.aldar“. *Andvari LXXVIII*, 1953
- Christensen, Sören Rudolf: „Det Kgl. oktroierede islandske Handelskompagni 1743-1758“. *Erhvershistorisk Årsbog* 1979.
- Clausen, Claus P.E: Islandske Kompagnier 1733-1758. Statusrapport (til det danske prisprojekt). Október 1975.
- Cole, Arthur A.: *Wholesale Commodity Prices in the United States 1700-1861*. Harward University Press, 1938.
- Coull, James R.: *The Fisheries of Europe, An Economic Geography*. London 1972.
- Crosby, Alfred W.: *Ecological Imperialism. The Biological Expansion of Europe 900-1900*. Cambridge 1986.
- Cutting, C.L.: *Fish Saving. A History of Fish Processing from Ancient to Modern Times*. London 1955.
- Danmarks historiens blå bog. 1680 danske mænds og kvinders levnedsløb fra Ansgar til vor tid*. København 1971.
- Dansk Biografisk Leksikon*. København 1933-1944.

- Davidson, Basil: *The Africans. An Entry to Cultural History*, Penguin Books 1973.
- Degn, Anton: *Oversigt over Fiskeriet og Monopolhandelen på Færøerne 1709-1856*. Thorshavn 1929.
- Deo, Regi, Patriae. *Um viðreisn Íslands*. Páll Vídalín samdi frumgerð 1699. Jón Eiríksson endursamdi, jök og gaf út í Sórey 1768. Íslensk útgáfa: Reykjavík 1985.
- Detlefsen, Detlef: „Die städtische Entwicklung Glückstadts unter König Christian IV“. *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* 36. Band. Kiel 1906.
- Dillard, Dudley: *Economic Development of the North Atlantic Community. Historical Introduction to Modern Economics*. New Jersey 1967.
- Diplomatarium Islandicum 1-13*. Köbenhavn og Reykjavík 1857-1939. *Diplomatarium Kjöbenhavn*. Ritstjóri O.Nielsen. Bd. 1-8. Kjöbenhavn 1872-1887.
- Dobrowolski, Kazimiers: „Peasant Traditional Culture“. Í bók, sem Teodor Shanin ritstýrði: *Peasants and Peasant Societies*. Penguin Books 1971.
- Ehrenberg, R.: „Zur Hamburger Islandsfahrt“. *Zeitschrift des Vereins für Hamburger Geschichte*. 10 Band. Hamburg 1899.
- Elsas, M.J.: *Umriss einer Geschichte der Preise und Löhne in Deutschland I-II*. Leiden 1936, 1940, 1949.
- Fabritius, Albert: „Lidt om Københavns Handel 1660-1680“. *Historiske Meddelelser om København, Fjerde Række, 1. Bind*, 1948.
- Falbe-Hansen, V.: *Stavnbands-Løsningen og Landboreformerne, set fra National-økonomiens Standpunkt. I-II*. Kjöbenhavn 1889.
- Feldbæk, Ole: *Danmarks historie 1730-1814*. Köbenhavn 1974. (Handrit að *Danmarks historie*. Bind 4. Gyldendal 1982).
- Feldbæk, Ole: *Dansk neutralitetspolitik under krigen 1778-1783. Studier i regeringens prioritering af politiske og økonomiske interesser*. Köbenhavn 1971.
- Fældbæk, Ole: *Danske Handelskompagnier 1616-1843. Oktrojer og interne Ledelsesregler*. Köbenhavn 1986.
- Ferðabók Eggerts Ólafssonar og Bjarna Pálssonar (Vice-Lavmand Eggert Ólafsens og Land-Physici Bjarne Povelsens Reise igiennem Island)*. Soröe 1772/ Reykjavík 1943.
- Fossen, Anders Bjarne: *Bergen bys historie. Bindi 11: Borgerskapets by 1536-1800*. Bergen 1979.
- Friis, Astrid & Glamann, Kristof: *A History of Prices and Wages in Denmark 1660-1800. Vol.1*. Copenhagen 1958.
- Friis, Astrid: „Stokfisk og Rundetårn“. Í *Politiken* 12.6 1961. Gamrath, Helge & Petersen, E. Ladevig: *Danmarks historie. Bind 2. 1340-1648*. Gyldendal 1980.
- Geschlechterbuch, Deutsches. (Genealogisches Handbuch Bürgerlicher Familien)*. Band 44. Görlitz 1923.
- Gerschenkron, Alexander: *Economic Backwardness in Historical Perspective*. Cambridge, Massachusetts, 1966.
- Gille, H: „The Demographic History of the Northern European Countries in the Eighteenth Century“. *Population Studies, Vol. 3, 1949-1950*. Cambridge 1950.
- Gísli Gunnarsson: „A Study in the Historiography of Prices“. *Economy and History vol. XIX:2*, 1976.

- Gísli Gunnarsson: „The Limitations of Climatology as an Explanatory Factor of Human Institutions“, *Climatological Papers no. 4, Danish Meteorological Institute, Copenhagen* 1978.
- Gísli Gunnarsson: Fishery Records in Iceland and Sea Temperature in Icelandic Waters during the Little Ice Age. (1979) (Handrit).
- Gísli Gunnarsson: Reconstructions of the Icelandic Population before the year 1703. (1974/1980) (Handrit).
- Gísli Gunnarsson: *Fertility and Nuptiality in Iceland's Demographic History. Meddelande från Ekonomisk-historiska Institutionen, Lunds Universitet, Nr. 12, 1980.* 1980:1.
- Gísli Gunnarsson: „Landskuld i mjöli og verð þess frá 15. til 18. aldar“, *Saga* 1980. 1980:2.
- Gísli Gunnarsson: *A Study of Causal Relations in Climate and History. With an Emphasis on the Icelandic Experience. Meddelande från Ekonomisk-historiska Institutionen, Lunds Universitet. Nr. 17, 1980.* 1980:3.
- Gísli Gunnarsson: *The Sex Ratio, the Infant Mortality and the Adjoining Societal Response in Pretransitional Iceland. Meddelande från Ekonomisk-Historiska Institutionen, Lunds Universitet. Nr. 32, 1983.*
- Gísli Gunnarsson: „Grasspretta, nýting og heyfengur 1630-1900 samkvæmt sögulegum heimildum“. *Freyr Nr. 7, mars* 1983.
- Gísli Gunnarsson: *Monopoly Trade and Economic Stagnation. Studies in the Foreign Trade of Iceland 1602-1787.* Lund 1983. (Doktorsrit).
- Gísli Gunnarsson: „Vorú Móðuharðindin af mannavöldum?“. *Skaftáreldar 1783-1784. Ritgerðir og heimildir.* Reykjavík 1984.
- Gísli Gunnarsson: „Frá úthöfnum til borgar. Þáttur um íslenska þéttbýlismyndun“. *Landnám Ingólfs. Nýtt safn til sögu þess. 2.* Reykjavík 1985.
- Gísli Gunnarsson: „Þættir úr verslunarsögu Íslands og Norður-Noregs fyrir 1800“. *Saga* 1985.
- Gísli Gunnarsson: „Fátækt á Íslandi fyrr á tímum“ (1986). Mun eiga að koma út í riti á vegum Sambands íslenskra sveitafélaga.
- Gísli Gunnarsson: „Kenningar, um útbreiðslu þróaðs hagkerfis“ *Iðnbylting á Íslandi. Umskiptun atvinnulífs um 1880 til 1940.* Ritsafn sagnfræðistofnunar 21. Reykjavík 1987.
- Gísli Ágúst Gunnlaugsson: „The Granting of Privileges to Industry in Eighteenth Century Iceland“. *Scandinavian Journal of History* 7, 1982.
- Gísli Ágúst Gunnlaugsson: „Fattigvæðing á Ísland under 1700- talet“. Í *Oppdaginga av fattigdommen.* Oslo 1983.
- Gísli Ágúst Gunnlaugsson: „Viðbrögð stjórnvalda í Kaupmannahöfn við Skaftáreldum“. *Skaftáreldar 1783-1784. Ritgerðir og heimildir.* Reykjavík 1984.
- Gísli Ágúst Gunnlaugsson: „Ansökningar om privilegier till manufakturver på Island 1750-1754“. Í *Industri og bjergværksdrift. Privilegering i Norden i det 18. århundrede.* Oslo 1985.
- Glamann, Kristof: „Studie i Asiatick Kompagnis økonomiske historie 1732-1772“. *Historisk Tidsskrift* 11.række, 2.bd. 1949.

- Glamann, Kristof: *Otto Thotts uforgribelige Tanker om Kommerciens Tilstand. Et nationaløkonomisk programskrift fra 1735*. København 1966.
- Godelier, Maurice: *Perspectives in Marxist Anthropology*. Cambridge 1977.
- Grandjean, Louis Eugène: *Omkring Hans Nansen. Handels og søfartsforhold i 1600-talet*. København 1953.
- Griffin, Keith: *The Political Economy of Agrarian Change. An Essay on the Green Revolution*. London 1974.
- Grágás Ia, í ritstjórn Vilhjálms Finsen, Kjöbenhavn 1852.
- Grágás Ib, í ritstjórn Vilhjálms Finsen, Kjöbenhavn 1852.
- Grágás II, í ritstjórn Kommissionen for det Arnamagneanska Legat, Kjöbenhavn 1879.
- Grágás III, í ritstjórn Kommissionen for det Arnamagneanska Legat, Kjöbenhavn 1883.
- Guðmundur Hálfðánarson: Fólksfjöldaþróun Íslands á 18.öld. Óprentuð cand-mag. ritgerð í sagnfræði, Háskóli Íslands, júlí 1982.
- Guðmundur Pétursson, Páll A. Pálsson og Guðmundur Georgsson: „Um eituráhrif af völdum Skaftárelda“. *Skaftáreldar 1783-1784. Ritgerðir og heimildir*. Reykjavík 1984.
- Guðmundur Scheving. „Nokkrar hugleiðingar um þilskipagerð á Íslandi“. *Ármann á Alþingi*, Nr. 4. (1832).
- Gustafsson, Harald: „Fiskveiðiákvæðin 1762. Athuganir á ákvörðunartöku“. *Saga* 1981.
- Gustafsson, Harald: „‘Islands Opkomst’, ‘Handelens Flor’ och ‘Kongens Cassa’. Beslutsprocess kring Islandshandeln 1733-1774“, í *Skog och brännvin. Studier i näringspolitiskt beslutsfattande i Norden på 1700-talet*. Oslo 1984.
- Gustafsson, Harald: „Islands administration på 1700-talet“ í *Administrasjon i Norden på 1700-talet*. Oslo 1985.
- Gustafsson, Harald: *Mellan kung och allmoge - ämbetsmän, beslutsprocess och inflytande på 1700-talets Island*, Stockholm 1985.
- Hafisinn. *Fyrirlestrar á ráðstefnu snemma árs 1969*. Ritstjóri Markús Á. Einarsson. Reykjavík 1969.
- Hajnal, J.: „European Marriage Patterns in Perspective“, í *Population in History*, ritstjórar D.V.Glass og D.E.C.Eversley, London 1965.
- Hamilton, Earl J.: *American Treasure and the Price Revolution in Spain 1501-1650. Harvard Economic Studies Vol. 43*. Cambridge Mass. 1934.
- Hamilton, Earl J.: *War and Prices in Spain 1651-1800. Harvard Economic Studies, Vol. 81*. Cambridge, Mass. 1947.
- Hannes Finnsson: *Mannfækkun af hallærum* (1793). Reykjavík 1970.
- Hansen, Hans Oluf: *Manntal 1729 í þremur sýslum. Hagskýrslur Íslands II*, 59. Reykjavík 1975.
- Hansen, Hans Oluf: „Some Age Structure Consequences of Mortality Variations in Pre-Transitional Iceland and Sweden“. *The Great Mortalities: Methodological Studies of Demographic Crises in the Past*. Liege 1978.
- Hansen, Hans Oluf: „From Natural to Controlled Fertility. Studies in Fertility as a

- Factor in the Process of Economic and Social Development of Greenland C.1851-1975. *Natural Fertility*. Liege 1979.
- Heckscher, Eli F.: *Svenskt arbete och liv från medeltiden till nutiden*. Stockholm 1941/1957.
- Heinze, Valentin August: *Sammlungen zur Geschichte und Statswissenschaft*. Göttingen 1789.
- Helgi Skúli Kjartansson: „Móðuharðindi af mannavöldum?“ (Ritfregn um „Monopoly Trade and Economic Stagnation/.../Lund 1983“). *Tímarit Máls og Menningar* 1985:1
- Helgi Þorláksson: „Hólmurinn við Reykjavík“, *Reykjavík í 1100 ár. Safn til Sögu Reykjavíkur*, Reykjavík 1974.
- Historisk Statistik för Sverige. Del 1, Befolkning 1720-1967*. Stockholm 1969.
- Holm, Edward: *Kampen om Landboreformerne i Danmark i Slutningen af det 18.Aarhundrede (1773-1791)*. Kjöbenhavn 1888.
- Holmsen, Andreas: *Norges historie. Bd. 1. Fra de eldste tider til 1660*. Oslo 1939/1960.
- Hopkins, A.G.: *An Economic History of West Africa*. London 1973.
- Horrebow, Niels: *Frásagnir um Ísland (Tilforladelige Efterretninger om Island Anno 1752)*. Reykjavík 1966.
- Hudtwalcker, Johann Michael: „Handschriftlichen Nachlass (Eltenhaus und Jugendjahre eines Hamburger Kaufmanns in der Mitte des 18.Jahrhunderts)“. Oscar L. Tesdorph birti verk þetta fyrst í *Zeitschrift des Vereins für Hamburgische Geschichte, 9.Band*, Hamburg 1894. Endurprentað að hluta í ritgerð eftir Percy Ernst Schramm: „Kaufleute zu Haus und über“, í *Hamburgische Zeugnisse*, Hamburg 1949.
- Hörður Ágústsson: „Próun íslenska torfbæjarins“ (ritgerð 1981), í *Greinasafn um íslenska hífylahætti* (ódagsett, án útgáfustaðar).
- Imhof, Arthur E.; Lindskog, Bengt I.: „Dödsorsakerna i Sydsverige 1749-1773“. *Sydsvenska medicinhistoriska sällskapets årsskrift, 1973*. 1973:1.
- Imhof, Arthur, Lindskog, Bengt I.: „Mortaliteten på 1700-talet i Norden“. *Dansk medicinhistorisk årbog* 1973, Köbenhavn. 1973:2.
- Innis, Harold A.: *The Cod Fisheries. The History of an International Economy*. Toronto 1954.
- International Encyclopedia of the Social Sciences*.
- Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns. Bindi 1-11*. Ritstjórar Bogi Th. Melsted, Finnur Jónsson, Björn K. Þórólfsson. Kaupmannahöfn 1913-1943.
- Joensen, Hans Debes: „Studier over Brysternæringens Udbredelse og Betydning“. Í *Annales Societatis Scientiarum Færoensis (Føroya Fróðaskaparrit), Supplementum 1*. Tórshavn 1954.
- Jónas Jónasson: *Íslenskir þjóðhættir*. Reykjavík 1945.
- Jón Jónsson Aðils: „Fæstebondens kaar på Island i det 18.århundrede“. *Historisk Tidsskrift, Sjette række, 4. Bd.*, Kjöbenhavn 1892/1894.
- Jón Jónsson Aðils: „Den danske regering og den islandske monopolhandel i det 18.århundrede“. Í *Historisk Tidsskrift, Sjette Række, 6. Bd*. Kjöbenhavn 1895/1897.
- Jón Jónsson Aðils: *Íslenzkt þjóðerni. Alþýðufyrirlestrar*, 2. útgáfa, Reykjavík 1922.

- Jón Jónsson Aðils: *Gullöld Íslendinga. Menning og lífshættir fedra vorra á söguöldinni. Alþýðufyrirlestrar*. 2. útgáfa, Reykjavík 1948.
- Jón Jónsson Aðils: *Skúli Magnússon, landfógeti*. Reykjavík 1911.
- Jón Jónsson Aðils: *Einokunarverzlun Dana á Íslandi 1602-1787*, Reykjavík 1919/ *Den Danske Monopolhandelen på Island*, København 1926-1927.
- Jón Eiríksson: Forspjall að *Ferðabók (Ólafs Olavíusar) 1775-1777, (1780)* Reykjavík 1964.
- Jón Jóhannesson: *Íslendinga Saga. Bd. 1-2*. Reykjavík 1956-1958.
- Jón Kristvin Margeirsson: „Maðkaða mjölið 1756“. *Saga* 1973.
- Jón Kristvin Margeirsson: „Et bidrag til det islandske kompagnis historie“. *Historiske Meddelelser om København. Aarbog* 1978.
- Jón Sigurðsson: „Um fjárhagsmálið“. *Ný Félagsrit XXII* (1862).
- Jón Steffensen: *Menning og meinsemdir. Ritgerðasafn um mótunarsögu íslenzkrar þjóðar og baráttu hennar við hungur og sóttir*. Reykjavík 1975.
- Jón Steingrímsson: *Ævisaga Jóns prófasts Steingrímssonar eftir sjálfan hann*. Önnur útgáfa, Reykjavík 1946.
- Jón Porkelsson: *Saga Magnúsar prúða*. Kaupmannahöfn 1895.
- Jónsbók*. Ólafur Halldórsson ritstýrði. Kaupmannahöfn 1904.
- Jutikkala, Eino: „The Great Finnish Famine in 1696-1697“. *The Scandinavian Economic History Review*, 1955:1.
- Jürgens, Adolf: „Zur Schleswig-Holsteinischen Handelsgeschichte des 16. und 17. Jahrhunderts“. *Abhandlungen zur Verkehr und See-Geschichte im Auftrage des Hansischen Gesichtsvereins. Band 8*. Berlin 1914.
- Jørgensen, Johan: *Rentemester Henrik Müller. En studie over enevældens etablering i Danmark*. København 1966.
- Kapitaltakster i Ældre og Nyere Tid. Statistiske Meddelelser, 4. Række, 15. Bind, 1. Hæfte*. København 1904.
- Kent, H.S.K.: *War and Trade in the Northern Seas. Anglo-Scandinavian economic relations in the mideighteenth century*. Cambridge 1973.
- Kiil, Alf: *Nordlandshandelen i det 17. århundre*. Sverkmø 1935.
- Kongelige Kammerregnskaber fra Frederik III's og Christian V's Tid*. Emil Marquard ritstýrði, København 1918.
- Kravchenko, Victor: *Ég kaus frelsið. Sjálfsævisaga*. Reykjavík 1951.
- Köhn, Gerhard: *Die Bevölkerung der Residenz, Festung und Exulantenstadt Glückstadt von der Gründung 1616 bis zum Endausbau 1652. Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins. Band 65*. Neumünster 1975.
- Lamb, H.H.: *Climate, Present, Past and Future, vol. 1*. London 1972.
- Landsnefndin 1770-1771 bindi 1-2. Sögurit 29*. Ritstjóri Bergsteinn Jónsson. Reykjavík 1958 & 1961.
- Le Roy Ladurie, E.: *Times of Feast. Times of Famine. A History of Climate since the year 1000*. London 1972.
- Lipton, Michael: „The Theory of the Optimising Peasant“. Í *The Journal of Development Studies*, vol. 4, April 1968.
- Ljungberg, Leif: „Malmö och den danska monopolhandelen på Island 1601-1619“. *Malmö fornminnesförenings Årsskrift* 1936.

- Loose, Hans-Dieter: „Hamburg und Christian IV von Dänemark während des Dreissigjährigen Krieges“. *Veröffentlichungen des Vereins für Hamburgische Geschichte. Band XVIII*. Hamburg 1963.
- Lovsamling for Island, ritstjórar Jón Sigurðsson og Oddgeir Stephensen, bindi 1-19, Kaupmannahöfn 1853-1885. (Bindum 20-21, Kaupmannahöfn 1887-1889, ritstýrðu Hilmar Stephensen og Ólafur Halldórsson).
- Lundahl, Mats: *Peasants and Poverty. A Study of Haiti*. London 1979.
- Lunden, Kåre: *Korn og kaup. Studier over priser og jordbrug på Vestlandet i mellomalderen*. Oslo-Bergen-Tromsø 1978.
- Lunden, Kåre: *Ökonomi og samfunn. Synspunkt på økonomisk historie*. Oslo-Bergen-Tromsø 1972.
- Lúðvík Kristjánsson: „Pegar flytja átti Íslendinga til Vestur-Indía“. *Saga* 1971.
- Lúðvík Kristjánsson: „Sjóslysárin miklu“. *Saga* 1971.
- Lúðvík Kristjánsson: „Þá eru komnir þrír í hlut“. *Saga* 1971.
- Lýður Björnsson: „Ágrip af sögu innréttinganna“. Í *Reykjavík í 1100 ár*. Reykjavík 1974.
- Lövenörn, P.: Beskrivelse over den Ilandske Kyst /. . . / Hefte 1-4. Kjöbenhavn 1788(1), 1818(2), 1821(3), 1822(4).
- Magnús Ketilsson: „Nokkrar athugasemdir við Sveitabóndann í 4. bd. Lærdómslistafélagsins“. *Rit Lærdómslistafélagsins nr. 7*, 1786.
- Magnús Már Lárusson: „Íslenzkar mælieiningar“, í *Skírnir* 1958.
- Magnús Már Lárusson: „Nokkrar athugasemdir um upphæð manngjalda“. *Saga* 1960.
- Magnús Már Lárusson: „Um tygilstyrkinn í íslenskum heimildum“. *Saga* 1961.
- Magnús Már Lárusson: Á höfuðbólum landsins. *Saga* 1971.
- Magnús S. Magnússon: *Iceland in Transition. Labour and socio-economic change before 1940*. Lund 1985.
- Magnús Stephensen: *Island i det attende Aarhundrede*. Kjöbenhavn 1808.
- Magnús Stephensen: *Instrux fyrir hreppstjórnamenn*. Leirárgörðum 1810.
- Magnús Stephensen: *Hentug handbók fyrir hvern mann*. Leirárgörðum 1812.
- Magnús Stephensen: *Ræður Hjálmars á Bjargi yfir börnum sínum*. Viðey 1820.
- Magnús Stephensen: *Rannsókn Íslands gildandi laga um legorðsmál*. Viðey 1821.
- Maitland, Frederick William: *Doomesday Book and Beyond. Three Essays on the Early History of England*. Cambridge 1907.
- Malthus, T.R.: *An Essay on the Principle of Population*. London 1973. (Everyman's University Library, endurprentun útgáfu frá 1872).
- Malthus, T.R.: „The Scandinavian Journal 1799“, í *The Travel Diaries of Thomas Robert Malthus*. Patricia James ritstýrði. Cambridge 1966.
- Mannfjöldaskýrslur árin 1961-70. Hagskýrslur Íslands II*, 61. Reykjavík 1975.
- Manntal á Íslandi árið 1703 ásamt þrem sýslum 1729*. Reykjavík 1924-1947.
- Manntalið 1703. Hagskýrslur Íslands II*, 21. Reykjavík 1960.
- Marx, Karl: *Capital*, bindi 1. Foreign Languages Publishing House, Moscow 1959.
- Marx, Karl; Engels, Friðrik: *Kommúnistávarpið*. Íslensk þýðing, Reykjavík 1949.
- Materialen zur Statistik der Dänischen Ståten, aus Urkunden und beglaubten Nachrichten, nebst einer charakteristischen Übersicht der Dänischen Litteratur*. Flensburg og Leipzig 1784-1791.

- Maurer, Konrad: „Kaflar í verslunarsögu Íslands“. *Ný Félagsrit* 1862.
- Mols, S.J., Roger: „Population in Europe 1500-1700 (1972)“. Í *The Fontana Economic History of Europe, The Sixteenth and the Seventeenth Centuries*.
- Nedkvitne, Arnved: „Fiskerier og økonomisk politikk under eneveldet: Islands- og Finnmarksmonopolene“. (*Norsk*) *Historisk Tidskrift* 1984:4.
- Nielsen, Axel: *Specier, Kroner, Kurant. En Studie over den faldende Rigsdaler Værdi i Danmark i Tiden 1671-1726*. København 1907.
- Nielsen, Oluf August: *Kjöbenhavns Historie og Beskrivelse. Bd. 1-6*. Kjöbenhavn 1877-1892.
- Nyström, Per: *Stadsindustriens arbetare före 1800-talet. Bidrag till kännedomen om den svenska manufakturindustrien och dess sociala förhållanden*. Stockholm 1955.
- Olsen, Erling: *Danmarks økonomiske historie siden 1750*. København 1962.
- Ólafur Lárusson: „Grágás og lögbækurnar“. Í *Árbók Háskóla Íslands*, 1922. Reykjavík 1923.
- Ólafur Olavius: *Ferðabók. Landshagir í norðvestur-, norður og norðaustursýslum Íslands 1775-1777*, Kjöbenhavn 1780/Reykjavík 1964-1965.
- Ólafur Stefánsson: „Um Sjávarafla og Vatnaveiðar á Íslandi“. *Rit Lærdómslistafélagsins* nr. 7, 1786:1.
- Ólafur Stefánsson: „Um Jafnvægi Bjargræðisveganna á Íslandi“. *Rit Lærdómslistafélagsins* nr. 7, 1786:2.
- Páll Bergþórsson: „An Estimate of Drift Ice and Temperature in Iceland in 1000 Years“. Í *Jökull* 1969. Reykjavík 1969.
- Páll Bergþórsson: „Þroskalíkur byggs á Íslandi“. Í *Veðrið* 1965. Reykjavík 1965.
- Páll Eggert Ólason: *Jón Sigurðsson. Foringinn mikli. Líf og landssaga*. Reykjavík 1945-1946.
- Polanyi, Karl: *The Great Transformation. The political and economic origins of our time*. Boston 1944.
- Polanyi, Karl: *Primitive, Archaic and Modern Economics. Essays of Karl Polanyi*. G. Dalton ritstýrði. New York 1968.
- Pontoppidan, Carl: *Samlinger til Handels Magazin for Island. 1-2 Deel*. Kjöbenhavn 1787-1788.
- Pontoppidan, Carl: *Det Finmarkske Magazins Samlinger, indeholdende Oplysninger og Handelsbidrage til de i Commercevæsenet nyere Indretninger ved Ophævelsen av den förhen Kongelige oktroyerede men for alle Inden- og Udenrigske frigivne Finmarkske Handel fra den 1ste juni 1789/.../Med Geografisk Kaart*. København 1790.
- Pontoppidan, Carl: *Magazin for almeennyttige Bidrag til Kundskab om Indretninger og Forfatninger i de Kgl. danske Stater. 1-2 Deel*. Kjöbenhavn 1792-1793.
- Posthumus, N.W.: *Nederlandsche Prijsgechiedenis Deel I*, Leiden 1943.
- Posthumus, N.W.: *Inquiry into the History of Prices in Holland. Vol. II*. Leiden 1964.
- Pribram, Alfred F.: *Materialen zur Geschichte der Preise und Löhne in Österreich. Band 1*. Vienna 1938.
- Rasmussen, Erik: *Kurantbankens forhold til staten 1737-1773*. København 1955.
- Rasch, Aage: *Niels Ryberg 1725-1804. Fra bondedreng til handelsfyrste*. Århus 1964.

- Reissman, Martin: Die Hamburgische Kaufmannschaft des 17. Jahrhundert in social-gesichtlicher Sicht. Hamburg 1975. (*Beitrage zur Gesichte Hamburg*, 4).
- Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse 1, 2. bind. Wilhelm von Rosen ritstýrði. Rigsarkivet, Köbenhavn 1983.
- Rode, Friedrich Carl: „Die Glückstadter Elbzoll im Spiegel der grossen europäischen Politik“. *Die Heimat. Monatschrift des Vereins zur Pflege der Natur- und Landeskunde in Schleswig-Holstein*. 57. Jahrgang. Heft 2. Februar 1950. Neumünster.
- Rogers, James E. Thorold: *A History of Agriculture and Prices. From the year after the Oxford Parliament (1259) to the commencement of the Continental War (1793)*. Vol. 1-7. Oxford 1866-1902.
- Roll, Eric: *A History of Economic Thought*. London 1938/1961.
- Rubow, Axel: *Renteforhold i Danmark i Tidrummet fra Reformationen til Christian V's Danske Lov*. Kristiania og Kjöbenhavn 1914.
- Schovelin, Julius: *Fra Den danske Handels Empire. Første Del*. Kjöbenhavn 1899.
- Schrader, O: *Reallexicon der Indogermanischen Altertumskunde. Gründzüge einer Kultur und Völk-Geschichte AltEureopas*. Berlin & Leipzig 1917-1923.
- Schrötter, Friedrich og fleiri: *Wörterbuch der Münzkunde*. Berlin & Leipzig 1930.
- SEA ICE. *Prodeddings of an International Conference. Reykjavík, May 1971*. Þorbjörn Karlsson ritstýrði. Reykjavík 1972.
- Shanin, Teodor (editor): *Peasants and Peasant Societies*. Penguin Books 1971.
- Sider, Gerald M: „The ties that bind: culture and agriculture, property and propriety in the Newfoundland village fishery“. *Social History*, Vol. 5, Number 1. 1980.
- Sigfús Haukur Andrésson: „Aðstoð einokunarverslunarinnar við Íslendinga í Móðuharðindunum“ *Skaftáreldar 1783-1784. Ritgerðir og heimildir*. Reykjavík 1984.
- Sigurður Hansen: „Fólkstala á Íslandi“, *Skýrslur um landshagi, bindi 1*. Kaupmannahöfn 1858.
- Sigurður Þórarinsson: „Tefrokronologiska studier på Island“. *Geografiska Annaler* 1944.
- Sigurður Þórarinsson: *The Thousand Years Struggle Against Ice and Fire. Miscellaneous Papers No. 14. Museum of Natural History*. Reykjavík 1956.
- Sigurður Þórarinsson: „Sambúð lands og lýðs í ellefu aldir“. *Saga Íslands I*. Reykjavík 1974.
- Skúli Magnússon: „Sveitabóndi“, *Rit Lærdómslistafélagsins nr. 4*, 1783.
- Skúli Magnússon: „Fyrsti Viðbætir til Sveitabóndans“, *Rit Lærdómslistafélagsins nr. 5*, 1784.
- Skúli Magnússon: *Beskrivelse af Gullbringu og Kjósarsýslur (1785)*. *Bibliotheca Arnæmagnæana, bindi IV*. Köbenhavn 1944.
- Skúli Magnússon: *Forsög til en kort Beskrivelse af Island (1786)*. *Bibliotheca Arnæmagnæana, bindi V*. Köbenhavn 1944.
- Skýrslur um landshagi á Íslandi*, bindi 1-5, Kaupmannahöfn 1858-1875.
- Smith, Adam: *The Wealth of Nations I-II (1776)*. Everyman's Library 1910/1970.
- Sogner, Sölvi: „A Deomographic Crisis Averted?“ *Scandinavian Economic History Review*. 1976:2.
- Stancke, Bengt: *The Danish Stock Market 1750-1840*. Köbenhavn 1971.

- Statistiske Meddelelser, Tredie Række, 6te Bind & 12te Bind; Fjerde Række, 14. Bind.* København 1883, 1892, 1904.
- Stefán Þórarinnsson: „Tilraun til að ákveða Gagnsemi Heyskaparins á Íslandi í Samlíking við Kornafla þann sem er mögulegur“. *Rit lærdómslistafélagsins nr. 14.* 1793.
- Supple, Barry: „The State and the Industrial Revolution 1971“. *The Fontana Economic History of Europe 3. The Industrial Revolution.*
- Sveinbjörn Rafnsson: „Ný heimild um Bjarnastaðahlíðarfjalir“. *Arbók Hins íslenska fornleifafélags* 1978.
- Sveinbjörn Rafnsson: „Búfé og byggð við lok Skaftárelda og Móðuharðinda“. *Skaftáreldar 1783-1784. Ritgerðir og heimildir.* Reykjavík 1984.
- Sveinbjörn Rafnsson: „Ritfregn um Monopoly Trade and Economic Stagnation/.../, Lund 1983“. *Saga* 1984.
- Sveistrup, P.P.: „Det Almindelige Handelskompagni 1747-1774. Med særligt henblik på dets virksomhed i Grønland“. *Meddelelser om Grønland* 131, 9, 1943.
- Thomas, Marie Simon: *Onze Islandsvaarders in de 17de en 18de Eeuw.* Amsterdam 1935.
- Turnbull, Colin: *The Mountain People* (1972). London 1984.
- Tölfræðihandbók. Hagskýslur Íslands II*, 40. Reykjavík 1967.
- Tölfræðihandbók* 1974. *Hagskýslur Íslands II*, 63. Reykjavík 1976.
- Tölfræðihandbók* 1984. *Hagskýslur Íslands II*, 82. Reykjavík 1984.
- Tönnesson, Kåre: *Byltingartimar 1750-1815.* Saga mannkyns, ritröð AB, 10. bindi, Reykjavík 1987.
- Vibæk, J. Marius S. *Den danske Handels Historie. Binde 2. Fra Reformationen til 1820.* København 1935.
- Wedgewood, C.V.: *The Thirty Years War.* Penguin Books 1957.
- Wee, H. van der: *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy, Parts 1-3.* Louvain 1963.
- Woodham-Smith, Cecil: *The Great Hunger. Ireland 1845-1849.* New York 1964.
- Yearbook of Nordic Statistics* 1982.
- Þorkell Jóhannesson: *Saga Íslendinga, 7. bindi, 1770-1830.* Reykjavík 1950.
- Þorkell Jóhannesson: *Die Stellung der freien Arbeiter in Island.* Reykjavík og Kaupmannahöfn 1933.
- Þorsteinn Pétursson: *Sjálfævisaga.* Reykjavík 1947.
- Þorvaldur Thoroddsen: *Árferði á Íslandi í þúsund ár, bindi 1-2.* Kaupmannahöfn 1916-1917.
- Þorvaldur Thoroddsen: *Lýsing Íslands, bindi 3-4,* Kaupmannahöfn 1919-1922.
- Þorvaldur Thoroddsen: „Saga fiskveiðanna á Íslandi“. *Safn Fræðafélagsins um Ísland og Íslendinga, III bindi.* Kaupmannahöfn 1924.
- Ågren, Kurt: *Ný ásynd Evrópu 1500-1750.* Saga mannkyns, ritröð AB, 8. bindi. Reykjavík 1986.

989 ICELANDIC

DEC 14 1989 ICELANDIC

GAYLORD

PRINTED IN U.S.A.

